

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 6(11)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№6(11)

ԵՐԵՎԱՆ 2020

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուգյան (Թուրքիա, Ստամբուլ), Գարիկ Քեոյան,
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Հովսեփ Աղաջանյան,
Սարտին Գիլավյան, Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ ԵՎ ԽՄՀՄ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐ Ի ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ ՄԱՐՏՆՉՈՂ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԸ 2-ՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939-1945 ԹԹ.)

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Երկչորդ համաշխարհային պատերազմ, հայ հերոսուհի կանայք, պարտիզանական և դիմադրական շարժում, ԽՄՀՄ դաշանակիցների բանակներ,, Լյուսյա (Լաս) և Արփիար Ասլանյաններ, Վարդուշ Սուքիասյան (Սուքիասի), պարտիզանուհի Սաշկա (Էրմինե Բազդրադյան), թշնամու թիկունք:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ֆաշիզմի դեմ ծավալված պարտիզանական պայքարում և դիմադրական շարժման մեջ իրենց արժանի ավանդն են ունեցել նաև թշնամու թիկունքում մարտնչող պարտիզանները, որոնց թվում քիչ չէին նաև հայ ժողովրդի զավակները: Միայն Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում մարտնչել են ավելի քան 2000, Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում՝ 500, Մերձբալթիկայում, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 200, Ֆրանսիայում՝ 1200, Հունաստանում՝ ավելի քան 1000, Հոլանդիայում՝ շուրջ 800 հայ պարտիզաններ¹:

Գործել են պարտիզանական մի քանի ջոկատներ, որոնք կազմավորված էին առավելապես հայերից: Այսպես՝ Ուկրաինայում գերմանական զավթիչների դեմ գործող լեգենդար Կովպակի պարտիզանական միավորման կազմում մարտնչել է 100 հոգուց բաղկացած «Հաղթական» ջոկատը՝ Սերգեյ Հարությունյանի հրամանատարությամբ, գեներալ Նաումովի պարտիզանական միավորման կազմում՝ 250 հայերից բաղկացած՝ «Անաստաս Միկոյանի անվան ջոկատը»՝ Արամայիս Հովսեփյանի հրամանատարությամբ, Բելոռուսիայում՝ «Չապանի անվան բրիգադը»՝ Խաչիկ Մաթևոսյանի հրամանատարությամբ, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 80 հայերից բաղկացած 41-րդ ջոկատը՝ Արտյոմ Սաղումյանի հրամանատարությամբ, Ղրիմում՝ 10-րդ պարտիզանական ջոկատը՝ Արամ Տերյանի գլխավորությամբ, Կրասնոդարի երկրամասի Արմյանսկի

¹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 570:

շրջանի «Ստեփան Շահումյանի անվան ջոկատը»՝ Անդրանիկ Մալխասյանի հրամանատարությամբ, Լիտվայում գործող ջոկատը՝ Աշոտ Սարաբյանի, Ֆրանսիայում 2000 խորհրդային ռազմագերիներից կազմված պարտիզանական գունդը՝ Ալեքսանդր Ղազարյանի հրամանատարությամբ, որի կազմում կային ավելի քան 1200 հայեր, Հունաստանում ավելի քան 1000 հայերից կազմավորված «Ազատություն» պարտիզանական ջոկատը՝ Բաբկեն Ներսիսյանի հրամանատարությամբ: Հոլանդիայում շուրջ 800 հայ ռազմագերի լեգեոնականների խմբերն աջակցել են հոլանդական դիմադրական շարժմանը¹:

Նշված ջոկատների և խմբերի կազմում ընդգրկված են եղել բազմաթիվ խիզախ հայուհիներ, որոնք, գործելով թշնամու թիկունքում, աչքի են ընկել իրենց սխրագործություններով: Նրանք միայն անհրաժեշտ տեղեկություններ են տվել թշնամու զորքի և զինտեխնիկայի գտնվելու վայրերի, զորաշարժերի մասին, այլև հանդուգն հարձակումներով պայթեցրել, շարքից հանել են բազմաթիվ կամուրջներ, վառելանյութով և զինտեխնիկայով բեռնավորված գնացքներ, ավտոմեքենաներ, զրահամեքենաներ, բազմաթիվ օբյեկտներ, հանկարծակի են բերել և մեծ վնաս հասցնելով՝ ոչնչացրել են թշնամու կենդանի ուժեր: Հայ քաջասիրտ կանայք շատ հաճախ իրենց հերոսական գործունեությամբ դարձել են այդ ջոկատների ու խմբերի ոգին, կանգնելով տղամարդկանց կողքին՝ նրանց քաջալերել են, ոգևորել և մղել են նորանոր սխրանքների: Իրենց խիզախությամբ աչքի են ընկել հայ պարտիզաններից Հենրիկ Զաքարյանը, Վահան Գրիգորյանը, Սմբատ Արզումանյանը, Խաչիկ Մաթևոսյանը, Վահան Աղաջանյանը (բելոռուսահայ), քույր և եղբայր Թամարա և Հայկ Մարտիրոսյանները, Աշոտ Հայրապետյանը (Ղրիմ), Կրասնոդարի «Երիտասարդ գվարդիա» կազմա կերպության անդամներ Գեորգի (Ժորա) Հարությունյանցը և Մայա Փեղիվանյանը (Ուկրաինա), Արտյոմ Պետրոսյանը, Հակոբ Իլիկյանը, Արթուր Բաբայանը (Զեխտսլովակիա), Հենրիկ Թումանյանը, Սերգեյ Կուսիկյանը, Արարատ Նավոյանը (Լեհաստան), Գևորգ Քոլոզյանը, Մկրտիչ Դաշտոյանը, Սերջիո Դավոյանը, Մխիթար Գրիգորյանը (Իտալիա), Գրիգոր Միրզախանյանը, Անդրանիկ Միրզոյանը, Տիգրան Ալիխանյանը, Հմայակ Բադալյանը (Հոլանդիա), Բարթոլո Պետրոսյանը, Լևոն Տիտանյանը, Ստեփան Յաղջյանը (Ֆրանսիա) և ուրիշներ²:

Հազարավոր սփյուռքահայեր ընդգրկված են եղել ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից գավթված երկրների դիմադրական շարժման շարքերում: Իրենց անմար սխրագործություններով հռչակվել են Միսակ Մանուշյանը, որը հետմահու արժանացել է «Ֆրանսիայի դիմադրական

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

շարժման հերոսի», իսկ նրա կյանքի և պայքարի ընկերուհի Մելինե Մանուշյանը՝ «Ֆրանսիայի ազգային հերոսի» կոչման: Մանուշյանի խմբին մեծ օգնություն են ցուցաբերել աշխարհահռչակ երգիչ Շառլ Ազնավուրի ծնոդները՝ Մամիկոն և Քնար Ազնավուրյանները, քույրը՝ Աիդան, և անձամբ ինքը՝ Շառլ Ազնավուրը:

Հանուն Ֆրանսիայի ազատության իրենց կյանքը զոհել են հայ ժողովրդի անվեհեր զավակներ, քաջասիրտ հայուհիներ Լուիզա (Լաս) և Արփիար Ասլանյանները: Ավելի քան 300 հայորդիներ ընկան Հունաստանի պարտիզանական կոիվներում և դիմադրական պայքարում:

Նրանց թվում էին Անդրանիկ և Երվանդ Ղուկասյանները, Միլվեստրո Ղալեյանը և ուրիշներ: Ամբողջ Բուլղարիայով մեկ հայտնի էր հերոսուհի պարտիզան Սաշկայի (Հերմինե Ռազգրադյան) անունը, որին ֆաշիստները տանջամահ էին արել: Հարավսլավիայում պարտիզանների մեջ հռչակված հերոսներից թվում էին Վարդան Սուքիասյանը (Սուքիասի) և ուրիշներ¹: Թշնամու թիկունքում գործող պարտիզանական ջոկատներում մարտնչել են հայ ժողովրդի հերոսուհի դուստրերը: Նրանց թվում էր **Մայա Փահլևանյանը (Պեգիվանովան)**: Մայա Պեգիվանովան ծնվել է 1925 թվականի մայիսի 20-ին Ռուսաստանի Ռոստովի մարզի հայկական Թոփթի գյուղում՝ ուսուցիչ Գասպար Գալուշոկյանի ընտանիքում²: Չորս տարեկան հասակում աղջիկը զրկվել է հորից: Նրան մեծացրել ու դաստիարակել է մայրը՝ Աննա Վասիլևնան: Մ. Պեգիվանովան սովորել է Կրասնոդոնի մոտ գտնվող Պերվոմայկա ավանի միջնակարգ դպրոցում: 9-րդ և 10-րդ դասարաններում եղել է դպրոցի կոմերիտական կազմակերպության քարտուղարը: 1942 թվականի հուլիսին, երբ ֆաշիստական բարբարոսները ներխուժել են Վորոշիլովգրադի (Լուգանսկ) մարզի Կրասնոդոն փոքրիկ քաղաքը, տանջանքների ու կախաղանների այդ մղձավանջային օրերին լենինյան կոմերիտիության Կրասնոդոնի սաները ստեղծել են «Երիտասարդ գվարդիա» ընդհատակյա կազմակերպությունը, որի անունը հռչակվել էր ամբողջ աշխարհում: «Երիտասարդ գվարդիայի» անդամներից 17-ը Պերվոմայկա ավանի դպրոցից էին: Նրանց թվում էին հայ ժողովրդի խիզախ զավակներ Մայա Պեգիվանովան և Ժորա Հարությունյանը³: Մ. Պեգիվանովան «Երիտասարդ գվարդիա» ընդհատակյա կազմակերպության «Հնգյակի» ղեկավար էր, իսկ նշված պաշտոնը վստահում էին միայն ամենահամարձակներին: Նա Ուլյանա Գրոմովայի հետ գրել է հակաֆաշիստական առաջին թռուցիկը և կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ այն տարածել է քաղաքում ու շրջակա գյուղերում: Մ. Պեգիվանովան «Ե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում: Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, Երևան, 2011, էջ 192:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

րիտասարդ գվարդիա» ընդհատակյա կազմակերպության մեջ է ներգրավել հուսալի ու անձնագոհ շատ երիտասարդների, ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել համարյա բոլոր գործողություններին: 1943 թվականի հունվարի 11-ին Գեստապոն ձերբակալել է «Երիտասարդ գվարդիայի» անդամներին, ծանր խոշտանգումների է ենթարկել՝ փորձելով գաղտնիքներ կորզել նրանցից, բայց հերոս կոմերիտականները, նրանց թվում՝ Մ. Պեգիվանովան, ոչինչ չեն հայտնել՝ հավատարիմ մնալով իրենց երդմանը: Նրանք հերոսությամբ են տարել բոլոր տանջանքներն ու իրենց կյանքը զոհաբերել հայրենիքի ազատագրության համար¹: Մ. Պեգիվանովան զոհվել է 1943 թվականի հունվարի 16-ին Ուկրաինայի Կրասնոդար քաղաքում: 1943 թվականի սեպտեմբերի 13-ին գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված պայքարում ցուցաբերած խիզախության ու արիության համար ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Մ. Փահլևանյանին (Պեգիվանովային) հետմահու պարգևատրել է «Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի» և «Հայրենական պատերազմի պարտիզան 1-ին աստիճանի» շքանշաններով²: Միմֆերոպոլ քաղաքում պարտիզանների պայքարին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել դարաբաղի Հրանուշ Մխիթարյանը: Չնայած Գեստապոյի հետապնդումներին՝ նա գաղտնի թոռցիկներ է տարածել և պայթուցիկ նյութեր մատակարարել տեղի պարտիզանական ջոկատին: Հ. Մխիթարյանը մասնակցել է պարտիզանական ջոկատի կողմից գերմանական երեք գնացքների և երկաթուղային կամուրջի խորտակման առաջադրանքներին, որը կատարել է հաջողությամբ³: 1942 թվականին Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանների շարքերում էր ԽՄԿԿ անդամ, կիրովաբաղցի Անահիտ Շահնազարյանը: Լեռներում, կիրճերում և դժվարանցանելի անտառներում, ձմռան դաժան պայմաններում, կտրելով հարյուրավոր կիլոմետր տարածություն, Անահիտը կատարել է մարտական շատ առաջադրանքներ: Նա մասնակցել է ճանապարհներն ականապատելու, կամուրջները և ռազմամթերքի պահեստները պայթեցնելու դիվերսիոն գործողություններին⁴: Բելովկա գետի մոտ կանգնեցված է մի համեստ հուշասյուն՝ հետևյալ մակագրությամբ՝ «18-ամյա կոմերիտուհի **Հասմիկ Լևոնի Բադեյանցը** հերոսաբար ընկավ ֆաշիզմի դեմ մղված մարտերում»⁵: 1943 թվականի սկզբներին, երբ գերմանացիները գրավել էին ծովափնյա Անապա քաղաքը, Էսեսական դիվիզիա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ **Մարտիրոսյան Լ.**, Սովետական Հայաստանի կանայք Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945), Երևան, 1968, էջ 160:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

յի հետախուզական ջոկատը շատ հայրենասերների թվում գազազած որոնում էր նաև պարտիզան Հ. Բադեյանցին: Թշնամու բռնազավթած օրերին հայոց հայրենասեր, նվիրյալ դուստրը կապվել է «Մայակ» պարտիզանական ջոկատի հետ: Ջոկատը տեղեկություններ է ստանցել նրա միջոցով: Սակայն էսէսա-կաններին հաջողվել է ձերբակալել կապավոր Հասմիկին: Գեստապոյականները, չկարողանալով որևէ խոսք կորզել նրանից, կտրեցին խիզախ պարտիզանի լեզուն՝ ասելով. «Մեզ պետք չէ այս լեզուն, եթե նա ոչինչ չի ասում»¹:

Մի ամիս անց պարտիզանները ազատեցին Հ. Բադեյանցին: Վրեժով լցված Հասմիկը միացավ պարտիզաններին և արիաբար մարտնչեց վարագ մարդասպանների դեմ: Անվախ պարտիզան Հ. Բադեյանցը զոհվել է 1943 թվականի հուլիսին՝ գիշերային ռմբակոծության ժամանակ: 1942 թվականի հուլիսի 25-ին՝ կատաղի կռիվներից հետո, թշնամուն հաջողվել էր գրավել Դոնի Ռոստովը: Հաստատվել էր ֆաշիստական ծանր ռեժիմ²: Գեստապոյականները առանց դատ ու դատաստանի հաշվեհարդար էին տեսել խաղաղ բնակչության հետ: Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի Չալթըր գյուղի երիտասարդներից գերմանացիները կազմակերպել էին 15-ական մարդուց բաղկացած բրիգադներ և աշխատանքի ուղարկել երկաթուղային կայարան: Նրանք պետք է ավագ բարձեին ապրանքատար վագոնները: Հիտլերականներն ավագն օգտագործել էին ճանապարհները նորոգելու համար: Բրիգադներից մեկում, որի ղեկավարն էր Հայկ Բարաշյանը, որոշել էին դիմել խորամանկության՝ վագոնները ճանապարհելով դատարկ: Նրանք յուրաքանչյուր վագոնի մուտքի մասում մոտ 1.5 մետր բարձրությամբ լցրել էին ավագ՝ ստեղծելով այն տպավորությունը, թե իբր վագոնը լիքն էր: Այդ միջոցով բրիգադը կարողացել էր ճանապարհել երեք էշելոն: Հերթի էին դրել չորրորդը: Թամարա Խարախաշյանը, Իսկուհի Չուվարյանը և Սիրունիկ Խաթախանյանը շարունակել էին «լցնել» վագոնները³: Գերմանացի ինժեները և աշխույժը, որոնք մատնությամբ իմացել էին գաղտնիքը, ստուգելով վագոնների բեռնվածությունը՝ մոտեցել էին նրանց վագոնին: Ինժեները հարցրել էր Թամարային՝ արդյոք վագոնը լցված է, և կարելի է այն չափել: Թ. Խարախաշյանի կտրուկ «այո»-ն կատաղեցրել էր ինժեներին: Նրա ձեռքի շարժումով աշխույժը ցատկել էր վագոն և ցած գլորել հանդուգն հայուհուն: Ապա հիտլերականը կոպտորեն բռնել էր Թամարայի ձեռքից և ուժով քաշելով դեպի վագոն՝ սեղմել նրան երկաթե դռան նեղ բացվածքում⁴: Պատերազմի դառնությունները

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Մինասյան Է., Հայ հերոսուհի կանայք, Երևան, 2016, էջ 412:

ճաշակած 20-ամյա Թ. Խարախաշյանը Դոնի Ռոստովի ազատագրումից հետո ավարտեց քույրական դասընթացները և որպես սանիտարական հրահանգչուհի՝ կամավոր ծառայեց խորհրդային բանակում: Իր ծառայությունների համար նա պարգևատրվել է մի շարք մեդալներով¹: Խորհրդային ռազմագերիների թվում գերմանական համակենտրոնացման ճամբարներում տանջանքների ու խոշտանգումների են ենթարկվել նաև հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ ու հերոսուհի դուստրեր: Նրանց թվում են եղել *Աիդա Ալավերդյանը*, *Վալենտինա Պատիկյանը*, *Շուշիկ Ստեփանյանը*, *Զարիվարդ Դոլուխանյանը* և ուրիշներ², որոնք բարձր են պահել խորհրդային քաղաքացու պատիվը, զիվորական երդումը և տուն են վերադարձել բաց ճակատով: 1942 թվականի սեպտեմբերին՝ Ստալինգրադի պաշտպանության ծանր օրերին, թշնամու կողմից գերի վերցվածների մեջ է եղել նաև հեռաչափուհի **Աիդա Ալավերդյանը**: 1943 թվականի փետրվարին 17526 համարի ներքո նրան փոխադրել են Ռավենսբրոքի համակենտրոնացման ճամբար³: Սարսափելի ծանր օրեր է ապրել Ա. Ալավերդյանը: Նա աշխատել է Բերտրիքի ֆաբրիկայում: Սաբոտաժի և անորակ արտադրանքի համար կալանավորուհիները ենթարկվել են ծանր խոշտանգումների: Ա. Ալավերդյանը հանդգնել է չկատարել ֆաբրիկատիրոջ պահանջները, ընկերուհիներին խրախուսել է աշխատել դանդաղ, տալ խոտան արտադրանք: Որքան խստացրել են ճամբարային ռեժիմը, այնքան ռազմագերիները արիացել և համարձակ են դարձել՝ չկորցնելով ազատագրման հույսը: Ա. Ալավերդյանը կապված է եղել ճամբարում պայքարող հակաֆաշիստ կանանց հետ և գտնվել է նրանց հսկողության տակ: Շուտով նրան տեղափոխել են 32-րդ բարաքը, որը նախատեսված է եղել ավելի վտանգավոր կալանավորների համար: Այստեղ նա ծանոթացել է Գերմանիայի աշխատավոր ժողովրդի առաջնորդ Էռնստ Թելմանի կնոջ՝ Ռոզա Թելմանի հետ, սերտ կապեր է ստեղծել Նաթելա Տատվանիձեի, Օվսաննա Ավագովայի, Վալենտինա Պատիկյանի, Նինա Եֆիմովայի, ինչպես նաև շատ հակաֆաշիստ չեխուհիների, գերմանուհիների, ֆրանսուհիների և ճամբարում տառապող այլ երկրների առաջադեմ կանանց հետ⁴: Ճամբարում ստեղծվել է ինտերնացիոնալ կոմունիստական օդակ, որի ոգին ձևավորել են Եվգենիա Լազարևնա Կլիման (Օդեսայից, պատմության ուսուցիչ), Վերա Ուդովենկոն և ուրիշներ: Կոմունիստական օդակի շուրջը համախմբվել են հարյուրավոր կալանավորներ: Նրանց թվում են եղել նաև Կովկասի դուստրերը՝ Քեթո Խոմերկինը, Աիդա

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 413:

Ալավերդյանը, Լիդա Նազարովան, Կլավա Դենիսովան և ուրիշներ¹: Կոմունիստական օղակի յուրաքանչյուր անդամի պարտականությունն էր բարձր պահել խորհրդային հայրենասիրության ոգին, կալանավորների շրջանում կազմակերպել սաբոտաժ, բուժօգնություն ցույց տալ և խնամել վիրավոր ու հիվանդ կալանավորներին: Օղակը գրել և տարածել է թռուցիկներ, նշել տոնական բոլոր օրերը: Տիրապետելով ֆրանսերենին՝ Ա. Ալավերդյանը ռուսերեն է թարգմանել լյուքսեմբուրգցի Լիլիի՝ ռուս կանանց նվիրված բանաստեղծությունը: Ա. Ալավերդյանը երկու տարի և երկու ամիս տանջանքներով լի օրեր է ապրել Ռավենսբուրգի համակենտրոնացման ճամբարի գնդաններում: 1945 թվականի ապրիլի 30-ին սովետական զորքերը ազատագրել են Ռավենսբուրգի համակենտրոնացման ճամբարի գերիներին, այդ թվում՝ Ա. Ալավերդյանին: Նա աշխատել է Աստրախանում²: 1941 թվականի հունիսին մեր հայրենիքի համար ստեղծված վտանգավոր օրերին Լեոնային Ղարաբաղից ընկերուհիներ **Շուշիկ Ստեփանյանը** և **Զարիվարդ Դոլուխանյանը** մեկնել են ռազմաճակատ՝ պաշտպանելու հայրենիքը: Մարտական ծանր պայմաններում հայ ժողովրդի քաջարի դուստրերը, արհամարհելով մահը, առաջին օգնություն են ցույց տվել վիրավոր ռազմիկներին՝ նրանց փոխադրելով սանիտարական կայաններ: Սևաստոպոլի տակ հրետանային դիվիզիոնը ընկել է շրջապատման մեջ: Թշնամու օղակից ազատվելու և զորամասերին միանալու միակ ելքը եղել է դեպի ծով տանող ներքնախորշը, որը ուժեղ ռմբակոծվել է թշնամու կողմից: Ծանր դրություն է ստեղծվել ներքնախորշում գտնվող նավաստիների համար. չկար ջուր, վիրակապ, սննդամթերք: Վիրավորների թիվը մեծ էր, իսկ օգնությունը՝ քիչ: Չնայած Շուշիկ Ստեփանյանը նույնպես վիրավորվել է, բայց կարողացել է մեկ վիրավորից անցնել մյուսին, սպեղանի դնել նրանց վերքերին: Շ. Ստեփանյանը գոհված մարտիկների մոտից հավաքել է փամփուշտները և հասցրել կռվող մարտիկներին: Մի քանի օր անց նավաստիները որոշել են մեկ-մեկ, սողեսող դուրս գալ ներքնախորշից: Այն պահին, երբ Շ. Ստեփանյանը ձորով գետնասող դուրս է եկել, գերմանացիները գերել են նրան³: Քաջարի հայուհուն ծաղր ու ծանակի են ենթարկել, տանջել են Սևաստոպոլի, Միմֆերոպոլի բանտերում, Շեպետոցկայի ճամբարում, ապա հարկադրական աշխատանքի ուղարկել Գերմանիա: Մի այլ մարտում գերվել էր Զարիվարդ Դոլուխանյանը: Շ. Ստեփանյանը և Զ. Դոլուխանյանը Գերմանիայում հանդիպել են իրար: Ընկերուհիները Նոյրուպեն քաղաքի հիվանդանոցում աշխատել են որպես հավաքարարուհիներ⁴: 1945 թվականի փետրվարին մեր ռազմաճա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² **Саркисов А.**, Победившая смерть, см. «Девушки в погонах», Москва, 1964, с. 42-50.

³ **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 415:

կատներից մեկի հրամանատարության հատուկ առաջադրանքով Նոյրուպենի մոտ վայրէջք են կատարել խորհրդային հետախույզներ Վադարշակ Առաքելյանը և Անտոնինա Իվանովան (ռադիստ)¹: Նրանք կապվել են Շուշիկի և Զարիվարդի հետ, որոնք ռադիստոսիտուն տեղավորել են իրենց նկուղում և քողարկել նրա աշխատանքը: Փոքր նկուղից խորհրդային հայրենիք են հաղորդվել կարևոր տեղեկություններ թշնամու զորքերի տեղաշարժերի, կուտակումների, ռազմական օբյեկտների և այլնի մասին: Գերության մեջ գտնվող երկու հայ կանայք, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, օգնել են Կարմիր բանակին: Զորացրվելուց հետո Շ. Ստեփանյանը աշխատել է Երևանում, իսկ Զ. Դոլուխանյանը՝ Գրոգնիում²: Դաշտային փոստում է ծառայել **Սիրուշ Մաճկալյանը**: Նա ծնվել է Շամշադինի շրջանի Թովուզ գյուղում: Ս. Մաճկալյանը զբաղվել է մարտիկների նամակները ժամանակին առաքելու գործով, նաև հարկ եղած դեպքում զենքով մասնակցել է թշնամու ջախջախմանը³: Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի լեզվագրական ֆակուլտետն ավարտելուց հետո Ս. Մաճկալյանը Երևանում աշխատել է որպես կոմերիտիության շրջանային կոմիտեի քարտուղար, ապա՝ ֆաբգործուսներից մեկում որպես դիրեկտորի տեղակալ: Կոմունիստ Ս. Մաճկալյանը ռազմաճակատ է մեկնել հայրենիքի առաջին իսկ կանչով: Հարազատներին ուղարկել է տասնյակ նամակներ, որոնք փաստել են ռազմաճակատային առօրյայի և խորհրդային զորքերի հաղթանակների մասին: «Հետևեցեք մեր հաջողություններին,– գրել է նա 1943 թվականի հունվարի 18-ին, իր բարեկամներ Լուսյա և Աշոտ Օհանյաններին,– և տրամադրություններդ բարձրացրեք: Շուտով, շատ շուտով այդ սրիկաներին կքշենք մոր հողից, այս վերջին օրերին արդեն ճղում են այնպես, ինչպես վախկոտ նապաստակները՝ «հաջող» որսկանի առջևից: ...Փափագում ենք հասնել Բեռլին»⁴: Ս. Մաճկալյանը մասնակցել է խորհրդային շատ քաղաքների ու բնակավայրերի, դրանց թվում՝ Ռոստովի ազատագրմանը: Այդ կապակցությամբ նա գրել է. «Ռոստովն արդեն մերն է, ուրախությանս չափ ու սահման չկա»⁵: Նամակները վկայում են, որ Ս. Մաճկալյանը գործել է տարբեր ռազմաճակատներում՝ Հյուսիսային Կովկասում, Վորոնեժի մարզում, Խարկովի ուղղությամբ և այլուր: 1943 թվականի օգոստոսի 11-ի նամակում Ս. Մաճկալյանը գրել է. «Մերոնք կովի մեջ են, թեժ կռիվներ են գնում հոգուտ մեզ: Կարճ ժամանակի ընթացքում շատ և շատ հայեր, մայրեր, քույրեր, եղբայրներ և ամու-

¹ Տես՝ նույն տեղում:

² Տես՝ նույն տեղում:

³ Տես՝ նույն տեղում:

⁴ Տես՝ նույն տեղում:

⁵ Տես՝ նույն տեղում:

սիններ կուրախանան»¹: Սակայն Ս. Մաճկալյանը չտեսավ այդ ուրախությունը, խորհրդային ժողովրդի վերջնական հաղթանակը, քանի որ զոհվեց 1943 թվականի օգոստոսի 27-ին: Գրեթե 3 տարի լեյտենանտ Հայկ Մարտիրոսյանը և նրա կապավորը՝ 15-ամյա հերոսուհի քույրը, աշխատել են Թեոդոսիայի գերմանական պարետի մոտ որպես թարգմանիչ: Նրանք խորհրդային հրամանատարության համար հույժ կարևոր տեղեկություններ են հայթայթել թշնամու զորքերի տեղաբաշխման, տեղաշարժի, սպառազինության վերաբերյալ, գենք ու զինամթերք մատակարարել պարտիզաններին, գերության ճիրաններից ազատել ռազմագերիներին:

1944 թվականին նրանք ձերբակալվել են, դաժան կոտանքների ենթարկվելուց հետո՝ գնդակահարվել²: Նման հերոսական դրվագները եզակի չէին: Թշնամու թիկունքում անձնագոհ ու արիասիրտ պայքարի, մարտական առաջադրանքը կատարելու համար սեփական կյանքի գիտակցված զոհաբերման ուսանելի օրինակներ են թողել բազմաթիվ հայ պարտիզաններ ու հետախույզներ: Ժամանակի ընթացքում հետախույզների անվախ ու գործունեության թեկուզ և մասնակի գաղտնագերծումը հնարավորություն է տվել ճանաչելու լեյտենանտ Հայկ Հովակիմյանին, գեներալ-մայորներ Իվան Աղայանցին, Միքայել Ալավերդովին, Վյաչեսլավ Կևորկովին, գնդապետներ Աշոտ Հակոբյանին, Գերասիմ Բալասանովին, Վյաչեսլավ Գուրգենովին: Խորհրդային Միության հերոս Գևորգ և Գոհար Վարդանյանների փայլուն աշխատանքի շնորհիվ բացահայտվել է 1943 թվականի Թեհրանի կոնֆերանսում Ստալինի, Ռուզվելտի և Չերչիլի դեմ նախապատրաստվող մահափորձը³: **Գոհար Փահլևանյանը** ծնվել է 1926 թվականի հունվարի 25-ին Լենինականում (Գյումրի): 1932 թվականի ծնողների հետ տեղափոխվել է Իրան: Երեք տարի սովորել է հայկական դպրոցում, ապա ավարտել է 12-ամյա պարսկական դպրոցը⁴: 1941 թվականին Թեհրանում ծանոթացել է ապագա ամուսնու՝ Գևորգ Վարդանյանի հետ: Ինքը ռուսերեն չգիտեր, իսկ Գևորգը՝ հայերեն: Խոսել է պարսկերեն: 1942 թվականին Գ. Վարդանյանը նրան ներքաշել է իր ղեկավարած «Թեթև հեծելազոր» խմբակը, որը կապված էր խորհրդային հետախուզության ռեզիդենցիայի հետ, նաև զբաղվում էր գերմանացի լրտեսների որոնման աշխատանքներով: 16-ամյա Գ. Փահլևանյանը կարողացել է կասեցնել Բաքվից Իրան թոճած խորհրդային երկու օդաչուների՝ գերմանացիների կողմ անցնելը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166:

² **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 417:

³ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 579:

⁴ Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 214:

1943 թվականի աշնանը Գ. Փահլևանյանը մասնակցել է Թեհրանի կոնֆերանսին մասնակցող «Մեծ եռյակի» ղեկավարների անվտանգությունն ապահովող օպերատիվ միջոցառումներին, ինչպես նաև Իրանում «Արվերի» հետախուզական ցանցի լրտեսների հայտնաբերման և չեզոքացման գործողություններին¹: 1946 թվականին Գևորգ Վարդանյանը և Գոհար Փահլևանյանն ամուսնացել են: Ընդհանուր հաշվով նրանք «ամուսնացել են» երեք անգամ, որից երկուսը՝ «համաձայն լեգենդի»: Անլեզալ պայմաններում ամուսիններն աշխատել են շուրջ 45 տարի: 1951 թվականին նրանք ժամանակավորապես վերադարձել են Երևան և ավարտել Օտար լեզուների ինստիտուտը: Եվ երբ ԽՍՀՄ ղեկավարը ծանոթացրել է գնդապետ Վարդանյանին «Խորհրդային Միության հերոսի» կոչում շնորհելու համար ներկայացված փաստաթղթերին, զարմացած հարցրել է. «Ինչպե՞ս: Եվ այս ամենը նա մենա՞կ է արել»: «Ինչո՞ւ մենակ, պատասխանել է ՊԱԿ-ի նախագահը, կնոջ հետ»²: Երկար տարիներ Գ. Վարդանյանն ապրել և գործել է աշխարհի տարբեր երկրներում: Այսպես՝ մի քանի տարի ամուսիններն աշխատել են Իտալիայում՝ հետևելով ՆԱՏՕ-ի հարավային հենակետերին: Իրենց վերջին արտասահմանյան գործուղումից Վարդանյան ամուսինները հայրենիք են վերադարձել 1986 թվականի աշնանը, որից մի քանի օր անց Գ. Փահլևանյանն անցել է կենսաթոշակի: 1984 թվականին ՊԱԿ-ի պատվավոր աշխատակից հայուհին պարգևատրվել է «Կարմիր դրոշի» շքանշանով, որը, երևի, նրա միակ մարտական բարձր պարգևն է եղել: Անվանի հետախույզն այդպես էլ ողջ կյանքում մնաց առանց զինվորական կոչման: Գ. Փահլևանյանը Անդրեյ Պերվոգլաննու անվան միջազգային՝ «Հավատի և նվիրվածության համար» մրցանակի (2006) դափնեկիր է: Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում իր ծանրակշիռ ավանդը ներդրեց սփյուռքահայությունը: Պատերազմի տարիներին նրա ճնշող մեծամասնությունը կողմնորոշվեց դեպի մայր հայրենիքը, ակտիվորեն մասնակցեց թշնամու դեմ պարտիզանական պայքարին, համախմբվեց ազգային ճակատի բազմաթիվ կազմակերպությունների մեջ, ստեղծեց մի շարք առաջադեմ կազմակերպություններ ու ընկերություններ: Աշխարհասփյուռ հայությունը, որի ընդհանուր թիվը աշխարհում շուրջ 2 մլն էր այդ տարիներին, տարբեր գաղթօջախներում միավորվեց ազգային հակաֆաշիստական ճակատներում³: Ազգային ճակատներ ու միություններ ստեղծվեցին գրեթե բոլոր հայաշատ երկրներում՝ ԱՄՆ-ում՝ Ամերիկահայերի ազգային խորհուրդն ու Հայկական առաջադիմական լիգան, Ֆրանսիայում՝ Ֆրանսահայերի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 2005, էջ 55:

ազգային ճակատը, Միրիայում և Լիբանանում՝ Հայ ազգային խորհուրդը, Բուլղարիայում՝ Հայրենական ճակատը, Հունաստանում՝ Ժողովրդազատագրական ճակատը և այլն, որոնց նպատակն էր այդ օրհասական պահին գորավիզ լինել մայր հայրենիքին և բարոյական ու նյութական օժանդակություն ցուցաբերել ֆաշիզմի դեմ մարտնչող հայ ժողովրդին¹։ Միյուրոքահայերը ոչ միայն բարոյապես պաշտպանեցին մայր հայրենիքը, այլև նյութական օժանդակություն ցույց տվեցին Կարմիր բանակին։ Պատերազմի ընթացքում պարբերաբար հանգանակություններ կատարվեցին տարբեր գաղթօջախներում՝ Հայաստան դեղորայք, հագուստ, մթերք, ինչպես նաև սպառազինություն ուղարկելու համար։ 1943 թվականին Հայ առաքելական եկեղեցու, մասնավորապես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանի նախաձեռնությամբ աշխարհասփյուռ հայությունը հանգանակություն կատարեց՝ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն ստեղծելու համար։ Այս հանգանակությունը, որի առաջին մուծումը կատարեց Սուրբ Էջմիածինը, մեծ խանդավառություն առաջադրեց բոլոր երկրների հայերի մեջ։ Տանկային շարասյունը շահագործման հանձնվեց 1944 թվականի սկզբին և անմիջապես ուղարկվեց ճակատային գիծ՝ համալրելով Հովհաննես Բաղրամյանի գլխավորությամբ գործող Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի սպառազինությունը։ Հանգանակություն կատարվեց նաև տանկային երկրորդ՝ «Գեներալ Բաղրամյան» շարասյան համար, ինչը, սակայն, ընդհատվեց պատերազմի հաղթական ավարտի պատճառով։ Միյուրոքահայ բազմաթիվ արիասիրտ հայուհիներ մասնակցել են ֆաշիստների կողմից Եվրոպայի գրավյալ երկրներում սկիզբ առած դիմադրական շարժմանը։ Ֆրանսիայում հակաֆաշիստական ընդհատակյա պայքարի աննկուն մարտիկ Միսակ Մանուշյանի նախաձեռնությամբ Փարիզի շրջանում կազմակերպված ընդհատակյա ջոկատների՝ «Ստալինգրադ», «Վիկտոր Հյոգո», «Ազատություն», «Չապան» անդամների մեծամասնությունը հայեր էին։ Նրանց մեջ էին նաև արիասիրտ, համարձակ ու խիզախ հայուհիներ Արփիար և Լուիզա (Լաս) Ասլանյանները, Միսակ Մանուշյանի կյանքի և պայքարի ընկերուհին՝ քաջ հայուհի Մելինե Մանուշյանը և ուրիշներ²։ **Արփիար և Լուիզա Ասլանյանները** ծնվել և մեծացել են Թեհրանում։ Նրանք ավարտել են Թավրիզի Կենտրոնական վարժարանը։ Լուիզան (Լաս) ուսումը շարունակել է Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, 1923 թվականին Փարիզում հետևել է Սորբոնի համալսարանի գրականության դասընթացներին։ Նա գրող էր, հասարակական գործիչ, 1936 թվականից դարձել էր Ֆրանսիայի

¹ Տե՛ս նույն տեղում։

² Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում, էջ 24։

կումկուսի անդամ¹: Փարիզի և Սփյուռքի պարբերականներում տպագրվել են նրա պատմվածքները, հեքիաթներն ու բանաստեղծությունները: Դեռևս 1936 թվականին Փարիզում հրատարակվել է «Հարցականի ուղիներով» վեպը, որտեղ նա պատկերել է ֆրանսահայերի կյանքը՝ նրանց փրկությունը տեսնելով հայրենադարձության մեջ: Քրոջ՝ Արփիարի հետ միասին, որը տեղափոխվել էր Թեհրանից Փարիզ, պատերազմի հենց սկզբից մարտնչել է ֆաշիզմի դեմ դիմադրական շարժման շարքերում՝ Միսակ Մանուշյանի խմբում: Ձերբակալումից հետո նրան տեղափոխել են Գերմանիա՝ ֆաշիստական համակենտրոնացման ճամբար, որտեղ էլ 1945 թվականին կնքել է իր մահկանացուն²: Միսակ Մանուշյանի գլխավորությամբ դիմադրական շարժման ընդհատակյա մարտիկները, նրանց թվում՝ հերոսուհի հայուհիներ Արփիար ու Լուիզա (Լաս) Ասլանյանները և Մելինե Մանուշյանը, միայն 1943 թվականին իրականացրել են մոտ 60 գործողություն, հարձակումներ ֆաշիստական զորքերի, զորանոցների, ավտոշարայունների, գնացքների, ռազմական այլ օբյեկտների վրա: Նրանց ջանքերով կազմակերպվել է նաև Փարիզի պարետ, գեներալ ֆոն Շաումբուրգի սպանությունը³: 1943 թվականի նոյեմբերին Գեստապոն մատնությամբ ձերբակալել է Մ. Մանուշյանին և նրա 23 պարտիզան զինակիցներին, այդ թվով վերոնշյալ քաջասիրտ հայուհիներին: 1944 թվականի փետրվարին նրանց մեծ մասին Մ. Մանուշյանի հետ միասին մահապատժի են ենթարկել, մյուս մասին տեղափոխել են համակենտրոնացման ճամբարներ: Նրանցից Մելինեին՝ Մ. Մանուշյանի կնոջը, հաջողվել է մինչև 1944 թվականի փետրվարի 21-ը փախչել բանտից: Կնոջը՝ Մելինեին ուղղված նամակում Մ. Մանուշյանը իր գնդակահարության օրը գրել է. «Ես մտել էի ազատագրության բանակ որպես կամավոր զինվոր և մեռնում եմ երկու մատ հեռու հաղթանակից ու նպատակից: Երջանկություն նրանց, ովքեր պիտի ապրեն մեզնից հետո և պիտի վայելեն վաղվա խաղաղության ու ազատության քաղցրությունը»⁴: Ֆրանսիայի ազգային հերոս, քաջասիրտ հերոսուհի **Մելինե Մանուշյանը** դիմադրական շարժման մեջ աչքի է ընկել իր սխրագործություններով: Նա ծնվել է 1913 թվականին Կոստանդնուպոլսում (Թուրքիա)՝ Ասատրյանների ընտանիքում⁵: 1915 թվականի Մեծ եղեռնի տարիներին չորս տարեկան հասակում կորցրել է ծնողներին և հայտնվել մանկատանը, իսկ 1922 թվականին տեղափոխվել է Հունաստան: Հետագայում նա դառնությամբ է հիշել մանկատանը անց-

¹ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1995, էջ 401:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում, էջ 54:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 192:

կացրած սոված ու դաժան օրերը: 1926 թվականին մանկատունը տեղափոխվել է Մարսել (Ֆրանսիա), որտեղ Մ. Մանուշյանը սովորել է հայ բարեգործների հիմնած Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանում: Դպրոցն ավարտելուց հետո նա բնակարան է վարձել Փարիզի այն թաղամասերից մեկում, որտեղ բնակվել է նրա կյանքի ու պայքարի ապագա ընկերոջ՝ ֆաշիզմի օրերին պարտիզանական ինտերնացիոնալ ջոկատի հրամանատար Միսաք Մանուշյանի ընտանիքը: 1932 թվականից Մելինե Մանուշյանը մասնակցել է ՇՕԿ-ի աշխատանքներին¹: 1938 թվականին, երբ հիմնադրվել է «Ֆրանսահայ ժողովրդական միությունը», Մ. Մանուշյանը դարձել է միության կենտրոնական վարչության անդամ և միաժամանակ կատարել է կազմակերպության քարտուղարի պարտականությունները: 1939 թվականին սկսվել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Գերմանաֆաշիստական զորքերը օկուպացրել են Փարիզը: Այդ ժամանակվանից խիզախ հայուհին ֆրանսահայ կոմունիստների հետ անցել է ընդհատակյա գործունեության: Նրան նշանակել են գաղտնի գրականություն տարածող պատասխանատու աշխատող, և նա Փարիզի շենքերի պատերին հակաֆաշիստական ազդագրեր, թռուցիկներ, կոչեր է փակցրել:

1943 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին գերմանացիները ձերբակալել են 23 պարտիզանների, նրանց թվում՝ նաև Մելինե և Միսաք Մանուշյաններին, և գնդակահարության դատավճիռ կայացրել²: Մինչև դատավճիռն իրականացնելու օրը՝ 1944 թվականի փետրվարի 21-ը, Մելինեին հաջողվել է փախչել բանտից: Մի քանի շաբաթ անց, երբ Ֆրանսիայում տոնել են հաղթանակը, Մ. Մանուշյանը միացել է խորհրդային զորքերին և շարունակել պայքարը գերմանաֆաշիստական հրոսակների դեմ: Մ. Մանուշյանը մահացել է 1989 թվականի դեկտեմբերի 6-ին Փարիզում: Ֆաշիզմի դեմ ընդհատակյա պայքարում բազմաթիվ զոհեր են տվել նաև բուլղարահայերը: Մի խումբ բուլղարահայ ռազմիկներ այսպես են բնորոշել իրենց համար պայքարի նշանակությունը. «Մենք, կռվելով մեր երկրորդ հայրենիքի՝ Պուլկարիայի համար, կռված եղանք նաև մեր սիրելի Խորհրդային Հայաստանի համար: Նմանապես բոլորը՝ ազատամիտ մարդկության նպատակը իրականացնելու համար, որը ամեն ջանք կը թափե օր առաջ ոչնչացնելու համար այն գազանը, որը 6-7 տարիներ ի վեր մարդկության արյունը կծծե: Անկցի ֆաշիզմը: Կեցցե՛ ազատությունը»³:

Բուլղարիայի Ստաս-Բլանիայի շրջանում գործող «Չավդար» պարտիզանական ջոկատի անդամ էր 18-ամյա խիզախ հայուհի **Հերմինե Ռազգրատյանը (Մաշկան)**: Վերջինս ավելի քան 2 տարի հերոսաբար

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 192:

³ Մինայան Է., նշվ. աշխ., էջ 423:

պայքարել է զավթիչների դեմ: Նա աչքի է ընկել բազմաթիվ համարձակ սխրագործություններով: Արիասիրտ հերոսուհի Հ. Ռազգրատյանը (- Սաշկան) ծնվել է 1926 թվականի մայիսի 15-ին Բուլղարիայի մայրաքաղաք Սոֆիայում՝ բուլղարահայ ուսուցչի ընտանիքում¹: Նախնական կրթությունը ստացել է Բուլղարիայում: Քաջատեղյակ է եղել իր ժողովրդի ազատագրական պայքարի դրվագներին, ոգեշնչվել է Վարդան Մամիկոնյանի, Այծեմնիկի, Անդրանիկի կերպարներով, կարդացել Աբովյանի, Նալբանդյանի, Բաֆու, Ալիշանի, Պատկանյանի, Պեշկեթաշյանի հայրենաշունչ ստեղծագործությունները: Նա ծանր էր ապրում հայ ժողովրդի 1915 թվականի Մեծ եղեռնը, որի մասին պատմել էին ծնողները: Նրա վրացնող տպավորություն է թողել Յավորովի «Հայերը» բանաստեղծությունը: Սոֆիայում վերջինիս արձանի բացման արարողությանը նա կատարել է «Մայր Արաքսի ափերով» երգը²: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1942 թվականից, Հ. Ռազգրատյանը անդամագրվել է բուլղարական դիմադրության գաղտնի կազմակերպություններին, ծավալել ընդհատակյա գործունեություն, զենքը ձեռքին՝ մարտնչել գերմանական ֆաշիստների դեմ:

1943 թվականին անդամագրվել է Թողոր Ժիվկովի և Դոբրի Ջուրովի ղեկավարած «Զավղար» պարտիզանական ջոկատին: Եղել է գնդացրային անձնակազմի ավագ, մասնակցել մի շարք մարտերի, աչքի է ընկել քաջությամբ ու հերոսությամբ: Ֆաշիստների դեմ մղված պայքարում մտերմական հարաբերություններ են ստեղծվել Հ. Ռազգրատյանի և պարտիզանական ջոկատի առաջին գումարտակի հրամանատար Ստոմեն Կոստովի (Լենկո) միջև, և նրանք ամուսնացել են:

1944 թվականի ապրիլի 10-ին Բուլղարիայի Լյուտյակովսկի Բահիր բնակավայրի մոտ ֆաշիստ բարբարոսները Հ. Ռազգրատյանին գազանային խոշտանգումների ենթարկելուց հետո կիսամեռ վիճակում թաղել են³: Բուլղար ժողովուրդը բարձր է գնահատել Սաշկայի սխրագործությունները: Նրա մասին գովեստի խոսքեր են ասել հետագայում Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության պաշտպանության նախարար Դոբրի Ջուրովը, Սաշկայի զինակից Վասիլ Լակովը: Նրա մարտական ընկեր և պոետ Վեսելին Անդրենը գրել է «Սաշկա» բանաստեղծությունը, որը զետեղված է Բուլղարիայի դպրոցներում դասավանդվող քրեստոմատիայում: Նրա մասին վիպակ է հրատարակել գրող Ստեփան Կուրտիկյանը, որը լույս է տեսել հայերեն և ռուսերեն: Սոֆիայից ոչ հեռու՝ «Զավղար»

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

պարտիզանական ջոկատի թանգարանում, դրված է բուլղար քանդակագործ Դուգանովի ստեղծած Սաշկայի կիսանդրին¹:

Հարավսլավիայում մարտնչած հարյուրավոր հայ ընդհատակյա մարտիկներից էր խիզախ հերոսուհի **Վարդուշ Սուքիասյանը** (Սուքիասիչ): Ամբողջ երկում հռչակվել էր անվեհեր հայուհու անունը: Նա Հարավսլավիայի իր ծննդավայրում՝ Վալիկո-Կրագիշտե գյուղում, ստեղծել էր հակաֆաշիստական խմբակ, որի բացահայտումից հետո արիասիրտ հայուհին բարձրացել էր լեռները և միացել սերբ պարտիզաններին²: Վ. Սուքիասյանը աչքի է ընկել խիզախ մարտական սխրագործություններով: Համարձակ հերոսուհին մի քանի անգամ ձերբակալվել է, սակայն կարողացել է փախչել ֆաշիստական որջերից և շարունակել պայքարը: Վերջին անգամ, երբ Գեստապոն արդեն պատրաստվել է գնդակահարել նրան, պարտիզանական ջոկատի հրամանատարը, ծպտված գեստապոյականի համազգեստով, հարցաքննության տանելու պատրվակով մտել է բանտ և ազատել նրան³: Դիմադրունակ շարժման մասնակից սփյուռքահայ արիասիրտ հերոսուհիներից շատերը խորհրդային բանակի և դաշնակիցների հետ միասին ազատագրել են իրենց երկրները ֆաշիզմի լծից և հաղթանակի փառքով պսակել իրենց անունը:

Հազարավոր սփյուռքահայեր, այդ թվում՝ խիզախ հայուհիներ, ֆաշիզմի դեմ պայքարել են ոչ միայն պարտիզանական-դիմադրական շարժման շարքերում, այլև զենքը ձեռքերին՝ դաշնակից երկրների բանակներում: Միայն ԱՄՆ բանակում մարտնչել են շուրջ 20 հազար հայորդիներ⁴: Նրանցից լեյտենանտ Երվանդ Դերվիշյանն արժանացել է ԱՄՆ հերոսի «Կոնգրեսի պատվո մեդալ» շքանշանի, որով պատերազմի տարիներին ԱՄՆ բանակում պարգևատրվել է ընդամենը 87 մարդ: Ամերիկյան ռազմաօդային ուժերի խիզախ օդաչուներից էին Չարլզ Տերտերյանը, ՀՀ ազգային հերոս Քրեք Քրեքորյանը, Սեմ Պարսամյանը, Թնդրյու Կոշտոյանը (գոհվել է Անգլիայում), Ջերարդ Գևորգյանը, Ժիրայր, Հայկ և Արծվիկ Կատարյան եղբայրները և շատ ուրիշներ⁵: ԱՄՆ բանակի գեներալներ դարձան Ջորջ Մարտիկյանը և Հայկ Շեքերջյանը, սիրիական բանակում՝ գեներալ-լեյտենանտ Արամ Կարամանուկյանը, Բուլղարիայում՝ Գաբրիել Գաբրիելյանը: Շուրջ 30 հազար հայեր կային Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բանակներում, որոնց մի զգալի մասը զորակոչված էր Եգիպտոսից, Սիրիայից, Լիբանանից և այլ երկրներից: Անգլիայի և Ֆրանսիայի երկնա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 425:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 571:

կամարում են հերոսացել ռազմական օդաչուներ Նոյել, Ջեկ և Լևոն Աղազարյան եղբայրները: Նրանցից առաջինը զոհվել է Անգլիայում, իսկ երկրորդը՝ Ֆրանսիայում կատարած մարտական թռիչքների ժամանակ: Նրանց քույրը՝ Մոնիկ Աղազարյանը, պատերազմի ժամանակ եղել է ռազմական օդանավակայանի պատասխանատու ծառայող¹:

Խիզախ հայուհի **Մոնիկ Աղազարյանը** ծնվել է 1920 թվականի ապրիլի 17-ին Անգլիայի Սուրեյ քաղաքում: Հաճախել է Ռոյհամփթոնի Սուրբ սիրտ մենաստանի դպրոցը, այնուհետև ուսումը շարունակել է Փարիզում: Երկրորդ աշխարհամարտի (1939-1945) առաջին տարիներին Վիկտորյա թագուհու հոսպիտալում օգնել է Արչիբալդ Մաքինտոշին՝ խնամելով վիրավորներին²: Մանկուց Մ. Աղազարյանը երազել է օդաչու դառնալ, ինչպես իր եղբայրները: Նա երազանքն իրականացել է 1943 թվականին սեպտեմբերին, երբ նրան վստահել են թռչել «Մփիթֆայր», «Մուստանգ», «Հոուքեր Թայֆուն» ինքնաթիռներով: Այնուհետև նա ծառայության է անցել Ավիացիոն տրանսպորտի (այժմ՝ Օդային տրանսպորտի օժանդակության կորպորացիա) աջակցության (Air Transport Auxiliary, ATA) կենտրոնում, որը, հետագայում զարգանալով, վերաճել է ահռելի ավիաընկերության³: 1940-1941 թվականներին Ու. Չերչիլի կողմից ստեղծված Ավիացիայի նախարարության անմիջական ղեկավարությամբ կտրուկ փոխվել և կարգավորվել է ինքնաթիռների արտադրությունը: ATA-ի աշխատանքները դժվարացել էին օդային հարձակումների պատճառով: ATA-ում ծառայում էին 166 օդաչու կանայք, որոնցից մեկը Մ. Աղազարյանն էր: 1943 թվականին ATA-ի պնդմամբ Մ. Աղազարյանը ընդգրկվել է տասը օդաչու աղջիկների ցանկում: Նրանք մասնակցել են փորձնական թռիչքներին, ապա մարտական առաջադրանքների կատարմանը: Արիասիրտ հայուհին աչքի է ընկել իր սխրագործություններով:

Պատերազմի վերջում ATA-ն լուծարվել է: Մ. Աղազարյանը տեղափոխվել է Բրիտանիայի ՌՕՌԻ-ի բազայի վրա ստեղծված «Մալքոլմ» ակումբ: Այնտեղ աշխատել է որպես Իսլանդիայի ավիացիոն ծառայության մենեջեր⁴: Շուտով ընկերությունը ձեռք է բերել իր առաջին «Դրաքոն Ռափիդ» («Արագընթաց հրեշ») ինքնաթիռը, որով Մ. Աղազարյանը թռիչքներ է կատարել դեպի Ջերսի: Մ. Աղազարյանը մշակել է համակարգչային բարդ մարգասարքի օգնությամբ օդաչուների կարճաժամկետ ուսուցման եղանակ: 1984 թվականին Մ. Աղազարյանը նշանակվել է Լոնդոնի ավիացիոն վարչության «Իսլանդական ծառայության» գործադիր տնօրեն: Հե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում

² **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 427:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տագայում անգլո-ամերիկյան ծրագրի շրջանակներում հայազգի ավիատորը մասնակցել է կորած օդաչուների փրկարարական աշխատանքներին: Մ. Աղազարյանը մահացել է 1993 թվականի մարտի 3-ին Լոնդոնում: ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի ռազմաօդային ուժերում, ցամաքային զորքերում, կանանց բանակային կորպուսներում, հոսպիտալներում և Դաշնակիցների էքսպեդիցիոն բանակների կազմում ծառայող հայուհիներից շատերը մարտական բազում առաջադրանքներ կատարելիս աչքի են ընկել իրենց քաջությամբ ու սխրագործություններով: Նման խիզախ ու հերոս հայուհիներից էին ԱՄՆ-ում ծնված *Մերի Աշճյանը, Ազնես (Մամմեթ) Միլդոնյանը, Ջեյլ Սյուն (Սարաֆյանը), Էլեն Կունջյանը, Կլարա Մուրադյանը (Ափիկյան) և Մերի (Ալբենտասի) Հակոբյանը*: Արիասիրտ հայուհի **Մերի Աշճյանը** ծնվել է 1922 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Մասաչուսեթս նահանգի Ուոչեսթեր քաղաքում՝ Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդ քաղաքից գաղթած ծնողների ընտանիքում¹:

1943 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Մ. Աշճյանը զինվորական ծառայության է անցել Սան Ֆրանցիսկոյում: Այդ ժամանակահատվածում ԱՄՆ բանակում հիմնարար փոփոխություններ են տեղի ունեցել կանանց օժանդակ բանակային կորպուսների կայացման գործում²: Մ. Աշճյանը իր մասնագիտական կրթությունը ստացել է Դես Մոնիես ճամբարում և ծառայության նշանակվել ադմինիստրատիվ կորպուսում: Միաժամանակ սովորել է սպայական կազմի պատրաստման դպրոցում և զբաղվել արտասահմանյան երկրների հետ կապերի հարցերով: Այնուհետև նրան գործուղել են Ջորջիա նահանգ՝ ուսանելու ցամաքային զորքերում, որից հետո ծառայության են նշանակել ԱՄՆ զինված ուժերի Առաջին զորամիավորման կազմում գտնվող, Լոնդոնում տեղակայված, Օմար Բերդլիի հրամանատարությամբ գործող զորամասում, որտեղ նա կազմել է ռազմական գործողությունների ամենօրյա քարտեզները: Ի դեպ, նա միակ հայուհին է եղել այդ զորամասում: Մ. Աշճյանն աշխատել է նաև կապիտան Իսրայելի համար: Բուլգի ճակատամարտի ժամանակ եղել է Ֆրանսիայի Վերդուն բնակավայրում, մասնակցել է մարտական գործողություններին, աչքի է ընկել քաջությամբ և սխրագործություններով, այցելել է վիրավորներին: Այնուհետև նրան լիազորել են ծառայությունը շարունակել Գերմանիայում՝ Վիաբադենի զորակայանում, որտեղ շարունակել է մարտական առաջադրանքների կատարումը: Նա ծառայել է Ֆրանկֆուրտում տեղակայված շտաբ-բնակարանում³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 428:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Պատերազմից հետո Մ. Աշճյանը ծառայել է Ամերիկյան լեգեոնու որպես քաղաքացիական հայցվոր: Օգնել է վետերաններին և նրանց ընտանիքներին բազմաթիվ խնդիրների լուծման հարցում: Հետագայում աշխատել է Ֆրեզնոյի քաղաքապետարանում:

Մ. Աշճյանը պարգևատրվել է «Կանանց ծառայության կորպուսի», «Գերազանց ծառայության համար», «Երկրորդ աշխարհամարտի», «Հաղթանակի համար» և այլ մեդալներով: Քաջարի հայուհի **Ազնես Միլդոնյանը** ծնվել է 1917 թվականի հունիսին ԱՄՆ Մասաչուսեթս նահանգի Լին քաղաքում: Խարբերոցի (Արևմտյան Հայաստան) Ասատուր և Էլիզաբեթ Միլդոնյանների կրքոտեր դուստրն է: Երբ Ազնեսը մեկ տարեկան էր, ընտանիքը տեղափոխվել է Ֆիթչբուրգ: Այստեղ էլ Ա. Միլդոնյանը կրթություն է ստացել¹: 1935 թվականին ավարտել է տեղի Բարձրագույն, ապա՝ 1938 թվականին, Բարբանկի դպրոցի, այնուհետև՝ Նյու Յորքի Կոլումբիա համալսարանի բուժքույրերի կուրսերը: Ուսումն ավարտելուց հետո մեկնել է Մասաչուսեթս նահանգի Քեյփ Գոդի ճամբար, որտեղ ծառայում էր նրա ավագ եղբայրը՝ Ջորջը: Պերլ Հարբորի վրա հարձակումից հետո Ա. Միլդոնյանը ծառայության է անցել ԱՄՆ-ի բանակի բուժքույրերի կորպուսում, նպաստել բազմաթիվ վիրավորների բուժման գործին: Հինգ ամիս անց կամավոր մեկնել է Ավստրալիա և Նոր Գվինեա, աշխատել տարբեր հոսպիտալներում, մասնակցել է նաև հիվանդների էվակուացման աշխատանքներին Ֆիլիպիններում և Նոր Գվինեայում: 1942 թվականի հունվարի 15-ին նրան որպես բուժքույր ծառայության են նշանակել Թդվարդյան զինվորական հիվանդանոցում, իսկ նույն թվականի մարտի 16-ին գործուղել 2-րդ հոսպիտալ: Նա գիշեր ցերեկ հոգ է տարել վիրավորների մասին, բուժել է նրանց, աջակցել մարտադաշտ ուղարկելու գործում²: 1942 թվականի մայիսին Ա. Միլդոնյանը մեկնել է Սան Ֆրանցիսկո, որտեղից էլ՝ մայիսի 19-ին Մեյբրուն: Այնուհետև «Ռոյալ Վիկտորիա» հոսպիտալում նա աշխատել է ուղիղ մեկ ամիս և արդեն հուլիսին ուղևորվել Ավստրալիա՝ Միդնեյ, Բրիսբեյն, Թաունսվիլ՝ նույն առաքելությամբ³: 1943 թվականին ծառայել է Մարիբում, Լա Պապոայում, Նոր Գվինեայում: 1945 թվականի մարտին Ա. Միլդոնյանին տեղափոխել են Հոլանդիա՝ 247-րդ գլխավոր հոսպիտալ, այնտեղից հուլիսի 22-ին գործուղել են Մանիլա: Ա. Միլդոնյանը ԱՄՆ՝ Նյու Ջերսի է վերադարձել 1945 թվականի սեպտեմբերի 21-ին: Նա ստացել է ԱՄՆ բանակի բուժքույրերի կորպուսի ավագ լեյտենանտի կոչում: Բազմաթիվ սխրագործությունների համար պարգևատրվել է «Լավագույն հրամանատար», «Բանակի կանանց կորպուսի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 195:

ծառայության», «Երկրորդ աշխարհամարտի հաղթանակի», «Ֆիլիպինների ազատագրման» և այլ մեդալներով¹: Երկրորդ աշխարհամարտում իր սխրագործություններով աչքի ընկած **Սյու (Սաֆարյան) Ջեյլը** ծնվել է 1917 թվականի փետրվարին ԱՄՆ-ի Մասաչուսեթս նահանգի Մալդեն քաղաքում՝ ծննդով խարբերդցի (Արևմտյան Հայաստան) Շմավոն Սարաֆյանի և Մաքրուհի Շարիսկանյանի ընտանիքում²: 1942 թվականին ավարտել է Հայլենդ Փարքի բարձրագույն դպրոցը և ընդունվել Բիզնեսի ինստիտուտ: Եղել է Ամերիկայի հայկական երիտասարդական միության Դետրոյթի մասնաճյուղի անդամ: Շուրջ մեկ տարի ծառայել է Ամերիկայի կառավարության Ներքին եկամուտների բաժնում որպես քարտուղար: Այնուհետև վեց տարի աշխատել է Տեխասի նահանգում՝ Գալվեստոնում: Մինչև 1942 թվականի սեպտեմբեր ամիսը անընդհատ կատարելագործել է մասնագիտական ունակությունները: 1942 թվականի նոյեմբերին 400 կուրսանտների հետ Սյու (Սաֆարյան) Ջեյլը ուսուցում է անցել WAAC-ի ուսումնական կենտրոնում, որից հետո որպես տեսուչի լիազոր ներկայացուցիչ ծառայել է գեներալ Հիլի գրասենյակում³:

1943 թվականին WAAC-ը անվանափոխվել է Կանանց զինվորական կորպուս՝ դրանով հնարավորություն ընձեռնելով կանանց ծառայելու բանակում: Սյու (Սարաֆյան) Ջեյլը առաջիններից էր: Նա ծառայության է անցել Արևմտյան Եվրոպայում տեղակայված Դաշնակիցների էքսպեդիցիոն բանակների գլխավոր հրամանատարի քարտուղարներից մեկի պաշտոնում, որտեղ նա մասնակցել է նաև մարտական գործողություններին, աչքի է ընկել քաջությամբ: 1945 թվականից մինչև պատերազմի ավարտը՝ 1945 թվականի հունիսը, ծառայել է Գերմանիայում ԱՄՆ-ի օկուպացիոն ուժերի հրամանատար Դուայթ Էյզենհաուերի մոտ: Նրան է 1945 թվականի դեկտեմբերին իր հուշերը թելադրել ռազմական անվանի գործիչը⁴: Ս. Ջեյլը գորացրվել է 1947 թվականին լեյտենանտի զինվորական կոչումով: Մահացել է 1997 թվականի ապրիլի 13-ին Ֆլորիդա նահանգի Մեյթլենդ քաղաքում:

Երկրորդ աշխարհամարտում իր խիզախությամբ աչքի ընկած հայուհի **Էլեն Կուսջյանը** ծնվել է 1909 թվականը հունվարին ԱՄՆ-ի Ռոդ Այլենդ նահանգում՝ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած դերձակ Մուշեղ Հովհաննիսյանի ընտանիքում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նրա ընտանիքը տեղափոխվել է Կալիֆոռնիայի Ֆրեզնո քաղաք:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ապրել է հայկական թաղամասում՝ Ֆուլտոն փողոցում¹: 1930 թվականին ավարտել է Ֆրեզնոյի բարձրագույն դպրոցը, 1932 թվականին՝ բուժքույրերի դպրոցը, որից հետո աշխատել է Լոս Անջելեսի գլխավոր հոսպիտալի գրանցումների բաժնում: 1942 թվականի հուլիսին ծառայության է անցել բուժքույրերի զինվորական կորպուսում և մասնագիտական հմտություններ ձեռք բերել նախ Սթոունհեմի (Պիտաբուրգ, Կալիֆոռնիա), ապա՝ Տորանտի ճամբարներում: Այնուհետև Է. Կումջանին ծառայության են նշանակել «Կոմֆորտ» նավ-հոսպիտալում, որը գործել է ռազմական թատերաբեմի ասիական-խաղաղովկիանոսյան ուղղությամբ: Նավ-հոսպիտալը անմիջական մասնակցություն է ունեցել Օկինավայի համար մղված մարտերում, որտեղ հայուհին աչքի է ընկել հերոսությամբ՝ անթերի կատարելով վիրավորների տարահանումը, նրանց բուժումը և մարտական գործողություններին խիզախորեն մասնակցելով: 1945 թվականի ապրիլին շուրջ 8 օր նավ-հոսպիտալը անշարժացել է տարածաշրջանի ջրերում, որպեսզի վերցնի վիրավորներին և շարժվի դեպի Գուամ՝ նրանց ցամաքային հոսպիտալներում տեղավորելու համար: Դա նրան հաջողվել է²: 1945 թվականի ապրիլին «Կոմֆորտը» խարխիս է նետել Օկինավայի ափերին: Նույն օրը անգն նավ-հոսպիտալը գնդակոծվել է թշնամու օդանավի մահապարտ-օդաչուի կողմից: Վիրաբուժական բաժանմունքից կենդանի է մնացել միայն Էլեն Կումջանը. նրան բազմաթիվ ջարդվածքներով և այրվածքներով գտել է փրկարարներից մեկը: Վիրավոր բուժքրոջը տեղափոխել են Գուամի հոսպիտալ, որտեղ նա բուժվել է շուրջ երեք ամիս Ջեյկ Փաշայանի խնամակալությամբ: Վերջինս ապրել է իրենց հարևանությամբ: Բազմաթիվ վիրահատություններից հետո որպես հաշմանդամ թողել է ծառայությունը և վերադարձել է Ֆրեզնո³:

1947 թվականին Է. Կումջանը ծառայության է անցել Սան Ֆրանցիսկոյի՝ պատերազմի վիրավորների, այնուհետև՝ ֆրանսիական հոսպիտալում, որտեղ աշխատել է մինչև 1983 թվականը: Է. Կումջանը եղել է ԱՄՆ բանակի բուժքույրերի կորպուսի լեյտենանտի կոչումով առաջին բուժքույրը: Կատարած հերոսական գործողությունների համար քաջասիրտ հայուհին պարգևատրվել է «Ծառայության համար», «Ասիական խաղաղովկիանոսական ռազմագործողության համար», «Հաղթանակի համար», «Ֆիլիպինների ազատագրության համար» և մարտական այլ մեդալներով: Է. Կումջանը մահացել է 1988 թվականի հունվարի 1-ին⁴: Երկրորդ աշխարհամար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 181:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տի արիասիրտ բուժքույր **Մերի Հակոբյանը** ծնվել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Մասաչուսեթս նահանգի Վուսթեր քաղաքում:

1935 թվականին ավարտել է Մեդֆորդի բարձրագույն դպրոցը, երկու տարի աշխատել է տարբեր բնագավառներում¹: Այնուհետև սովորել է Լոբենսի հոսպիտալի բուժքույրերի դպրոցում, որն ավարտել է 1940 թվականին Բրիտանական ռազմածովային նավատորմի բուժքույրի մասնագիտությամբ: Եղել է «Բուժքույրերի ամերիկյան ասոցիացիայի», «Կարմիր խաչի» անդամ: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ ավելի քան երեք տարի ծառայել է ԱՄՆ բանակի օժանդակ ծառայության կանանց կորպուսում: Մարտական առաջադրանքներ կատարելիս նա աչքի է ընկել խիզախությամբ և անհատական քաջագործությամբ: 1942 թվականի օգոստոսին Մ. Հակոբյանը միացել է բանակի բուժքույրերի կորպուսին: 1943 թվականի հունվարին զինվորական 27-րդ հոսպիտալը, որտեղ ծառայել է մեր հայրենակցուհին, տեղափոխվել է Նոմեայի հարավ՝ Անս Վաթա Բիչ894: Նոր Կալեդոնիայում ծառայելու ժամանակ Մ. Հակոբյանը ստացել է հերթական՝ կապիտանի զինվորական կոչում՝ նշանակվելով հոսպիտալի ավագ բուժքույր: Այստեղ նա կազմակերպել է վիրավորների բուժման և մարտադաշտ վերադարձնելու գործը: Այնուհետև նրան տեղափոխել են Օկինավա, որտեղ ծանր վիրավորվել է հոսպիտալի վրա թշնամու ինքնաթիռի կործանման հետևանքով²: Պատերազմից հետո՝ 1945 թվականի օգոստոսի 15-ին, Մ. Հակոբյանը վերադարձել է Կալիֆոռնիա, որոշ ժամանակ ծառայել է Չիկագոյի վետերանների ադմինիստրացիայի կազմում, երկուսուկես տարիանց տեղափոխվել է Բոստոն, ավարտել է տեղի քոլեջը, 1958 թվականի ստացել է արվեստների բակալավրի աստիճան: Ցուցաբերած անձնական քաջության համար նա պարգևատրվել է «Բուտրագույն սիրտ», «Լավագույն հրամանատար», «Բանակի կանանց կորպուսի ծառայության», «Երկրորդ աշխարհամարտի հաղթանակի» և այլ մեդալներով: 1983 թվականին անցել է կենսաթոշակի: Մ. Հակոբյանը մահացել է 1993 թվականի դեկտեմբերի 6-ին: Աննկուն հայուհի **Կլարա Մուրադյանը** ծնվել է 1923 թվականին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Օնտարիո նահանգի Բրանտֆորդ քաղաքում՝ Խորեն և Հռիփսիմե Ափիկյանների ընտանիքում³: 1942 թվականին ավարտել է «Նիագարա ֆոլս» միջնակարգ դպրոցը: 1944-1946 թվականներին ծառայել է ԱՄՆ ցամաքային զորքերի կանանց գվարդիայի պահեստագործում: Ակտիվ մասնակցություն է ունեցել մարտական գործողություններին և աչքի է ընկել քաջությամբ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 435:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Այդ տարիներին էլ ծանոթացել է ապագա ամուսնու՝ Նորման (Սուրեն) Սուրադյանի հետ: Վերջինս իր ծառայությունն էր անցկացնում Եվրոպայում տեղակայված կանադական բանակում: 1948 թվականին Կ. Սուրադյանն աշխատել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների՝ Բեռլինում գտնվող դիվանագիտական ծառայությունում¹:

1950 թվականին՝ դիվանագիտական ծառայության ավարտից հետո, գերագույն հանձնակատարի հետ վերադարձել է ԱՄՆ և աշխատել «Նիագա ֆոլսում»: 1952 թվականին նորից վերադարձել է դիվանագիտական ծառայության՝ աշխատելով Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում տեղակայված շտաբ-բնակարանում²: Եվրոպայում ծառայելու տարիների ընթացքում Կ. Սուրադյանը շրջագայել է ամբողջ մայրցամաքով և Մերձակա Արևելքի երկրներով, այցելել է Ֆրանսիայում և Թուրքիայում ապրող հարազատներին: Վերադառնալով ԱՄՆ՝ 1954-1958 թվականներին որպես քարտուղար աշխատել է «Բելլ» ավիացիոն ընկերությունում: Այնուհետև տեղափոխվել է Դետրոյթ և մինչև 1963 թվականը աշխատել «Ֆորդ մոթոր» ընկերությունում: 1962 թվականին ակտիվորեն մասնակցել է Դետրոյթի Ս. Մարգիս հայկական եկեղեցու նախագծման և կառուցման դրամահավաքի աշխատանքներին: Ամուսնությունից հետո տեղափոխվել է Ջորջիա նահանգի Ասլանտա քաղաքը: Կ. Սուրադյանը մահացել է 87 տարեկան հասակում Ատլանտայում 2010 թվականի սեպտեմբերին: Այսպիսով՝ Երկրորդ աշխարհամարտի և Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում հերոսուհի հայ կանայք, սփյուռքահայ արիասիրտ հայուհիները դաշնակիցների բանակներում, տարբեր ռազմաճակատներում ակտիվորեն մասնակցել են խորհրդային և եվրոպական երկրների ժողովուրդների ազատության ու անկախության համար մղվող համաժողովրդական պայքարին՝ անթափառ փառքով պսակելով հայրենասեր կնոջ և հայուհու բարձր կոչումը:

Эдик Минасян, Армянские женщины в составе партизанских движений и движений сопротивления и армий союзников СССР во Второй мировой войне (1939-1945 гг.) - В статье анализируются соответствующие документы и показана героическая деятельность армянских женщин, сражавшихся в рядах партизанского движения и движения сопротивления против нацистской Германии во время Второй мировой войны, а также в армиях союзных стран. Будучи в составе различных отрядов, многие смелые армянские женщины запомнились своими героическими поступками. Они не только предоставляли необходимую информацию о расположении войск противника, боевой технике, учениях, но и атаковали, разрушали множество

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

мостов, составы с горючим и военной техникой, автомобили, бронетехнику, многие объекты военно-экономического значения, уничтожая также живую силу противника.

Отважные представители армянского народа, отважные армянки Люсия (Лас) и Арпиар Аслаяны пожертвовали своими жизнями за свободу Франции. Более 300 армян, как мужчин, так и женщин, отдали свои жизни в ходе движения сопротивления в Греции. Имя героической партизанки Сашки (Эрмине Разградян), которая приняла мученическую смерть от рук фашистов, было известно по всей Болгарии. Вардуш Сукиасян (Сукиасич) была одной из героинь партизанского движения в Югославии.

Тысячи армян диаспоры, в том числе отважные армянки, боролись против фашизма в рядах армий союзных стран. В статье выделяются отважные армянские летчицы Моник Агазарян (Англия), Мэри Ашчян, Джейл Сарафян и Клара Мурадян, служившие в Сухопутных войсках США, Агнес Милдонян, Элен Кумджян, Мэри Акопян и другие, служившие в Корпусе медсестер армии США.

Таким образом, во время Второй мировой войны, Великой Отечественной войны, многие героические армянские женщины присоединились к партизанскому движению и движению сопротивления, а мужественные армянские женщины Диаспоры в союзных армиях на различных фронтах принимали активное участие в общенациональной борьбе за независимость народов Советского Союза и Европы.

Edik Minasyan, Armenian Women Fighting in the Partisan and Resistance Movements and Armies of the Allies of the USSR in the World War Two (1939-1945) - The article analyzes the relevant documents and shows the heroic activities of the Armenian women fighting in the ranks of the partisan and resistance movement against Nazi Germany during the Second World War, as well as in the armies of the allied countries. Being included in the groups of different detachments, many brave Armenian women stood out with their heroism. They not only provided the necessary information about the locations of the enemy troops, military equipment, military exercises, but also attacked, destroyed many bridges, trains loaded with fuel and military equipment, cars, armored vehicles, many objects of military-economic significance, as well as destroying the enemy's manpower.

The brave representatives of the Armenian people, brave Armenian women Lucia (Las) and Arpiar Aslanyans sacrificed their lives for the freedom of France. More than 300 Armenians, both men and women, gave their lives in the partisan and resistance activities in Greece. The name of the heroic partisan Sashka (Hermine Razgradyan), who was tortured to death by the fascists, was

known all over Bulgaria. Vardush Sukiasyan (Sukiasich) was one of the heroines of the partisan movement in Yugoslavia.

Thousands of Diaspora Armenians, including brave Armenian women, fought against fascism in the armies of the allied countries. The article singles out brave Armenian pilots Monik Aghazaryan (England), Mary Ashchyan, Clara Muradyan and Jayle Sarafyan who served in the US Ground Forces, Agnes Mildonyan, Elen Kumjyan, Mary Hakobyan and others serving in the US Army Nurse Corps.

So, during World War II, the Great Patriotic War, many heroic Armenian women joined the partisan and resistance movement, and the courageous Armenian women of the Diaspora, in the allied armies, on various fronts, took an active part in the nationwide struggle for the independence of the peoples of the Soviet Union and Europe.

**ԲՈՐԻՍ ԼԵԳՐԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ - ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Բորիս Լեգրան, Բյուրո – կառավարություն, Համո Օհանջանյան, Ռուբեն Տեր – Մինասյան, Մդիվանի, Կարաբեքիր, Քեմալական Թուրքիա, Հայաստանի խորհրդայնացում, պայմանաժամ, բանակցություններ, Կարս, Սևրի պայմանագիր, Դաշնակիցներ:

Ինչպես հայտնի է, խորհրդային կառավարությունը նպատակահարմար չհամարեց հոկտեմբերի 28-ի համաձայնագրի նախագծի վավերացումը¹ և ոչ էլ կարմիր բանակի Հայաստան մուտքով թուրքերի առաջխաղացման կանգնեցումը: Դեռևս այդ համաձայնագրի հաստատման հույսը փայփայող Բ. Լեգրանն այդպես էլ Բաքվից չմեկնեց Մոսկվա: Նա իր կառավարությունից հրահանգ ստացավ վերադառնալու Երևան՝ Մդիվանու ընկերակցությամբ: Նրանց նպատակն էր կասեցնելու թուրքական արշավանքը, կանգնեցնելու Կարաբեքիրին, որը նոյեմբերի 7-ին գրավել էր Ալեքսանդրապոլը: Նոյեմբերի 11-ի երեկոյան Լեգրանը և Մդիվանին Բաքվից մեկնում են Թիֆլիս, ուր մնում են մինչև նույն ամսի 17-ը, իսկ 19-ին ժամանում են Երևան: Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը այդ մասին նոյեմբերի 9-ին հետևյալն է հայտնել Հ. Օհանջանյանին. «Վերջին բուպեին դրությունը միանգամայն փոխվեց, որի մասին շտապ և համառոտ կերպով ցանկանում ենք Ձեզ տեղեկացնել: Լեգրանը կարգադրություն է ստացել Մոսկվայի կառավարությունից Բաքվից վերադառնալ Թիֆլիս, հավանորեն Հայաստան գալու համար:

Հայաստան է ուղևորվում Լեգրանի հետ Մդիվանին՝ իր երեք ուղեկիցներով, որ հանձնարարություն ունի կասեցնելու Քեմալի շարժումը դեպի Հայաստան:

Հայաստանի հետ կնքվելիք Լեգրանի մշակած հաշտության պայմանագիրը ամսի 5-ին այստեղ՝ Ադրբեջանի Ցեկայի քննության առարկա է դարձել և ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ բացասվել է»²:

¹ Այս համաձայնագրի մասին տե՛ս **Աշոտ Ներսիսյան**, 1920թ. հոկտեմբերի 28-ի համաձայնագրի նախագծի քննական վերլուծություն, «Պատմություն և քաղաքականություն», թիվ 2/3/, Երևան, 2019, էջ 3-43:

² «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 3, 1967, էջ 76:

Մ. Հարությունյանը նկատի ունի համաձայնագրի ստորագրման օրակարգից դուրս գալը, որի վավերացման հետ Լեզրանի Մոսկվա գնալու դեպքում դեռևս հույսեր էր կապվում և, որ կարևոր է, Լեզրանը և Մոսկվան հանձնարարություն ունեին կասեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը: Սակայն, դա դարձյալ կարող էր անհնար լինել, եթե Հայաստանը չխորհրդայնացվեր: Այդ հարցը Ռուսաստանի համար դառնում է հրատապ, որովհետև հակառակ դեպքում չէր բացառվելու ողջ Հայաստանի գրավումը և թուրքերի միավորումը Ադրբեջանին, որը նրա համար ոչ թե ցանկալի չէր, այլ հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Մեր խորին համոզմամբ հարցն այսպես էր դրված՝ կամ Հայաստանը պետք է խորհրդայնացվեր կամ Ռուսաստանը պետք է դեմ առ դեմ կանգներ թուրքերի դեմ, որը վերջինիս կկոդմնորոշեր դեպի Անտանտը: Չէ՞ որ վերջինս պատրաստ էր Հայաստանը զոհաբերելու գնով՝ Քեմալին քաշել իր կողմը: Այնպես, որ Լեզրանն այս անգամ ՀՀ իշխանությունների հետ խոսելու էր ավելի կոշտ լեզվով: Իսկ ի՞նչ էր կատարվում Երևանում: Այլ. Խատիսյանի գրում է, որ երբ կառավարության հոկտեմբերի 30-ի նիստում վարչապետ Հ. Օհանջանյանը հայտնում է Կարսի անկման մասին, ինքն իր կարծիքը հայտնել է հետևյալ կարճ նախադասությամբ. «Պետք է հաշտություն կնքել Թուրքիոյ հետ»¹:

Կառավարությունը նոյեմբերի 3-ին բանակցությունների առաջարկ է անում թուրքերին, որոնք այդ նույնն արել էին նախորդ օրը: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար (գրությունների մեջ գրվում էր ժողկոմ, որը բնավ պատահական չէր) Ահմեդ Մուխտարը Հ. Օհանջանյանին այդ օրն ուղղված գրության մեջ, ուր Թուրքիային ներկայացնում է Արևելքի ժողովուրդներին իմպերիալիստներից ազատարար, իսկ հայերին նրանց դաշնակից, այնուհետև առաջարկում է. «Բայց ցանկանալով արինահեղութեան վերջ տալու համար որեւիցէ առիթ ձեռքից չփախցնել, խնդրում ենք Երևանի կառավարութիւնից այս յայտագիրը նկատել որպէս խաղաղութեան վերջնական առաջարկ Թիւրքիոյ Մեծ Ազգային Խորհրդի կառավարութեան կողմից: Որպէզսի հաշտութիւնը կայանայ, բաւական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիք տայ, թէ այսուհետեւ նա մեր դեմ որեւիցէ ագրեսիւ գաղափար չէ սնուցանելու եւ դադարում է Արեւելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտաւոր ենք հայ ժողովրդին միեւնոյն տեսակ ապահովութիւններ տալ եւ խնդրում ենք այս մասին սկսել անմիջապէս խաղաղութեան բանակցութիւններ»²:

¹ Այլ. Խատիսեան, Հայստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բէյրութ, 1968, էջ 280:

² Նույն տեղում, էջ 281:

Անկախ այն հանգամանքից, որ այս գրությունը հազեցված էր կեղծիքով, մի բան կասկածից զերծ է, որ Հայաստանը պետք է գնար բանակցությունների հարկադրաբար, երբ հուլիս-օգոստոսին այդ կարող էր անել կամովին:

ՀՀ կառավարությունը որպես պատասխան վերոհիշյալ գրության՝ առաջարկում է սկսել բանակցությունները: Հայկական զինվորական հրամանատարությունը նոյեմբերի 5-ին կրկնում է նույն առաջարկությունը: Կարաբեքիր փաշան համաձայնվում է, բայց իր կողմից առաջարկում է ծանր պայմաններ՝ Ալեքսանդրապոլի բերդի գրավումը, հայկական զորքերի 15 վերստ հեռացումը Արփաչայից, Ալեքսանդրապոլի շուրջը մինչև 9 վերստ հեռավորության վրա հողամասի գրավումը և այլն: Այս պահանջների համար նա պայմանաժամ էր տալիս մինչև նոյեմբերի 7-ի առավոտյան ժամը 8-ը¹: ՀՀ կառավարությունը տալիս է իր համաձայնությունը՝ խորհրդածողովի վայր առաջարկելով Ալեքսանդրապոլը: Սակայն, նոյեմբերի 8-ին Կարաբեքիր փաշան կրկին փոխում է զինադադարի պայմանները, ավելի խստացնելով դրանք և պատճառաբանելով, որ նման հրահանգ եկել է Անգորայի կառավարությունից: Ալ. Խատիսյանը գրում է, որ նոր պայմանները յոթն էին: Նա չի սխալվում: Ազգային արխիվում կա այդ մասին փաստաթուղթը, որը մեր տրամադրության տակ է: Այդ յոթը պայմանները հետևյալներն էին.

«1. 24 ժամվա ընթացքում Ալեքսանդրապոլում, բոլորովին գործածելի վիճակում 1000 արագահարված հրացան, սարքով և կենդանիներով միասին, 20 հատ ծանր և 40 հատ թեթև գնդացիր, երեք մարտկոց թնդանոթ, 4000 սնդուկ հրացանային ռազմամթերք, 6000 թնդանոթի ռումբ, երկու շոգեմեքենա, 50 վագոն պիտի հանձնվեն մեզ:

Կանոնավոր և անկանոն հայկական զինված ուժերը (Արփաչայի հոսանք - Ալազյազ կայարան - Կիրմզլի - Կուլիջան - Նալբանդ կայարան - Վորոնցովկա) գծից արևելք պիտի քաշվեն: Այս գծից արևմուտք գտնվող երկաթուղագիծը չքանդված և անվնաս պիտի թողնվի:

2. Առավելը 3 օրվա ընթացքում դարձյալ կանոնավոր և անկանոն զինված ուժերը (Սուրմալու - Արաքս կայարան - Կըզըլ Զիաբանդ - Ալազյազ լեռան լանջ - Դանակիրմազ - Նովոմիխայլովկա - Լոռիքենդ - Շիրմուղ - Յավանդուզ) գծից արևելք պիտի քաշվեն:

3. Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո Սանահին կայարանի և Ալեքսանդրապոլի միջև գծի վրա ամեն տեսակի ռազմական պիտույքների փոխադրությունը պիտի կանգ առնի: Այս փոխադրությունները ստուգելու համար Սանահին կայարան և Ղարաքիլիսա մեկ-մեկ

¹ Նույն տեղում, էջ 282-283:

հանձնախմբեր պիտի ուղարկվեն և հայկական կառավարությունը վերոհիշյալ հանձնախմբերի անձեռնմխելիությունը և Ալեքսանդրապոլի միջոցով նրանց արևելյան ձակատի հրամանատարության հետ կանոնավորապես և ապահովապես կապ ունենալը պիտի ապահովվեն:

4. Մինչև զինադադարի երրորդ օրը երեկոյան, երկու կողմի պատվիրակները հաշտության բանակցությունները սկսելու համար Ալեքսանդրապոլ պիտի գտնվեն: Եվ այդ ժամանակի ընթացքում եթե առաջին և երկրորդ պայմանների բովանդակությունը իրագործվում է, իսկույն հաշտության բանակցությունները պիտի սկսվեն:

5. Զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զորամասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում առաջին պայմանում հիշված Արփաչայի հոսանք – Նալբանդ կայարան և Վորոնցովկա գծից արևելյան կողմը և մյուս շրջաններում իրենց գտնված գծից առաջ չպիտի անցնեն:

6. Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո երկու կողմից թշնամական գործողություններին վերջ պիտի տրվի:

7. Սույն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնվող հայկական առաջավոր զորամասերին հանձնելու ժամանակից գործադրության մեջ են մտնում և պայմանաժամը, ի վերջո, եթե կարիք զգացվի երկարացնելու պայմանը 7 օր է»¹:

Հայաստանի կառավարությունը անհնար է համարում այս պայմանների ընդունումը և նոյեմբերի 10-ի գրությամբ առաջարկում է գումարել Ալեքսանդրապոլի խորհրդածոդովը՝ իր արդեն ընդունած նախկին պայմանների հիման վրա: Նույն օրը նա ստանում է Կարաբեքիր փաշայի պատասխանն այն բովանդակությամբ, որ եթե Հայաստանը չի ընդունում Անգորայի կառավարության պահանջները, ինքն ստիպված է վերսկսել պատերազմական գործողությունները: Նոյեմբերի 11-ին Հայաստանի կառավարությունը ցավ է հայտնում այդ գրության կապակցությամբ, և հույս, որ մի ելք կգտնվի՝ բավարարելու «երկու ժողովուրդների շահերը և պատիվը»²: Այսպիսով, զինադադարը չի կայանում: Պատերազմական գործողությունները շարունակվում են: Հայերը դարձյալ նահանջում են և կառավարությունը նորից զինադադարի առաջարկ է անում, որն ստորագրվում է նոյեմբերի 18-ին: Բնականաբար՝ այս անգամ պայմաններն ավելի դաժան էին: ՀՀ կառավարությունը թուրքերի հետ բանակցությունները վարելու խնդրանքով դիմում է Ալ. Խատիսյանին, որն այն ընդունում է: Բայց նա նախ մեկնում է Թիֆլիս՝ պարզելու, թե ի՞նչ աջակցություն կարող է սպասել Հայաստանը Անգլիայից, Ֆրանցիայից և Իտալիայից: Ալ. Խատիսյանի՝ նոյեմբերի 19-ին Թիֆլիսում

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 600, մաս 2, թթ. 202 - 203:

² Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 283:

անգլիական բարձր կոմիսար Ստոքսի, ֆրանսիական ներկայացուցիչ Նոնանկուրի և իտալական ներկայացուցիչ Գաբբայի հետ մի ավելորդ անգամ ևս համոզում են, որ դաշնակիցները արդեն ձեռք էին քաշել Հայաստանից: Հետաքրքիր են Ալ. Խատիսյանի հետևյալ տողերը. «Գնդ. Ստոքսը եւ միւս քոմիսարները ուղարկեցին իրենց կառավարութիւններուն շտապողական հեռագիրներ եւ հարցուցին թէ ինչով կրնան օգնել հայկական կառավարութեան: Լորտ Քըրզընը անգլիական կառավարութեան անունով պատասխանեց այն մտքով, որ **«ավելի լաւ է հաշտուել Թուրքերու հետ քան թէ Սովետներուն:**

Ահա այդ պատասխանը, ուղարկուած Ֆորէն Օֆիսէն Նոյեմբեր 29ին անգլիական բարձր քոմիսարի անունով, Թիֆլիս.

«Պարզ է, որ մենք չենք կարող մասնակցել որեւէ համաձայնութեան քեմալիստների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ Հայաստանը ոչ մի ընտրութիւն չունի , քանի որ Սովետական Ռուսաստանի հետ դաշնագիրը անկասկած կը լինի ավելի վատ ելք»¹:

Ալ. Խատիսյանի այս վկայությունները կարևոր են նրանով, որ փաստորեն մի ավելորդ անգամ ապացուցում են, թե ինչքան թույլ էր հայ դիվանագիտությունը: Դրանցից արդեն հասկանալի է, որ նրանք արդեն հակված են եղել բարեկամանալու Քեմալի հետ, որի ներկայացուցիչների հետ բանակցությունները, պետք է հայ քաղաքական ղեկավարների համար վաղուց համարվեին անհրաժեշտություն: Հայաստանի արևմտամետ լինելն արգելք էր ծառայում՝ կողմնորոշվելու դեպի Թուրքիայի հետ երկխոսության գնալու ճանապարհը: Իսկ այժմ Դաշնակիցները խորհուրդ էին տալիս գնալու այդ համաձայնությանը, որի համար կորցվել էր ճիշտ ժամանակը և հնարավորությունը, ավելի վատ ելք համարելով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դաշնագիրը, որի դրական հետևանքներ կբերեր, եթե գոնե հոկտեմբերին Հայաստանը կամովին հռչակվեր խորհրդային: **Տարվելով Դաշնակիցներով՝ Հայաստանն անտեղի ուշացրեց երկխոսությունն այս երկու երկրների հետ, խորհրդային դառնալու պայմանով, արդյունքում խաբված մնալով նույն Դաշնակիցներից:** Եվ վերջապես, այս եզրակացությանն են մղում Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների սկզբում նույն Խատիսյանին Կարաբեքիր փաշայի ասած խոսքերը: «Խոսակցութեան սկիզբը Կարաբեքիր փաշան ընդգծեց, - գրում է նա, - որ Թուրքիան չի մտածեր որեւէ յարձակողական դիտաւորութիւններ հայերու վերաբերմամբ, կը ցանկայ Հայաստանի բարգաւաճումը եւ այդպիսի տրամադրութիւններով կը սկսի խաղաղութեան բանակցութիւնները: Բայց միեւնոյն ժամանակ նկատեց, որ ներկայ բանակցու-

¹ Նույն տեղում, էջ 290-291:

թիւները կարելի էր սկսիլ շատ աւելի առաջ, եթէ միայն Հայաստանի կառավարութիւնը ընդառաջած ըլլար այն առաջարկներուն, որոնք եղած էին Անգորայի կառավարութեան կողմէ, եւ ատով առաջքը կ'առնուէր վերջին պատերազմի բոլոր սարսափներուն: Բայց քանի որ անցածը այլեւս կարելի չէր փոխել, պէտք խորապէս ներշնչուիլ այն գաղափարներով, որ անհրաժեշտ է ամուր հաշտութիւն կնքել երկու հարեւան պետութիւններու՝ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ¹:

Հասկանալի է, որ այս խոսքերի առաջին մասում կան թուրքական դարավոր դիվանագիտությանը բնորոշ սեթներանքը: Բայց երկրորդ մասում ճշմարտություն կա և այն մենք արդէն փորձել ենք հիմնավորել:

Թիֆլիսում Ալ. Խատիսյանը վերջնականապէս համոզվում է, որ Հայաստանը լքված է Դաշնակիցների կողմից:

«Այսպէսով, - գրում է նա, - ամենատագնապալի եւ ծանր բոլակին Հայաստանը լքուեցավ եւ գիտակցաբար ձգուեցավ մինակ: Թուրքերը տեսան այդ, հասկցան, եւ բոլոր եզրակացութիւնները ըրին յօգոտ իրենց եւ ի վնաս Հայաստանի»²: Վերադառնալով Երևան, Ալ. Խատիսյանը իր գլխավորած պատվիրակությամբ, որի մեջ էին Ա. Գյուլիսանդանյանը և Ստ. Ղորղանյանը, խորհրդականներ՝ Վ. Մինախոյանը, Տ. Հովհաննիսյանը, գնդապետ Աթայանը և կապիտան Խնձորյանը, նոյեմբերի 24-ի առավոտյան ժամանում է Ալեքսանդրապոլ, ուր սկսվում են բանակցությունները: Քանի որ մեր հիմնական նպատակը հիշյալ ժամանակահատվածի հայ-ռուսական հարաբերությունների բացահայտումն է, կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե մենք բուն նպատակից շեղվում ենք: Բայց հիշյալ անդրադարձը մենք կատարեցինք մեկ այլ նպատակով՝ ճշտելու համար թե արդյոք թուրքերի Ալեքսանդրապոլում ՀՀ հետ բանակցությունների մեջ մտնելը փոխհամաձայնված էր Ռուսաստանի հետ: Այն կարծիքն է իշխում, որ փոխհամաձայնված էր: Բայց, թե՛ Խատիսյանի և թե՛ այլոց հուշերից երևում է, որ փոխհամաձայնություն չի եղել: Պարզապէս արդէն ռուսները չէին կարող հանդուրժել թուրքական առավել առաջխաղացումը և կարմիր բանակի մուտքը զուղաղիպեց Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին: Թուրքերն իրենք ուզում էին առանց միջնորդության Հայաստանի հետ կնքել հաշտություն: Այդ մասին մենք քիչ անց կահամոզվենք, երբ անդրադառնանք Լեզրանի հետ բանակցություններին: Բայց մի բան ակնհայտ է, որ թուրքերի չափից ավելի առաջխաղացումը պատճառ հանդիսացավ, որ Լեզրանը ժամանի Երևան: Ինչպէս վերևում նշեցինք, Չիչերինի հետ էր նաև Մոլիվանին, որի հիմնական նպատակը հաշտության միջնորդությունն էր թուրքերի և հայերի միջև: Հարց է ա-

¹ Նույն տեղում, 300:

² Նույն տեղում, էջ 291:

ռաջանում՝ եթե Կարաբեքիրի հարձակումը ռուսների հետ լրիվ հասմա-
ձայնվեցած էր, այդ դեպքում ինչի՞ համար էր անհրաժեշտ Մոլիվանու ա-
ռաքելությունը: Որ իրոք այդպես էր, երևում է նաև Տ. Բեկզադյանի՝ Ն.
Օհանջանյանին նոյեմբերի 14 -ն ուղղած մի գրությունից, ուր մասնավո-
րապես նշում է, «որ Սովետական Ռուսաստանը ընդունում է Տաճկաս-
տանի և Հայաստանի մեջ միջնորդի դերը և ուղարկում է այդ նպատա-
կով իր լիազոր ներկայացուցիչ Մոլիվանուն ռազմական գործողություն-
ների վայրը, հուսալով, որ կոիվները կդադարեն¹: Որ իսկապես գործո-
ղությունները համաձայնեցված չէին, երևում է նաև Ալ. Խատիսյանի հու-
շերից, ուր Մոլիվանու Ալեքսանդրապոլում ունեցած գործունեության վե-
րաբերյալ հետևյալն ենք կարդում.

«Գալով բանակցությունների եղանակին, Կարաբեքիր փաշան մեկ
անգամեն եւ կտրական ձեռով յայտարարեց, թէ բանակցութիւնները կա-
րող են տեղի ունենալ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ միայն եւ առանց որե-
ւէ մասնակցութեան ռուս ներկայացուցիչներու: Ես յատկապէս կը շեշտեմ
այս յայտարարութեան վրայ, որովհետեւ չափազանց շատ է խոսուած եւ
գրուած ռուսական ազդեցութեան մասին Ալեքսանդրապոլի բանակցու-
թիւններու շրջանին այն մտքով, որ բոլշեիկները, իբր թէ, «փրկեցին Հա-
յաստանի դրութիւնը»: Բացարձակապէս կը յայտարարեմ, որ թրքական
պատուիրակութեան միակողմանի յայտարարութիւնը բավական եղաւ,
որպէսզի թոյլ չտրուէր ռուս բոլշեիկ ներկայացուցիչ Բուդու Մոլիվանիի
մասնակցութիւնը: Եւ ան ոչ մէկ անգամ մասնակցեցաւ մեր բանակցու-
թիւններուն եւ ոչ մէկ ազդեցութիւն ունեցաւ անոնց վրայ: Բացարձակ
ճշմարտութիւն է այս և խոշոր կարեւորութիւն ունեցող պատմական
փաստ մը: Ես առարկեցի ու պայքարեցայ ասոր դէմ, եւ ամէն ճիգ ըրի, որ
Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մասնակցի մեր բանակցութիւններուն, բայց
չկրցայ փոխել Թուրքերու վճռական դիրքը»² (Ընդգծումը մերն է - Ա.Ն.):

Հատկապէս ընդգծվածից պարզ է, որ թուրքերը իսկապէս ուզեցել
են հայերի հետ հաշտության գնալ՝ առանց ռուսական միջնորդության:
Եվ կարևոր է, որ դա խոստովանում է հենց Ալ. Խատիսյանը: Սա նշանա-
կում է, որ տեղին չի խոսելը Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի
միջև Հայաստանի վերջնական պայմանավորվածության մասին: Անվի-
ճելի ճշմարտություն է, որ մինչև Ալեքսանդրապոլի համաձայնագիրը և
դեռևս դրանից հետո, մինչև 1921թ. մարտի 16- ի պայմանագիրը Ռու-
սաստանի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև Հայաստանի վերջնական
բաժանում չի եղել: Բայց այնտեղ, որտեղ հնարավոր է եղել կանգնեցնել
թուրքերին, եղել է նախնական սահմանագիծը, որը մղում է դարձյալ այն

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 3, 1967, էջ 78:

² Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 301:

եզրակացությանը, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը համահունչ էր նրա բաժանմանը: Այսինքն, այստեղ խոսք պետք է գնա նախնական բաժանման մասին: Կարող է առարկություն հնչել, որ այս ամենը տեղի էր ունենում նախապես մշակված բեմագրությամբ: Եթե իրոք այդպես է, այդ դեպքում ինչո՞վ պետք է բացատրել այն, որ Չիչերինը նոյեմբերի 9 – ին հետևյալն է հեռագրել Ստալինին. «Հարկ է գործել, կարող է պատահել արագ: Տվյալ պահին գլխավորն է Հայաստանի սահմանների մոտ պատրաստի ունենալ մի քանի ուժեր՝ նրանց վայրկենաբար շարժելու, եթե հարկ լինի»¹:

Հասկանալի է, որ այստեղ խոսք է գնում զինյալ ուժերով թուրքական առաջխաղացման կասեցման մասին, որը մի անգամ ևս համոզում է, որ ճիշտ է մեր եզրակացությունը: Սակայն, կարծես հասկանալով, որ Ալեքսանդրապոլից առաջ շարժվելը թերևս այնքան էլ նպատակահարմար չի, թուրքերը մտնում են բանակցությունների մեջ, իսկ ռուսներն այդպես էլ ուժեր չեն կենտրոնացում՝ նրանց ընդառաջ գնալու համար համար: Իսկ Երևան հասած Լեգրանը բանակցությունների մեջ է մտնում Բյուրո-կառավարության հետ՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու հաստատ նպատակով: Բայց այս անգամ արդեն այդ քայլը ուշացած էր՝ թուրքերին հարձակման վերջին գծից հետ վանելու առումով: Բյուրո - կառավարությունն արդեն ուշացել էր, իսկ Ռուսաստանը Հայաստանի խորհրդային հռչակված լինելու պարագայում էլ չէր կամենա թուրքերին ստիպել նահանջել: Բայց Հայաստանի խորհրդայնացումն այլընտրանք չուներ, ինչը պետք էր հասկանալ դեռևս օգոստոսի սկզբներին:

Ժամանելով Երևան՝ Լեգրանն անմիջապես բանակցությունների մեջ է մտնում Բյուրո-կառավարության հետ, որի վերաբերյալ մի հետաքրքիր վավերաթուղթ կա Հայաստանի Ազգային Արխիվում, և որը լույս է սփռում շատ կարևոր հարցերի վրա, օգնում է ճիշտ ըմբռնել տվյալ պահի ռուսական նպատակադրումները: Այն ներառում է Բյուրո-կառավարության և Լեգրանի նոյեմբերի 19-ին ունեցած բանակցությունները, որին մասնակցում էին հայկական կողմից՝ Հ. Օհանջանյանը, պաշտրանության նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և քաղ. բաժնի վարիչ Ն. Յակուլյանը, իսկ ռուսական կողմից՝ Բ. Լեգրանը, Բ. Մդիվանին և Շիֆֆերսը: Փաստաթուղթը կամ բանակցությունների արձանագրությունը ռուսերեն լեզվով է: Բանակցությունները տևել են երեկոյան 19:30 - ից մինչև 22:30 – ը: Մենք այն կներկայացնենք թարգմանաբար, մաս առ մաս վերլուծելով:

«ԼԵԳՐԱՆ - Երևան գալու ճանապարհին մենք իմացանք, որ զինադադար էք կնքել թուրքերի հետ: Մեզ հետաքրքիր է իմանալ ինչպես են

¹ Մ. Արզումանյան, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան 1973, էջ, 336:

զինադադարի ճշգրիտ պայմանները, այնպես էլ պատճառները, որոնք հարկադրել են Հայաստանի կառավարությանը այն ընդունել: Եթե չեմ սխալվում, այդ որոշումը կայացել է նոյեմբերի 14-16-ն ընկած ժամանակահատվածում, երբ կառավարությունն սպասում էր Ղարաքիլիսայի անկմանը:

ՄԻՆ. – ՆԱԽԱԳԱՀ – Մտայնությունը, որից ելնելով կառավարությունը ստիպված եղավ ընդունել նոյեմբերի 8 – ի թուրքերի զինադադարի պայմանները, թելադրված էր ռազմաճակատում ստեղծված ծանր դրությամբ, որն ստեղծվեց մեր զորքերի կողմից Ջաջուռի բարձունքները թողնելուց հետո: Թուրքերի հետագա հաջողությունները կարող էին մեր երկիրը կանգնեցնել անելանելի դրության մեջ: Դրա հետ միասին մենք իմացանք Վրաստանի մեր ներկայացուցիչ Բեկզադյանից, որ թուրքերի հետագա հարձակումը կանգնեցնելու Ձեր միջնորդությունը ոչ մի լիարժեք հետևանքներ չի ունենալու, սպասելիքներ չունենք: Ահա այս հանգամանքները դրդեցին Հայաստանի կառավարությանը՝ գնալ զինադադարի: Միաժամանակ, կառավարությունը ձգտեց փոքր-ինչ ձևափոխություններ կատարել զինադադարի պայմաններում:

ԼԵԳՐԱՆ - Բեկզադյանի կողմից իմ միտքը փոքր-ինչ աղավաղվել է: Կրկնում եմ այն, ինչ որ ասել եմ նրան Թիֆլիսում՝ Երևան գալուց առաջ: Մեր միջնորդությունը կարող էր ունենալ իրական հետևանքներ որոշակի հենարանի առկայության դեպքում: Այդ հենարանն առաջին հերթին պետք է հանդիսանա հայ ժողովրդի մարտական կայունությունը՝ հանձին հայկական բանակի կամ որևէ այլ ուժի: Թուրքերը չափազանց իրատես քաղաքագետներ են և եթե նրանց զինված ուժերին չհակադրվի որևէ ռազմական սպառնալիք, ապա միայն դիվանագիտական ելույթներով դժվար կլինի ակնկալել որևէ դրական արդյունք: Դեռևս սեպտեմբերի 29 –ին, թուրքական հարձակման սկզբում, ես Բեկզադյանին մատնանշել եմ, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը հրապարակայնորեն հրաժարվի Սևրի պայմանագրի հիմունքներով Թուրքահայաստանի հարցը լուծելուց և դիմի Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությանը, ապա՝ դա կարող է խոշոր դեր խաղալ Թուրքահայաստանի հարցի բարենպաստ լուծման գործում: Սևրի պայմանագրի իրական նշանակությունն այժմ հավասարվել է զրոյի և իմ կարծիքով Հայաստանի կառավարությունը սխալ է թույլ տվել՝ պահել բաց թողնելով: Ներկա պահին արդեն Սևրի պայմանագրից հրաժարվելը կորցնում է իր նախկին արժեքը»¹:

Բանակցությունների այս մասից եզրակացություններն հետևյալներն են՝ ա) Լեգրան իսկապես եկել էր թուրքական առաջխաղացումը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 1-2:

կասեցնելու առաքելությամբ և իսկապես տեղյակ չէր զինադադարում թուրքերի ներկայացրած պայմաններից, բ) վարչապետ Հ. Օհանջանյանը զինադադարը պայմանավորում է հայերի ռազմական պարտությամբ և ռուսական միջնորդության նկատմամբ թերահավատությամբ, որը ներշնչել է Բեկզադյանը, գ) Բ. Լեգրանն իր մտքերը համարելով աղավաղված Բեկզադյանի կողմից, իրավացիորեն գտնում է, որ փորձառու դիվանագետ թուրքերին հնարավոր է միայն կանգնեցնել կայուն մարտական ուժեր ունենալու դեպքում և ոչ թե դիվանագիտական ճանապարհով: Նա նաև հասկացնում է, որ հայերը ճակատագրական սխալ են թույլ տվել՝ թուրքական հարձակման սկզբում չհրաժարվելով Սևրի պայմանագրից, որ դեպքում կանցներ Ռուսաստանի միջնորդությունը թուրքերի մոտ՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի հետ և դ) նա ակնարկում է, որ փոխվում են խաղի կանոնները և այժմ արդեն Սևրի պայմանագրից հրաժարվելը չի փրկի կացությունը, քանի որ նրա իրական նշանակությունը հավասարվել է զրոյի: Այլ կերպ ասած՝ **եթե սեպտեմբերին Սևրի պայմանագրից հրաժարումը առանց տակավին խորհրդայնացման հարցի առաջադրման հիմք կհանդիսանար, որ կասեցվեր թուրքական հարձակումը, իսկ դրանից առաջ նույնիսկ բացառեր թուրքական հարձակումը, ապա այժմ դրանով չէր փոխվի իրերի կացությունը և Թուրքահայաստանը կորած էր հայերի համար:** Դժվար է առարկություն գտնել Լեգրանի այս խոսքերի դեմ: Հ. Օհանջանյանը նրան հետևյալն է պատասխանում.

«ՄԻՆ. – ՆԱԽԱԳԱՀ – Մեզ թվում է, որ Չիչերինին թուրքերի հարձակման հենց սկզբում հասցեագրված մեր հեռագրում ոչ բացեիբաց, բայց անուղակիորեն Ռուսաստանին մեր կողմից միջնորդության խնդրանք եղել է: Ճիշտ է նաև, որ ձեր կողմից հիշյալ միջնորդությունը ընդունելու մասին ցուցումներ կան մեր և ձեր հաշտության պատվիրակությունների կողմից ստորագրված համաձայնագրում: Մենք այժմ կանգնած ենք ստիպողական զինադադարի փաստի առաջ: Մեզ մնում է պարզաբանել, թե ինչպիսի արտահայտություն պետք է ունենա այս պահին ձեր միջնորդությունը:

ԼԵԳՐԱՆ – Թույլ տվեք նախապես Ձեզ ուղղել մի քանի հարցեր: Ձեր կողմից զինադադարն արդեն ստորագրված է, ինչպիսին են նրա վերջնական պայմանները և ի՞նչ ժամկետում դուք պետք է սկսեք դրանց կատարումը:

ՄԻՆ. – ՆԱԽԱԳԱՀ – երկու ժամ առաջ ես ստացա ներքին գործերի նախարար Արարատյանի հեռագիրը: Նա հայտնում է զինադադարի պայմանների ստորագրման մասին: Այսօր երեկոյան մենք նրան սպասում ենք Երևանում: Այնժամ կպարզաբանվեն մանրամասնությունները:

Առայժմ համառոտակի հայտնվում է, որ մեր գորքերի նահանջը պետք է տեղի ունենա երկու ժամկետում:

ԼԵԳՐԱՆ – Նահանջի հրամանը նշանակում է, դեռ տրված չէ:

ԶԻՆ. ՄԻՆ. – Առայժմ ոչ:

ԼԵԳՐԱՆ – Ինչպե՞ս եք դուք ըմբռնում այն գիծը, որտեղից համաձայն նոյեմբերի 8 – 10 – ի պայմանների, պետք է հետ քաշվեն ձեր գորքերը: Մնու՞մ է արդյոք Ղարաքիլիսան ձեր ձեռքում:

ԶԻՆ. ՄԻՆ. – Մենք հասկանում ենք այսպես. Ղարաքիլիսան մնում է մեզ:

ԼԵԳՐԱՆ – Անցնելով այն հարցին, թե ինչպես պետք է լինի մեր միջնորդությունը, պետք է ասեմ, որ այն կարող է լինել տարբեր միջոցներով: Դրանց ընտրությունը թողնվում է Հայաստանի կառավարությանը: Մեր ընդհանուր խնդիրը մնում է նույնը՝ ուժերի հարաբերության փոփոխությունը հոգուտ Հայաստանի: Դրա համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է ամրապնդել դիվանագիտական բանակցությունները հայտնի իրական ուժերով: Այդ իրական ուժը պետք է լինեն կամ հայկական գորքերը, կամ եթե դրությունն այնպիսին է, որ դուք ստիպված եք ընդունելու նոյեմբերի 8 – ի պայմանները, որևէ այլ ուժ: Ես արդեն մատնանշել եմ Վրաստանի ձեր ներկայացուցիչ Բեկզադյանին, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը դիմի Սովետական Ռուսաստանի զինվորական օգնությանը, այդ օգնությունը, ես հավատացած եմ, ցույց կտրվի: Դիվանագիտական օգնության համաձայնությունը, ինչպես գիտեք, արդեն տրված է: Հայաստանի կառավարության դիմումները Ռուսաստանի միջնորդության մասին իմ կողմից անմիջապես Մոսկվա հաղորդելուց հետո արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինը բանակցելով Մոսկվայում Քեմալի ներկայացուցիչների հետ, ստացել է նրանց համաձայնությունը: Ներկայումս մեզ անհրաժեշտ է իմանալ Հայաստանի կառավարության հաշտության ծրագիրը թուրքերի հետ առաջիկա բանակցություններում: Համոզվա՞ծ եք, որ զինադադարի պայմանները թուրքերի հետ նորից չեն խախտվելու և այդ դեպքում ինչպիսի՞ միջոցառումներ է ենթադրում կառավարությունը:

ՄԻՆ. ՆԱԽԱԳԱՀ – Կառավարության կողմից ձեռք են առնված անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումները՝ առողջացնելու և ամրապնդելու ռազմաճակատը: Ինչ վերաբերվում է կառավարության հաշտության ծրագրին, ապա այն սահմանների որոշակիություն է սպասում, որով Հայաստանը կպահպանի իր կենսունակությունը: Հոկտեմբերի 8 – ին մեր լիազոր ներկայացուցիչը ոչ լիարժեք պաշտոնական հանդիպում է ունեցել Քեմալի ներկայացուցիչների հետ: Վերջիններս մատնանշում են,

որ թուրքերը կարող են հաշտվել Հայաստանին տալով Վանի և Էրզրումի վիլայեթների մի մասը՝ Կոնի մոտ նեղ միջանցքով դեպի ծովը»¹:

Բանակցությունների այս մասը հետևյալ եզրակացությունների են տեղիք տալիս. ա) Փաստորեն Հ. Օհանջանյանը փորձում է հակադարձել Լեզրանին այն առումով, որ իրենք միջնորդության հարցով դիմել են Չիչերինին և ուզում է հասկացնել, որ այն չի տվել անհրաժեշտ արդյունքը: Բայց նա անտեսում է մի հանգամանք՝ այդ միջնորդությունը Ռուսաստանը պետք է իրականացներ Հայաստանի՝ Սևրի պայմանագրից հրաժարվելու դեպքում, ինչը տեղի չունեցավ, բ) Բյուրո - կառավարությունը իսկապես ուզում է ռուսական միջնորդությունը և ձգտում է, պարզել, թե ինչպիսի՞ն է այն լինելու, գ) Լեզրանը պարզորոշ հասկացնում է, որ պետք է այն լինի ռուսական զորքերի Հայաստան մուտքով, որը նշանակում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը կանխորոշված էր, դ) Հայ դիվանագիտական միտքը ցավոք դեռևս մնում էր այնքան պարզունակ, որ դեռևս հավատում էր Քեմալի կողմից արևմտահայ տարածքների զիջումներին, այն դեպքում, երբ թուրքերը նստած էին Ալեքսանդրապոլում: Ինքը՝ Լեզրանը դա համարում է ֆանտաստիկ, որը երևում է նրա հետագա խոսքերից.

«ԼԵԳԻՄԱՆ - Դա հիմա կարելի է համարել առավելագույն ծրագիր: Այս պահին այդ պահանջները ֆանտաստիկ են: Մեզ անհրաժեշտ է իմանալ այն նվազագույնը, որից հետո կառավարությունը կմերժի թուրքերի առաջարկը և կգերադասի նորից զենք վերցնել:

ՄԻՆ - ՆԱԽ. - Այդ պահանջները չի կարելի համարել ֆանտաստիկ: Դուք ինքներդ նշեցիք, որ թուրքերը խոշոր դիվանագետներ և իրատես քաղաքագետներ են: Նրանք պետք է պարզապես հաշվի առնեն, որ ապագայում ուժերի հարաբերակցությունը և միջազգային իրավիճակը կարող են փոխվել ոչ իրենց օգտին: Այդ պատճառով եթե թուրքերը Հայաստանի հետ իրենց հաշտության պայմանները կառուցեն ոչ թե զենքի ժամանակավոր հաջողության, այլ ավելի ամուր հիմքերի վրա, որը Հայաստանին կենսունակություն տա, այդ պահանջները լրիվ իրական կդառնան: Ինչ վերաբերում է նվազագույնին, որին կառավարությունը կարող է համաձայնվել, ապա այդ հարցը դեռ չի քննարկվել: Հնարավոր է, որ թուրքերը իրենց պահանջներում հենվեն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի, Բաթումի կոնվենցիայի կամ այլ պայմանների վրա»²:

Դժվար է պնդել, թե Հ. Օհանջանյանն իսկապես այդքան միամիտ էր, երբ հայկական բանակի անփառունակ նահանջի և միջազգային կացության հոգուտ Թուրքիայի կտրուկ կերպով փոխվելու պայմաններում,

¹ Նույն տեղում, թ. 2-4:

² Նույն տեղում, թ. 4-5:

խոսում էր գենքի ժամանակավոր հաջողության և միջազգային կացության ի վնաս նրա փոփոխության մասին: Չի բացառվում, որ նա ռուս-թուրքական մերձեցման ակնաստեսը լինելով էր այդպես արտահայտվում՝ որոշակի հույսեր կապելով Ռուսաստանի հետ: Բայց այս դեպքում նույնպես նա երիցս միամիտ էր, քանի որ առանց ՀՀ խորհրդայնացման Ռուսաստանը ոչ մի միջնորդություն չէր անելու: Բայց նա այդպիսի խնդիր այդպես էլ չի դնում: Բավական հետաքրքիր են Լեգրանի հետևյալ խոսքերը, որոնք վկայում են, որ իսկապես դյուրահավատ էր ՀՀ վարչապետը.

«ԼԵԳՐԱՆ – Ինչպես Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, այնպես էլ Բաթումի կոնվենցիան, որը մենք համարում ենք որպես Բրեստի պայմանագրի իրավական շարունակություն, մենք համարում ենք չեղյալ: Այդ պատճառով թուրքերի նման պահանջները մեր կողմից վճռականապես կմերժվեն: Այստեղ ծագում է մեկ ուրիշ հնարավորություն և մենք կցանկանայինք Հայաստանի կառավարությունից ստանալ կոնկրետ պատասխանն այս հարցի. կահամաձայնի՞ արդյոք Հայաստանի կառավարությունը Կարսը զիջել թուրքերին: Ես այս հարցը համարում եմ արմատական: Հայաստանի կառավարությունը եթե համաձայնի, ապա վերանում է ձեր ռազմաճակատի հետագա ուժեղացման կամ Ռուսաստանին ռազմական օգնության խնդրանքով դիմելու որևէ անհրաժեշտություն, որովհետև թուրքերը, ես համոզված եմ, այդ պայմաններով Հայաստանի հետ միշտ էլ հաշտություն կկնքեն»¹:

Լեգրանի այս խոսքերից եզրակացությունը հետևյալն է՝ ռուսներին ինչքան էլ ձեռնտու չլիներ Հայաստանի ամբողջովին Թուրքիայի կողմից նվաճումը, ձեռնտու չէր նաև նրա համար Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ մտնելը: Տվյալ իրավիճակում առաջնահերթ խնդիրը թուրքերին կանգնեցնելն էր, որն, ինչպես արդեն բազմիցս նշեցինք, ավելի շուտ կլիներ, եթե Հայաստանը Ադրբեյջանի նման իրեն հռչակած լիներ խորհրդային:

Կարսի վերաբերյալ Լեգրանի հարցին Հ. Օհանջանյանը հարցով է պատասխանում.

«ՄԻՆ. – ՆԱԽ. – Մեզ հետաքրքիր է իմանալ կհամաձայնե՞ր Կարսի այդպիսի զիջմանը թուրքերին Խորհրդային Ռուսաստանը, եթե Հայաստանն ստեղծված պայմաններում ստիպված լինի դրան տալ իր համաձայնությունը: Ներկայումս, երբ Խորհրդային Ռուսաստանը որպես ռուսական կայսրության իրավաժառանգ դեռ պաշտոնապես Հայաստանին չի հանձնել այն հայկական կանոնների իրավունքը, որն ինչ որ ժամանակ

¹ Նույն տեղում, թ. 5:

պատկանել է Ռուսաստանին, դրանց նկատմամբ թուրքերի պահանջները պետք է համարել դիպչող իր՝ Ռուսաստանի իրավունքներին»¹:

Օհանջանյանի այս հարցին Լեզրանը տալիս է իսկական դիվանագետի խուսանավողական մի պատասխան.

«ԼԵԳՐԱՆ. – Մենք այդ հարցին չենք մոտենում այդպիսի լրիվ ձևական տեսակետից: Մենք փաստորեն ընդունել ենք ձեր անկախությունը և իրավունքները այդ հողերի նկատմամբ: Կարսի ճակատագրով դուք ավելի շատ պետք է հետաքրքրված լինեք, քան մենք: Բայց այդ հարցը կարող է լուծվել և այլ ճանապարհով: Ես կրկնում եմ, որ ձեր խնդրած ռազմական օգնությունը, ես համոզված եմ, Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ձեզ կտրվի: Կարմիր Բանակի Հայաստան մուտքը թուրքերի հետ վարվող բանակցություններում մեր դիվանագիտական միջամտությանը անհրաժեշտ ամրություն կտա, միաժամանակ կպարզաբանի վերջիններիս Խորհրդային Ռուսաստանի, որը պատրաստ է զենքի ուժով պաշտպանելու պահանջները, մտադրությունների լրջությունը: Առանց այդպիսի իրական հենարանի, հանձին Հայաստանի Բանակի կամ որևէ այլ ուժի, ես կրկնում եմ, մեր միջնորդության նշանակությունը թուրքերի վրա ճնշում գործադրելու առումով, դառնում է խնդրահարույց»:

Լեզրանի այս պատասխանից կարելի է ենթադրել, որ նա իսկապես արդեն դիվանագիտական խաղ էր խաղում: Հակառակ դեպքում այդ ո՞ր վավերացված փաստաթղթով էր Ռուսաստանը ճանաչել հայերի անկախությունը և իրավունքը թեկուզ և Կարսի նկատմամբ: Եվ նաև համոզվում ենք, որ նա միշտ խոսակցությունը փոխում է այն ուղղությամբ, որը միտված է հասնելու ռուսական զորքի Հայաստան մտցնելուն հայոց կողմի համաձայնությանը, այն պատճառաբանությամբ, որ առանց դրա ռուսական միջնորդությունը կմնա ամուլ: Իսկ զորքի մտցնել՝ նշանակում էր Հայաստանը խորհրդայնացնել:

Այնուհետև բավական հետաքրքիր խոսքով է հանդես գալիս Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որին ոչ պակաս հետաքրքիր պատասխան է տալիս Լեզրանը.

«ԶԻՆ. – ՄԻՆ. – Մի անգամ դեպի հյուսիս մեր կողմնորոշման համար մենք հատուցեցինք մեր ժողովրդի միլիոնների կյանքով: Ռուսական Բանակի օգնությունն այն ժամանակ եղավ ուշացումով: Ինչու՞ այս դեպքում էլ չենթադրել նույնի հնարավորությունը: Մեր դրությունը վատթարանում է նրանով, որ մենք չգիտենք թուրքերի նպատակները: Անկասկած, նրանց ռազմատենչությունը տվյալ դեպքում սեփական ուժերից բացի, ունի նաև այլ հիմք: Այդ հիմքը կարող է լինել կա'մ Սովե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 6-7:

տական Ռուսաստանը, կա'մ Անտանտը: Մեզ բացարձակապես անհասկանալի է, թե ինչու՞ համար թուրքերը զինադադարով պահանջում են իրենց հանձնել թեկուզ Վորոնցովկան: Հայաստանի դեմ գործողությունների ընթացքում այդ կետի գրավումը ոչ մի արժեք իրենից չի ներկայացնում: Դա ստիպում է մեզ ենթադրել, որ այս դեպքում թուրքերը հանդիսանում են գործիք ինչ-որ կողմնակի ուժի ձեռքում, որը հետամուտ է իր լայն խնդիրների իրականացմանը: Այս դեպքում այդ ուժը կարող է լինել Անտանտը: Այս պայմաններում լիովին հնարավոր է, որ թուրքերը հրաժարվեն ձեր միջնորդությունից: Մյուս կողմից, հանուն ինչի՞ Ռուսաստանը պետք է հիմա պատերազմ սկսի Թուրքիայի հետ, պատերազմ, որը կարող է հանել ամբողջ մուսուլմանական աշխարհն իր դեմ, որի վրա նա ցանկանում է հենվել Անտանտի դեմ մղվող պայքարում: Մյուս կողմից էլ՝ մենք նույնպես չենք ցանկանում հայտնվել օտարի ձեռքում խաղալիքի դերում և մեր երկիրը վերածելու պայքարի թատերաբեմի այնպիսի հզոր համաշխարհային մեծությունների, ինչպիսիք են Ռուսաստանը և Անտանտը: Մեր այժմյան դրության համար շատ բանում անուղղակի մեղավոր է Ռուսաստանը: Գուցե սխալմամբ, բայց մեր բանակի և ժողովրդի մեջ ստեղծվել է այն պատկերացումը, որ Թուրքիան գործում է Ռուսաստանի հետ միասին: Շարուրի ուղղությամբ ռուսական զորքերի գործողություններն ավելի են ամրապնդել ժողովրդի այդ կարծիքը: Այդպիսի պատկերացումները բացասական կերպով են ազդել բանակի մարտունակության վրա և պատճառ են հանդիսացել հոգեբանական անկման՝ համեմատելով իրենց աննշան ուժերը թշնամու ահեղ ուժերի հետ: Այս պատկերացումները պետք է վերացվեն: Դրա համար բավական է Ռուսաստանի կողմից բացահայտորեն մեր իրավունքների ճանաչումը 1914թ. սահմանների վրա և մեր մարտական ուժերը բավարար կլինեն թուրքերի պահանջներին դիմակայելու: Կարևոր է միայն, որ մեր ժողովուրդը համոզվի, որ այս հարցում Ռուսաստանը չի ընդառաջում թուրքերին: Նման կտրուկ հայտարարությունը ձեր կողմից Թուրքիայի հասցեին, նույնիսկ առանց կարմիր բանակի մուտք գործելուն, լրիվ բավարար է, որ Թուրքիան չհամարձակվի խախտել ձեր կողմից մատնաշված սահմանները:

ԼԵԳՐԱՆ – Ձեր մտավախությունն այն կապակցությամբ, որ Ռուսաստանի օգնությունը կարող է ուշանալ և դրանով հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության համար սպառնալիք ստեղծել, ինձ թվում է անհիմն: Հայաստանում կարմիր բանակի երևալու փաստն իսկ բավարար է, որպեսզի Թուրքիան չշարունակի ռազմական գործողությունները: Այդպիսի քայլի Թուրքիան կարող է գնալ միայն Բաքուն գրավելու հաստատվճոյի դեպքում: Նա Հայաստանի համար Ռուսաստանի դեմ չի պատե-

րազմի: Մյուս կողմից, Թուրքիայի համար պետք է պարզ լինի, որ Ռուսաստանը Թուրքիան կապշտպանի մինչև վերջին կարմիրքանակայինը: Այս պայմաններում Թուրքիան, բնականաբար, չի կարող հույս դնել պայքարի հաջողության վրա, անգամ Անտանտի պաշտպանության դեպքում: Մենք տեսել ենք, թե ինչ իրական արժեք ունի Անտանտի նման աջակցությունը: Նախիջևանում մենք բացի 200 հոգանոց ջոկատից, ուրիշ բան չունենք: Զանգեզուրի ապստամբության շնորհիվ այդ ջոկատը բացարձակապես կտրված է: Մոտակա մեր զորամասերը գտնվում են Գորիսում և եթե մեր կողմից ոչ մի քայլ չի ձեռնարկվում Զանգեզուրի ապստամբությունը ճնշելու համար, ապա բացառապես Հայաստանի առանց այն էլ ծանր դրությունն ավելի չխորացնելու ցանկությամբ: Դուք լավ գիտեք, որ Ադրբեջանի սահմանների ամբողջ երկայնքով հանգիստ վիճակ է: Այդ պատճառով միամտություն կլինի ենթադրել, որ Ռուսաստանն ունի Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակ և Նախիջևանի կողմից նրա դեմ հարձակում է նախապատրաստում: Այդ անհրաժեշտ է բացատրել ձեր զինվորներին: Ինչ վերաբերվում է Ռուսաստանի նպատակներին, որոնք նրան ստիպում են իր վրա վերցնել միջնորդի դերը և հետաքրքրվել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցերի այս կամ այն լուծումով, դրանք կայանում են հետևյալում: **Բացի ընդհանուր խնդիրներից, որոնք Ռուսաստանը դնում է իր առջև՝ Արևելքի ժողովուրդներին ազատագրելու պայքարում Քեմալի քաղաքականության վրա ազդելու իմաստով, Ռուսաստանը չի կարող անտարբեր մնալ Քեմալի՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու կապակցությամբ, քանի որ այդ հարձակումն սկսում է ձեռք բերել թուրքերի գուտ իմպերիալիստական ձգտումները բավարարելու բնույթ, սպառնում է քեմալականների շրջանում իմպերիալիստական միտումների հետագա աճով, ինչն էլ իր հերթին կարող է փոխել այդ շարժման, որպես ազատագրականի, նախնական բնույթը:** Կարսը Հայաստանի ձեռքում Հայաստանը չի վերածի իմպերիալիստական երկրի: Թուրքիայի ձեռքում, քեմալականների տրամադրության փոփոխման պայմաններում, այն կարող է այդ հենակետի դերը կատարել: Լիովին պարզ է, որ այդպիսի հենակետի ստեղծումը հայտնի սպառնալիք է Ռուսաստանի համար և չի բխում Խորհրդային Ռուսաստանի շահերից¹(Ընդգծումը մերն է - Ա.Ն.):

Այսպիսով, պաշտպանության նախարարը նախ՝ մտահոգություն է հայտնում, որ այս անգամ ևս, ինչպես 1915թ., ռուսները կարող են ուշանալ, որը կարող է նոր զոհողությունների տեղիք տալ: Բացի այդ, նա ենթադրում է, որ թուրքերը մենակ չեն գործում և կասկած է հայտնում, որ կարող են հրաժարվել ռուսների միջնորդությունից: Նրա կարծիքով

¹ Նույն տեղում, թ. 7-8:

ռուսական գորք Հայաստան մտցնելու իրենց համաձայնության դեպքում, այն կարող է վերածվել երկու հզոր ուժերի պայքարի ասպարեզի: Եվ վերջապես, գտնում է, որ բավական է, եթե Ռուսաստանը ճանաչի 1914թ. սահմանների նկատմամբ Հայաստանի իրավունքները, բանակը հոգեբանական բեկման կենթարկվի և միայնակ կոյմակայի թուրքերին: Բացի այդ, դրանում վճռական դեր կարող է ունենալ այս առումով ռուսների կտրուկ հայտարարությունը: Փաստորեն, Ռուբենը դեմ էր կարմիր բանակի Հայաստան մուտքին: Հարկավ նա ճիշտ է, երբ գտնում է, որ ռուսներին ապավինելով՝ հայերը ծանր են հատուցել: Բայց այժմ իրավիճակը կտրուկ փոխվել էր: Հայոց բանակն արդեն պարտություն էր կրել, անառողջ էր հրամանատարական կազմում իշխող մթնոլորտը: Բացի այդ՝ առանց խորհրդային զորքերի Հայաստան մուտքի, դժվար էր վերջնագրով կանգնեցնել խորամանկ թուրքերին, որոնք Հայաստանին կշարունակեին համարել Անտանտի դաշնակից, երբ իրականում իրենք թաքուն կապերի մեջ էին նրա հետ: Սա հասկացել էր Լեզրանը, որի խոսքերից հատկապես մեր ընդգծածը դարձյալ շատ կարևոր եզրակացությունների տեղիք է տալիս: Նա փաստորեն գտնում է, որ ա) Հայաստան կարմիր բանակի մուտքի դեպքում թուրքերը չեն համարձակվի նրա հետ պատերազմի մեջ մտնել, բ) Զանգեզուրի ապստամբությունը նրանք չեն ուզեցել ճնշել, որովհետև դա կնպաստեր թուրքերի շահերին, որոնք Ադրբեջանի հետ միանալով կարող էին ամբողջովին երես թեքել Ռուսաստանից, գ) Ռուսաստանը չէր կարող անտարբեր մնալ Հայաստանի վրա հարձակման առումով, որովհետև Քեմալը կարող էր շեղվել Արևելքի ժողովուրդներին ազատագրելու իրենց որդեգրած, անշուշտ կեղծ նպատակներից և հետամուտ լինել կայսերապաշտական ձգտումների, որից չէր կարող չզգուշանալ Ռուսաստանը: Կարող է հարց առաջանալ՝ Լեզրանը չէ՞ր կեղծում: Կարծում ենք, որ չէր կեղծում, քանի որ իսկապես քեմալականների կողմից այդ տարբերակը չէր բացառվում: Անշուշտ, անկախությունը բարձրագույն արժեք է, բայց Հայաստանի շահն արդեն պահանջում էր հրաժարվել դրանից դեռևս հուլիսին:

Այնուհետև, երբ Հ. Օհանջանյանը հարցնում է, թե այդ դեպքում ինչու՞ Ռուսաստանը իրենց միջնորդության դիմումի հիմքով ոչ մի քայլ չձեռնարկեց Քեմալի վրա ճնշում գործադրելու համար, Լեզրանը պատասխանում է, որ այդ ժամանակ ազատ ուժեր չեն եղել՝ լեհական ճակատը վերացնելու և Վրանգելին հաղթելու խնդիրներով պայմանավորված¹:

Դարձյալ կարող է հարց առաջանալ, թե այդ դեպքում ինչպե՞ս էր հնարավոր Հայաստան կարմիր բանակի մուտքը, եթե այն ավելի վաղ

¹ Նույն տեղում, թ. 8:

հռչակվել խորհրդային: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ դեռևս մինչև օգոստոսի կեսերը քեմալականների դրությունը լուրջ չէր և Հայաստանի, մինչև նրանց հզորացումը խորհրդային հռչակվելը, այլևս արգելք կհասնար նրա վրա հարձակմանը:

Այնուհետև արտահայտվում է Մդիվանին, որն ավելի կտրուկ է դնում խորհրդայնացման հարցը.

«ՄԴԻՎԱՆԻ – Ռազմական մինիստրի մատնանշումն այն հանգամանքի վրա, որ հայ ժողովուրդը և իր բանակը հոգեբանորեն միայնակության գիտակցումից գոյության համար մղվող պայքարում, լրիվ հասկանալի է և ակնհայտ: Սակայն, ռազմական մինիստրի կողմից արված եզրահանգումն ինձ թվում է ոչ ճիշտ: Պատճառն այն չէ, որ ժողովրդի և բանակի մեջ ստեղծվել է պատկերացում, որ Խորհրդային Ռուսաստանը գործում է քեմալականների հետ փոխհամաձայնեցված: Պատճառն ավելի խորն է: Բոլորին ակնհայտ է, որ Անտանտը չի ցանկանում և անգոր է Հայաստանին օգնել: Ժողովուրդն իր համար ստեղծված սպառնալից իրավիճակից ելք է փնտրում: Նա հենարան է փնտրում դրսում, իսկ այդ հենարանը կարող է լինել միայն Խորհրդային Ռուսաստանը: Ժամանակն է գիտակցել և այժմ իսկ ընդունել խորհրդայնացումը, միակը, որ կարող է հայ ժողովրդին և Հայաստանը փրկել վերջնական կործանումից»¹:

Այս ամենից հետո Լեզրանը Մդիվանուն ներկայացնում է որպես խորհրդային իշխանության համոզված կողմնակից, միաժամանակ հայտնելով, որ նրան տրված հրահանգները կախված չեն Հայաստանի կառավարության որոշումներից և «բոլոր կոմբինացիաների դեպքում մնում են նույնը»: Վարչապետի այն հարցմանը, թե որոնք են այդ հրահանգները, Մդիվանին պատասխանում է. «Ստիպել թուրքերին հետ քաշվելու Ռուսաստանի նախկին՝ 1914թ. պետական սահմաններից այն կողմ»²:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ բանակցությունները փաստորեն նշանակում էին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումն արդեն անխուսափելի է, թուրքերն արդեն այնքան են առաջ գնացել, որ նրանց կասեցումը ռուսների համար դարձել էր հրատապ և վերջապես, Բյուրո-կառավարությունը չէր ընդունում խորհրդայնացումը: Եվ քանի որ Հայաստանի անկախության պահպանման նրա ջանքերը այլևս անարդյունք էին, մնում էր ընտրել հրաժարականի ելքը:

Բ. Լեզրանի հետ տարված հիշյալ բանակցությունների հաջորդ օրն իսկ Բյուրո - կառավարությունը հրաժարական է տալիս: Նոյեմբերի 23-ին, Խորհրդարանի արտահերթ նիստում հրաժարականն ընդունվում է և հանձնարարվում է Քաջագնունուն՝ կազմելու նոր կառավարություն, ո-

¹ Նույն տեղում, թ. 8-9:

² Նույն տեղում, թ. 9:

րը չի հաջողվում: Վերջինս հայտնում է, որ ինքն էլ եկել է այն համոզմանը. «որ հարկավոր է «ձախ» տարրերից կազմել կառավարությունը»¹:

«Ձախ» տարրեր ասելով նա և շատերը հասկանում էին հիմնականում Ս. Վրացյանին և Դրոյին, որոնք բոլշևիկների հետ լեզու գտնելու կողմնակից էին: Կառավարության հրաժարականի կապակցությամբ հատուկ որոշում է ընդունում նաև ՀՅԴ Բյուրոն, ուր կարդում ենք. «Հաշվի առնելով միջազգային քաղաքականության մեջ առաջացած մի շարք կարևոր երևույթները, ուժերի և շահերի նոր դասավորությունը, ՀՅԴ Բյուրոն անհրաժեշտ նկատեց դուրս գալ կառավարությունից, որպեսզի նոր կառավարությունը, նոր հոգեբանական պայմաններով, սկսի հաշտության բանակցությունները, վերջ դնի պատերազմին»²:

Հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը վերաբերվում է ռուսների հետ բանակցություններին, քանի որ դրանք թուրքերի հետ արդեն սկսված էին: Բայց նրանց հետ բանակցությունների գնալ՝ նշանակում էր վերջ տալ Հայաստանի անկախությանը, քանի որ արդեն Լեզրանը կոշտացրել էր դիրքորոշումը և խոսում էր վերջնագրի լեզվով: Ստեղծված իրավիճակում Բյուրո – կառավարությունը հրաժարական է տալիս նոյեմբերի 23-ին և նույն օրն էր կազմվում է ՀՀ վերջին՝ Ս. Վրացյանի կառավարությունը, որի ամենաառանցքային դեմքը թերևս Դրոն էր: Իսկ թե ինչպիսի ավարտ է ունենում այս վերջին կառավարության գործունեությունը, այդ մասին արդեն մենք մեր վերլուծություններն հրապարակել ենք³:

Ашот Нерсисян, Анализ последних переговоров между Борисом Леграном и Первой Республикой Армения Бюро - правительство - Поражение армянской армии в турецко-армянской войне 1920 года и захват Александрополя кемалистами беспокоят российских большевиков. Их представитель Борис Легран прибыл в Ереван и начал переговоры с армянским бюро-правительством, перед которыми резко поднял вопрос советизации Республики Армения. Советизация станет для большевиков основой, чтобы остановить турок. Правительство ушло в отставку после переговоров. В статье анализируются эти переговоры.

Ashot Nersisyan, The analysis of the last negotiations between Boris Legrand and the First Republic of Armenia Bureau - government – The defeat of Armenian army in 1920 turkish-armenian war and the capture of Alexan-

¹ Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով, Ե. Հատոր, Պէրյուք, 1966, էջ 181:

² «Հառաջ», 30 նոյեմբերի, 1920:

³ Տե՛ս **Աշոտ Ներսիսյան**, Միմե Վրացյանի կառավարության վերջին բանակցությունները Բ. Լեզրանի հետ և Հայաստանի խորհրդայնացումը, «Պատմություն և քաղաքականություն», թիվ 2/7/, Երևան, 2020, էջ 3 – 13:

drop by the Kemalists worries the Russian Bolsheviks. Their Representative Boris Legrand came to Yerevan and started the negotiations with Armenian bureau-government in front of which he sharply raised the issue of Sovietization of the Republic of Armenia. Sovietization would be the basis for the Bolsheviks to stop the Turks. The government resigned after the talks. The article analyses these negotiations.

**1908-1914 թթ. ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՔՐԴԱԿԱՆ
ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ՀԱՅԵՐԻ
ԲՈՂՈՔԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐԸ**

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Վանի նահանգ, քրդական բնություններ, սպանություններ, առևանգություններ, թալան, հայեր, բողոքներ. գանգատներ, գյուղացիներ, Պատրիարքարան, հողված, խորհրդարան, պատգամավորներ, Կ. Պոլիս, կուսակալ, կուսակցություններ:

Վանի նահանգի հայության 1908-1914թթ. պայքարը քրդական բնությունների դեմ իր արտահայտումն է գտնում տարբեր ձևերով, որոնցից ամենատարածվածը՝ բողոքներն ու գանգատներն էին, որոնք տարեցտարի աճում էին և ձեռք բերում գանգվածային բնույթ, քանի որ 1908-1914թթ. Վանի նահանգից ստացված սահմոկեցուցիչ լուրերը շատ անպատգույնեղով էին նկարագրում հայերի ցմրուր եղկելի վիճակը:

Նահանգի գյուղացիները բողոքագրեր էին ուղարկում ընդհուպ մինչև Կ. Պոլիս, որոնցում պատմում էին իրենց դառը անցյալի և ոչ երջանիկ ներկայի մասին: Նրանք պահանջում էին վերջ տալ անօրենություններին և հետ վերադարձնել աղաների ու բեյերի կողմից բռնագրավված իրենց հողերը:

Քրդական վայրագություններին վերջ տալու համար Կ. Պոլսի հայոց ազգային իշխանությունները, Հայոց պատրիարքարանը, Արևմտյան Հայաստանի նահանգների հոգևոր առաջնորդներն իրենց հերթին բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր հղեցին ինչպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, այնպես էլ սուլթանին, մեծ վեզիրին, խորհրդարանի նախագահին, Ներքին գործերի նախարարին, պատվիրակություններ ուղարկեցին Բ. Դուռ՝ օսմանյան կառավարությունից պահանջելով վերջ դնել քուրդ ելուզակների հարձակումներին: Հեղաշրջումից հետո առաջին հեռագրերից մեկը Կ. Պոլսի պատրիարք Ե. արք. Դուրյանի 1909թ. դեկտեմբերի 31-ի թիվ 417 նամակն էր՝ ուղղված Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին¹:

Ելնելով իրավիճակից և ակնկալելով ստանալ որոշակի պարզաբանում՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ևս հարյուրավոր դիմումներ է ուղարկում Վանի նահանգապետերին, սակայն նրանցից միշտ ստացվում էր չգոհացնող պատասխան այն մասին, որ հայաբնակ գավառների ապահո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 10 շրջ.:

վությունը խաթարված չէր և, որ ոճրագործություններն՝ ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Թուրքիայում կրում էին անհատական բնույթ:

1911 թ. «Հորիզոն» թերթը «Հայկական կոտորած» վերնագրով հոդվածում գրում է. «Վանից հաղորդում են, որ հայերի դրությունը կրիտիկական է: Քրդերը հարձակվում և բռնություններ են գործադրում օրը ցերեկով: Կանայք մտադիր են փախչել Ռուսաստան»¹:

Քրդական անօրենությունների մասին Վանի հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ եպ. Սարաճյանը պատրիարքարանին ուղղված իր 1911 թ. սեպտեմբերի 18-ի հեռագրում արձանագրում էր. «Պարսից սահմանագլխին վրայ սպանությունները և թալանը սկսան: Աշիրեթները զինւած յարձակում կը գործեն. նշանաւոր աւագակ Սաիտն ալ սահմանը անցնելով սկսած է իր հին շահատակութեանց: Ժանտարմաները սակաւաթիւ ըլլալով կարելի չէ ոճրագործութեանց առաջքը առնել: Ժողովուրդին ապահովութեան հսկելու և զայն պաշտպանելու համար բաւականաչափ զինուոր չկայ: Կը խնդրենք, որ զօրաբաժնի հրամանատարութենէն մեզի զինուորական օգնութիւն ըլլայ»²:

Ստեղծված անհուսալի իրավիճակը մտահոգում էր նաև Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներին: 1911 թ. նոյեմբերի 2-ին Գոզանի երեսփոխան՝ Համբարձում Պոյաճյանը, Մուշի երեսփոխան՝ Գ. Տեր-Կարապետյանը, Վանի երեսփոխան՝ Վ. Փափագյանը, Կ.Պոլսի երեսփոխաններ՝ Գ. Զոհրապը, Պ. Հալաճյանը, Ռոդոսթոյի երեսփոխան՝ Հակոբ Պոյաճյանը, Սվազի երեսփոխան՝ դոկտ. Տաղավարյանը, Էրզրումի երեսփոխաններ՝ Վարդգեսը, Գ. Փաստրմաճյանը և Հալեպի երեսփոխան՝ Հ. Պոշկեզեյանը հիշատակագիր են ուղղում մեծ եպարքոս Սայիդ փաշային՝ «Անատոլուի արեւելեան նահանգներուն մէջ» անդորրությունն ու արդարությունն ապահովելու միջոցառումների մասին, ուր մասնավորապես նշվում է. «...Սահմանադրութեան վերստացման ու գործադրութեան իբր հետեւանք կը յուսային որ այլեւս տեղական անդորրութիւնը պիտի ապահովուէր, բռնակալ կառավարութեան քաղաքականութեան հետեւանքով գրաւուած հողերը պիտի վերադարձուէին, պետական գործերը պիտի յանձնուէին պարտաճանաչ ու հայրենասէր պաշտօնեաներու, ու այս կերպով պիտի արժանանային այն նախնական իրաւունքներուն զորս կը վայելէն նախկին վիճակին մէջ ապրող բոլոր մարդիկը... Այլեւս պարտք կ'զգանք կեդրոնական կառավարութեան յայտնելու թէ օսմանեան ընդարձակ հողամասի մը մէջ այդ թշուառութեանց ու ոճիրներու շարունակութիւնն ու կրկնումը մեր նուիրական հայրենիքը արտաքնապէս եւ ներք-

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911 թ., սեպտեմբերի 4, թիւ 194:

² «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1911 թ. հոկտեմբերի 13, թիւ 412:

նապէս կը վտանգեն եւ թէ անհրաժեշտ է իրական միջոցներ ձեռք առնել վերջ տալու համար այդ օրէնքի անգործադրելիութեան եւ անապահովութեան, որոնց մէջ կառավարութիւնը պատասխանատուութեան մեծ բաժին ունի: Անատոլուի արեւելեան նահանգներու Հայերը, որոնք հակառակ պատմութեան մէջ սարսափելի վկայութիւն մը կազմող իրենց կրած դժբաղդութեանց՝ օսմանեան հայրենիքին ամենէն աւելի անկեղծօրէն կապուած են եւ պատրաստ են անոր ամբողջականութեանը համար ամեն զոհաբերութիւն յանձն առնել, կեդրոնական կառավարութենէն կը պահանջեն պարզապէս արդարութիւնը եւ սահմանադրութիւնը ապահովելու համար անհրաժեշտ միջոցները...»¹:

Նրանք բանակցում են նաև Մեծ վեզիրի և Ներքին գործերի նախարարի հետ և պահանջում արտակարգ իրավասութիւններ տալ Վանի և Բիթլիսի կուսակալներին, ավելացնել ոստիկան-զինվորների թվաքանակը Վանում և Բիթլիսում, ձերբակալել ռճրագործներին, նախապես բանտարկվածների նկատմամբ գործադրել օրենքը, պաշտոնանկ անել ցեղապետներին և այն պաշտոնյաներին, որոնք թերացել էին իրենց պարտականությունների կատարման մէջ, դադարեցնել խաֆիրության և այլ կարգի ապօրինի տուրքերի գանձումը, գործի դնել գրավված հողերի մասին 1911 թ. հուլիսի 25-ի սուլթանական օրենքը²:

Սիրիական «Ալ-Թակադդում» թերթն իր համարներում անդրադարձ է կատարել քրդերի հարձակումները կանխելու ուղղությամբ Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների ձեռնարկած քայլերի լուսաբանմանը: Մասնավորապես, թերթի համարներից մեկում նշվում է, որ հայկական պատվիրակությունը, որի կազմում էին Գ. Փաստրմաճյանը (Էրզրում), Մեծն Մուրադը (Ադանա), Վ. Փափագյանը (Վան), Գ. Տեր-Կարապետյանը (Մուշ) և Գ. Զոհրապը (Կ.Պոլիս) բանակցել է մեծ վեզիրի և ներքին գործերի նախարարի հետ Արևմտահայաստանի հայերի խնդրի հարցով, որոնց նյութական ունեցվածքները բռնագավթվել էին քրդերի կողմից և վաճառվել չնչին գներով: «Ալ-Թակադդում» պարբերականի վկայությամբ «հայկական պատվիրակությունն առաջարկել էր հանձնաժողով ուղարկել այդ շրջանները՝ խնդիրն ուսումնասիրելու և հողերն իսկական տերերին վերադարձնելու համար»³:

¹ **Զօհրապ Գ.**, Երկերի ժողովածու, յաւելեալ հատոր (Զ), գիրք երկրորդ, (1911-1915), աշխատասիրութեամբ Ալբերտ Շարուրեանի, Երևան, 2004, էջ 96-101:

² Տե՛ս Ե. Չարենցի անվ. ԳԱԹ-ի արխիվ, ֆ. Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ. Վերաբացում 1910-11 շրջանի երեսփոխանական վերակազմութենէն ետքը, նիստ Դ, 26 նոյեմբերի, 1910, Կ. Պոլիս, 1911:

³ Տե՛ս **Եսայան Մ.**, Հայկական հարցը Սիրիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, էջ 126:

Իսկ «Հայերը և քրդերը» վերնագրով հոդվածում նույն պարբերականը տեղեկացնում էր, որ Հայոց պատրիարքարանը կառավարությանն էր փոխանցել այն շինությունների ցուցակը, որոնք քրդերը խլել էին հայերից. Դրա մեջ մտնում էին 27 եկեղեցի, 12 գերեզմանոց, 18 կրոնական շինություն, 6000 բնակելի տուն, «որոնց պատկանելիության վերաբերյալ փաստաթղթերը գտնվում են հայերի մոտ»¹:

Վանի հայության լորճուկ վիճակը միշտ գտնվում էր Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի ուշադրության կենտրոնում: Ելույթ ունենալով Ազգային ընդհանուր ժողովի 1911 թ. նոյեմբերի 25-ի նիստում Գ. Զոհրապյան անդրադառնալով հայության նկատմամբ երիտթուրքերի բարյացակամ վերաբերմունքին նշում էր, որ Ադանայի կոտորածներից հետո Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորները բազմաթիվ հարցեր են բարձրացրել խորհրդարանում, որոնց արդյունքում երիտթուրքական մի շարք գործիչներ ուղարկվել են հայաբնակ շրջաններ, իսկ Բեքիր Սամի բեյը՝ Վան, որով «հայերը քիչ մը հանգիստ օրեր ունեցան...»²:

Ի դեպ, արևմտահայերի վիճակի բարելավման խնդրանքով Գ. Զոհրապյան 1911 թ. նոյեմբերի 28-ին եկարաքոս մեծ վեզիր Սայիդ փաշային է դիմում նաև առանձին թագրիրով՝ խնդրագրով, որը հանդիսանում է իր քաղաքական կյանքի գլխավոր հիշատակարանը³: Անդրադառնալով երկրում ստեղծված անօրինականություններին և քրդական շահատակություններին, այս անգամ Գ. Զոհրապյան բացահայտում է կառավարության անբարյացակամ վերաբերմունքը և զեղծումները հայերի հանդեպ և նշում. «մենք որ կը հաւատայինք թէ Սահմանադրութեան հաստատումով վերջ պիտի գտնէին պատմական դարձած մեր բողոքները՝ այսօր, դժբաղդաբար յուսախաբ եղած ենք սահմանադրական վերջին երկու տարիներու մէջ ալ կառավարութեան անփոյթ վերաբերումէն, մանաւանդ Բաղէշ, Վան, Տիրապէքիր եւ Խարբերդ նահանգներու նկատմամբ, ուր կեանքի, գոյքի եւ պատիւի բացարձակ անապահովութիւն կը տիրէ»⁴:

Իր հերթին Կ.Պոլսի պատրիարք Հ. արք. Արշարունին 1912 թ. փետրվարի 14-ին Բ.Դոռանը և Արդարադատության նախարարությանն է ներկայացնում ընդարձակ մի հիշատակագիր-դիմում, որտեղ փորձում էր

¹ **Ետյան Մ.**, Հայկական հարցը Սիրիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, էջ 127-128:

² Ե. Չարենցի անվ. ԳԱԹ-ի արխիվ, ֆ.Ատենագրություն Ազգային ժողովոյ, 25 նոյեմբերի, Կ.Պոլիս, 1910:

³ Տե՛ս **Ալպոյաճեան Ա. Ս.**, Անհետացող դեմքեր, Գրիգոր Զոհրապ (իր կեանքը եւ իր գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 208:

⁴ **Զոհրապ Գ.**, Երկերի ժողովածու, յաւելեալ հատոր (Զ), գիրք երկրորդ, (1911-1915), աշխատասիրութեամբ Ալբերտ Շարուրեանի, Երևան, 2004, էջ 155-156:

մեկ-առ-մեկ բարձրաձայնել ու պարզել ոճիրների, կեղեքումների, հափշտակությունների, բռնազբոսիկ կրոնափոխությունների, անչափահասների և ամեն տեսակ բռնությունների, պաշտոնական անիրավությունների և զեղծումների դեպքերը, որոնք գործադրվել էին արևմտահայության և մասնավորապես Վանի հայության նկատմամբ և որոնք հանդիսացել էին երկրի զարգացմանն արգելակող կարևորագույն գործոնները: Այդ մասին նա նշում էր. «...Ներքին քաղաքական և ընկերային վիճակը այն աստիճան անհանդուրժելի դարձած է, որ մեզի իրավունք կուտա վտանգված տեսնելու որքան պետության, նույնքան և հայ ժողովրդի շահերը: Հայ ժողովուրդը իրավամբ կսպասեր, որ նոր ռեժիմը, ըմբռնելով այս իրողությունը, իր առաջին պարտականություններեն մին պիտի համարեր հայաբնակ նահանգներու անմիջական բարեկարգութեան հոգն ու գործադրութիւնը... Այս ահալոր աղետէն հետո (խոսքը՝ Ադանայի 1909 թ. կոտորածի մասին է, - Ա.Հ.) սահմանադրական կարգերու դեմ գավառներու մէջ ստեղծված ընդվզեցուցիչ հակազդեցությունն ու կառավարութեան տատամտող վերապահ քաղաքականութիւնը առաջ բերին իրենց անմիջական տխուր ներգործութիւնը վատթարացնելով հայաբնակ նահանգներու վիճակը և վայրկենապես ոչնչացնելով օրենքի և արդարութեան վրա հիմնւած հույսն ու ձեռնարկները... Սահմանադրական վերջին երկու տարիներու մէջ ալ կառավարութեան անփոյթ վերաբերումէն, մանաւանդ Բաղէշ, Վան, Տիարբէքի, Խարբերդ նահանգներու նկատմամբ, ուր կեանքի, գույքի ու պատւի բացարձակ անապահովութիւ կտիրէ...»¹:

Այս նամակից որոշ ժամանակ անց՝ 1912 թ. ապրիլի 23-ին իր մի տեղեկագրով Կ.Պոլսի պատրիարք Հ. արք. Արշարունուն է դիմում Վանի առաջնորդ, Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ՝ Տ. Եզնիկ ծ. վրդ. Ներկարարյանը, որտեղ մանրամասն փաստեր է հաղորդում Վասպուրականի անապահով դրության մասին. «Այս ու նմանօրինակ ուրիշ դեպքեր, - նշվում է նամակում, - երկրին մէջ առաջ բերած են ընդհանուր անապահովութիւն մը և երկիւղ: Հայերը ...չեն կարող դաշտը ելլել աշխատելու, ո՛չ ալ գիւղէ գիւղ կամ քաղաք երթել եկելու: Կուսակալը ցաւով յայտնեց թէ՛ ռուսիկանութեան ուժով չարագործութիւնները զսպելու գնօր է, իսկ զինուորական ուժը գործածելու արտօնեալ չէ և փափաք յայտնեց որ՝ այս վիճակը ներկայացուի ներքին գործերու նախարարութեան և երկրի անդորրութեան ու կարգը պահպանելու համար, զինուորական իշխանութեանց հրաման տրուի ի հարկին ռուսիկանութեան օժանդակելու: Մայիտի և Միր-Մըհէի աւագակախմբերը դեռ չզպուած, նոր նոր աւագակախմբեր ե-

¹ Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 49, նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ., սեպտեմբերի 20, թիւ 207:

րեւան կուգան ...որոնք երկրին մէջ անիշխանական վիճակ մը առաջ բերած են, և եթէ դարման չըլլայ, կասկած կայ որ չարագործները եւս աւելի բազմապատկուին, անհանդուրժելի կացութիւն մը ստեղծելով»¹:

Անլուր բռնությունների, սպանությունների, առնանգումների, թալանի մասին են մանրամասնում նաև Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Եզնիկ վրդ. Ներկարարյանի 1912 թ. օգոստոսի 18-ի և 25-ի հեռագրերը, որտեղ մասնավորապես նշվում են, որ «...հայերն իրենց տուներն ու արտերը թողնելով ցիրուցան եղան...»², որ «...ժողովուրդը վերջին աստիճան մտահոգութեան մէջ փութանակի դարմանի կսպասէ»³, «...անապահովութեան հետեւանքու ժողովուրդը ապրելէ հուսահատ եղած է: Կինդրենք, որ անդորրութիւնը հաստատելու համար հարկ եղած միջոցները ի գործ դրեն»⁴:

Համանման բովանդակություն ունի նաև Վանի սահմանադիր-ռավակավար կուսակցության 1912 թ. օգոստոսի 23-ի հեռագիրն ուղղված Կ.-Պոլսի պատրիարքին, որտեղ մատնացույց էր արվում, որ «իրարու հաջորդող սպանութիւնք և յափշակութիւնք քաղաքիս մոտեցան... ապահովութիւնը բոլորովին խանգարուած է: Ժողովուրդը սոսկումի և մտահոգ վիճակի մատնուած պաշտպանութեան կարօտ է: Կինդրենք, ոչ... դարման տրի այս կացութեանը»⁵:

«Новое Время» լրագրի երեկոյան՝ «Вечернее Время» հրատարակության մէջ («Вечернее Время», 30 օգոստոսի, 1912 թ.), խոսելով «հայկական կոտորածի» մասին Փոքր Ասիայում և հաղորդելով մի քանի տեղեկություններ, որոնք արդեն հայտնի էին ընթերցողներին, այն կարծիքն էր առանձնացվում, որ Վանի ջարդերի գլուխ կանգնած և հարստահարությունների կազմակերպիչ Մուսա բէյը գործում էր «իթթիհաթ» կուսակցության ծածուկ հրահանգով և ծրագրով: «Այդ քիւրդը, - գրում է լրագիրը, - յարել է «Մ. և Ա.» (խոսքը՝ Միություն և Առաջադիմություն կուսակցության մասին է - Ա.Հ.) կուսակցութեան, և այդտեղ մեծ դեր էր խաղում: Այժմ, երբ «երիտասարդ-թիրքերի» ռեժիմը տապալվել է (խոսքն այն մասին է, որ 1912 թ. ամռանը իթիլլաֆը ժամանակավորապես անցավ իշխանության

¹ «Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1912 թ. մայիսի 9, թիւ 891:

² Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 62, թ. 1:

³ Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 60, թ. 1:

⁴ Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 58, թ. 1:

⁵ Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 61, թ. 1:

զուլիս, - Ա.Հ.), Մուսա-բեյը որոշել է ստեղծել ներկայ թիրքաց կառավարության համար, որ գնում է հակառակ «երիտասարդ-թիրքերին», ամեն տեսակ բարդություններ, և անկասկած է, որ քիւրդերի հանդէս գալը առանց «երիտասարդ-թիրքական» կօմիտէտի ծածուկ մասնակցութեան չէ: Խնդիրն այն է, որ հայերը չէին համակրում երիտասարդ-թիրքերի կօմիտէտին և դրանով ստեղծել են յարմար հող ազդիտացիայի՝ նրանց դէմ: Առ այժմ, դատելով ունեցած տեղեկութիւններից, կոտորածը առանձին սպառնալից ծաւալ չէ ընդունել, թէև վերջին օրերը սպանվել են Փոքր-Ասիայի զանազան տեղերում 130 հայեր...Սահմանադրութիւնը հրատարակվելուց անմիջապէս յետոյ, 3 տարի առաջ, նոյնպէս տեղի ունեցաւ հայկական կոտորած, և սպանվեցին մինչև 25,000 հոգի (խոսքը՝ Կիլիկիայի կոտորածների մասին է -Ա.Հ.): Թիրք ժողովուրդը մասնակից չէր կոտորածին, այլ գործում էին միայն քիւրդերը, Մուսա-բեյի գործակալները և վարձկան մարդիկ, որոնց վճարում էր ինքը թիրքաց կառավարութիւնը, որ ցանկանում էր կոտորածը»¹:

1912 թ. Վանի ռուսական դեր-հյուպատոս Ս. Պ. Օլֆերը նշում էր, որ Վանի վիլայէթում թուրքական պաշտոնական տվյալներով բռնությունների արդյունքում սպանվել էր 50 հայ և հայերից հափշտակվել էր 3040 անասուն²: Ի դեպ այդ տվյալների հիման վրա 1912 թ. օգոստոսի 21-ին Մոսկվայից Է. քահ. Նազարյանը հեռագրում էր «Մշակ»-ին. «Այստեղ տեղեկութիւն է ստացւած, որ Վանի վիլայէթում հայերի ջարդ է տեղի ունեցել: Սպանւած է 54 հոգի: Հրդեհւած է 3 գիւղ»³, «սպաւում է հայկական մասսայական կոտորած»⁴: Ապա ռուսական թերթը հայտնում էր, որ «մեծ կոտորածների նախօրեակի առաջ ենք կանգնած»⁵:

Իրավիճակի մասին շտապում է ահազանգել Ադթամարի առաջնորդական փոխանորդ Եզնիկ ծ.վրդ. Ներկարարյանը, որը 1912 թ. օգոստոսի 27-ին գրությամբ դիմում է Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննէս արք. Արշարունուն և տեղեկացնում Սպարկերտում, Խիզանում, Մարմտանքում, Կիցանում քուրդ ավազակների հարձակումների, սպանությունների, ավարարությունների մասին⁶:

Իր հերթին 1912 թ. օգոստոսի 28-ին հայոց կաթողիկոսը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքին հեռագրում է. «Յավալի լուրեր ենք լսում Վանի

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ., սեպտեմբերի 12, թիւ 201:

² Ст'у АВПРИ, ф.Политархив, 1913, оп. 482, д. 719, л. 279.

³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ., օգոստոսի 23, թիւ 185:

⁴ Նույն տեղում, 1912 թ., սեպտեմբերի 12, թիւ 201:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Ст'у ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 8:

շրջակայքի հայերի դրության մասին: Շուտով հեռագրով հայտնեցեք և մանրամասն՝ նամակով»¹:

Կ.Պոլսի Ազգային պատրիարքարանին ուղղված Վանի Առաջնորդարանի 1912 թ. սեպտեմբերի 11-ի հաղորդագրության մեջ, հակառակ կառավարական հերքումներին, որոնք հիմնած էին Վանի կառավարական պաշտոնյաների հաղորդումների վրա, ցույց էր տրվում այն իրավիճակը, որում գտնվում էին Վանի նահանգի որոշ շրջաններ: Հաղորդագրության մեջ մասնավորապես նշվում էր. «...Շատախի ահռելի դեպքեն վերջ Սպարկերտի նոյնանման դեպքն է, որ ձեզի հաղորդելու դժբաղդ պարտականութեան մէջ կը գտնուինք: Սպարկերտ, Խիզան, Մամոտանք, Քէցան գաւառակները քիւրդ աւագակներու շահատակութեանց վայր դարձած են, օր ցերեկով կը սպաննեն, կայրեն, կը թալլեն, մատնելով հայ ժողովուրդը սարսափի ու երկիւղի...ամեն օր յարձակումներ կըլլան Սպարկերտի գիւղերուն վրայ և կը կողոպտեն գիւղերը մասնակի և ընդհանուր կերպով: Մարդիկ սարսափահար եղած՝ թողլով իրենց տունն ու տեղը, կիսն ու երեխաները քիւրդերու վայրագ ճիրաններուն մէջ՝ սարեր ապաստանած են: Նոյն դրութեան մէջ է Խիզան գաւառի Շնիժոր գաւառակը: Գիւղացիք ո՛չ կարող են իրենց հունձքերը սարերէն և դաշտերէն տուն բերել և ոչ ալ մտածել առաջիկայ տարուան վարուցանքի մասին...Քիւրդերը տարած են Կանչարս և Հանդուրս գիւղերու ոչխարները ամբողջովին: Զերծ չէ նաև Կարկառ գաւառակը ըստ նորագոյն տեղեկութեանց: Զինուած քիւրդերէ 20-30 հոգի միշտ կերնին հայ գիւղերու սահմանները և յարմար բոպէի կը սպասեն յարձակելու, սպաննելու և թալանելու հայ գիւղերը: 1896-ի երևոյթն է, որ կայ այժմ կարծես. այս բոլորին հանդէպ կառավարութեան բռնած դիրքը ոչ նուազ ցաւալի է: Սպարկերտ ուղարկուած է ոստիկանապետը, որ քննէ դեպքերը, և որ փոխանակ աւագակները հետապնդելու և հայոց թալանները ետ առնելու՝ կը փութայ հայ գիւղերն և կը հարցաքննէ, թէ ո՞ր հայը գէնք ունի և այլն: Ամենացաւալին այն է, որ ոստիկանապետին կընկերանայ յիշեալ Ֆախքի Ըպէտ. կառավարութեան թոյլտւութեամբ, որպէսզի հայերը չհամարձակին ըսելու և խօսելու այն բոլոր չարիքներու մասին, որոնք հասցուած են իրենց Ֆախքի Ըպէտի և անոր արբանեակներուն կողմէ... Այս ոճիրներու բոլոր հեղինակը Խիզանի շէյխ Զէլալէդդինի որդին՝ Սէլին Ալին է»²:

Գևորգ V կաթողիկոսը 1912 թ. սեպտեմբերին դիմում է Վանի առաջնորդարան Վասպուրականի հայերի դրության մասին նոր տեղեկություններ ստանալու համար: Հ. Եպիսկոպոս Սարաճյանի պատասխան նամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 11, թ. 164:

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ. սեպտեմբերի 23, թիւ 211:

կից պարզվում է, որ 1912 թ. գարնանից մինչև օգոստոս (մոտ 6 ամսվա ընթացքում) հայերի սպանությունների թիվը կազմել էր 56, իսկ հափշտակված ոչխարների գլխաքանակը՝ 5000¹:

Վանի առաջնորդարանը ցուցակում նշվում էր, որ «...6 ամսվա միջոցին մեջ 54 հայեր սպանված են և անոնց ոճրագործներին հազիվ թե մեկն ձերբակալված ու բանտարկված է ու մյուսներն ազատ են: Բայց նույն այս ցուցակը չի կարող իրանց վիճակը ճշտապես պատկերացնել և Վասպուրականի հայ ժողովրդի ճշմարիտ կացությունը պարզել... Երկրի մեջ կգործեն ահեղ ավազակախմբեր՝ ամեն մեկը 40-50 հեծյալ ավազակներով, ահ ու սարսափ կսփռեն ամենուրեք, ամենուրեք են Կտացի Միր Մհեն՝ Նորդուզի ու Շատախի գավառներու մեջ, Վանա հարավային արևելյան կողմը: Կապորացի Մահմեն՝ Կարճկանի և Խիզանի կողմերը՝ Վանա հարավային արևմուտք: Իսկ մանդանցի Ասիտ՝ Թիմար ու Արճակ գավառներու մեջ՝ քաղաքից հյուսիսային կողմ: Անոնք հասած գյուղը կգարնին, կսպանին, կթալլին, դրամական տուգանքներ կհավաքեն և գյուղացու հաշվին կկերակրվին իրենք և իրենց ձիերը: Իսկ Խիզանի հրվ. լեռնաշղթայի մեջ կգործին հռչակավոր Շեյխ-ճելալետտինի որդի Շեյխ-Առիտ, Ալին, որոնք դրոմամբ ու հեղինակությամբ տեղի կունենա հայահալած ու հայաջինջ բոլոր դեպքերը: Անխնա հոգին է քրդական կազմակերպության, որ հիշյալ շեյխի դրոմամբ ու հեղինակությամբ կազմված է նպատակ ունենալով զինել բոլոր քրդերը և ամեն կերպ հալածել հայերը, սպանել, թալանել և պարտավորեցնել զանոնք գաղթելու՝ լքելով իրենց հողերը և կալվածները, որոնց կտիրեն քրդերը, ինչպես տիրեցին 1895/6թ. կոտորածներու ատե փախչող հայերու հողերը: Այս կազմակերպությանը կանդամակցեն Կարճկանի և Մշո Մուսա և...բեյերը և քուրդ երևելիները...»²:

Համանման բովանդակություն ունեն Գևորգ Վ-ին ուղղված Կ. Պոլսի պատրիարք Հ. արք. Արշարունու 1912 թ. սեպտեմբերի 4-ի նամակը, ուր ներկայացվում է սպանությունների և հարստահարությունների այն ցանկը, որ տեղի էին ունեցել Վանի նահանգում 1911 թ. նոյեմբերից մինչև 1912 թ. օգոստոսը: Ըստ այդմ կատարվել էր սպանության՝ 54, առևանգման՝ 5, վիրավորման՝ 3, հափշտակության՝ 35 դեպք: Մակայն ոճրագործներից և ոչ մեկը չէր ձերբակալվել ու բանտարկվել³: Պատրիարքը մասնավորապես հայտնում էր, որ «...կսպասեինք ազգովին և լի հուսով, որ օսմանյան սահմանադրության հռչակումեն ետքը, որ քանդեց հայոց

¹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ. սեպտեմբերի 23, թիվ 210:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 54, թ. 2-9:

արյամբ ողորված բռնապետական նախորդ դրությունը, այլևս վերջ գտնեն այդ անլուր չարիքները, սակայն, ցավոք սրտի, կհարկադրվինք հաստատելու, որ իրաց վիճակը հայոց նկատմամբ որևէ նպաստավոր փոփոխություն չկրեց, և Ատանայի ահավոր կոտորածով սկսավ այնպիսի նոր շրջան մը, ուր անպակաս եղան ամենուրեք նորանոր չարագործությունք, որոնց ի մասնավորի թատր դարձան վերջերս Վանա, Ադթամարա... վիճակները: Նոր ի նորո հասած հեռագրեր գուժեցին սպանությանց, ավարառությանց, առևանոռումներու դեպքեր, և բռնագրոցիկ իսլամացումներ, նոյնիսկ անչափահասներու, որք տեղական իշխանության պաշտոնեից աչքին առջև և անոնց անտարբերության, չըսենք գաղտնի համամտության, կամ մեղսակցության շնորհիվ՝ ի գործ կդրվին մերագնեից դեմ, որ անգն ու անպաշտպան կտգնվին խուժողուժ ու զինյալ խուժանին առջև, խաղալիք թողված անոր մոլեռանդական վայրագ կրից...»¹:

Կաթողիկոսի նամակը նոր էր ուղարկվել Վան, երբ Գավաշից հեռագիր է ստացվում այն մասին, որ Կարկառ գավառի Գաղթ և Խրորդենց գյուղերի հայերը Կ.Պոլսից վերադարձող իրենց համագյուղացիներին դիմավորելիս հարձակման են ենթարկվում ավագակախմբերին կալանավորելու համար ուղարկված զորախմբերի կողմից, որի արդյունքում սպանվել էր 2 և կալանավորվել՝ 2 հայ: Հոդվածագիր Վահան Մինախորյանն իր դժգոհությունն արտահայտելով գրում է. «արդեօք ու՞մ վրա յույս ունենանք, երբ մեր՝ արդարութեան հսկելու սահմանված զինուորներն էլ մեզ սպանում են...»²:

Դավիթ Անանունը ժխտելով Վանի նահանգում ջարդերի հավանակությունը նշում էր, որ «...ջարդ տեղի չէր ունեցել, գիւղեր չէին աւերւել, բայց Մոսկւայում չեղածն եղած էին հռչակել յետին նպատակով»³:

Կարծում ենք, որ նման մեկնաբանությունն ուներ իր բացատրությունը, որի պատասխանը մենք գտնում ենք «Մշակ»-ում տպագրված Համբարձում Առաքելյանի «Հայոց հարցի վերաբացումը» հոդվածում, ուր հեղինակը պատճառաբանում է. «Սպասել որեւէ արմատական փոփոխութիւն հայերի վիճակի մէջ Թուրքիայում, նոյնիսկ եթէ թուրքաց կառավարութիւնը բարեացակամօրէն տրամադրուած լինի դէպի հայերը՝ անհնարին է. անկարողութեան ընդհանուր պատճառը՝ Թուրքիայի պետական կազմի մեխանիզմի մէջ պէտք է որոնել և այն հանգամանքի մէջ որ սահմանադրական բեժիմ այն մտքով՝ որպիսին Եւրոպականն է, բնաւ չէ կա-

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 277-278:

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ. սեպտեմբերի 23, թիւ 210:

³ **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. երրորդ, (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 515:

բող պատուաստել թուրք ազգութեան պէս մի զանգւածի: Ուրեմն հայերին մնում է միայն բողոքել և բողոքել ազդուօրէն: Այսպէս էլ անում են նրանք այժմ ի դէմս իրանց պատրիարքի և ազգային վարչութեան: Պէտք է մի-միայն՝ որ հայ ժողովուրդը ոյժ և թիկունք տայ իր ներկայացուցիչների բողոքին, լսելի անելով և իր բողոքի ձայները»¹:

Պատրիարքարանը հաստատելով կաթողիկոսի լսածները հայտնում էր, որ «...կապասեինք ազգովի և լի հուսով, որ Օսմանյան Սահմանադրության հռչակումէն հետքը, որ քանդեց հայոց արյամբ ողողված բռնապետական նախադրությունը, այլևս վերջ պիտի գտնեն այդ անլուր չարիքները, սակայն ցավոք սրտի կհարկադրենք հաստատելու, որ իրաց վիճակը հայոց նկատմամբ որևէ նպաստավոր փոփոխություն չկրեց և Ադանայի ահալոր կոտորածով սկսավ այնպիսի նոր շրջան մը, ուր անպակաս եղան ամենուրեք նորանոր չարագործությունքն, որոնց թատր դարձան վերջերս Վանա, Ադրամարա, Բաղէշի, Մուշի, Սղերդի վիճակները: Նորինոր հասած հեռագրերը գուժեցին սպանությանց, ավերածությանց առնանգություններու դեպքեր բռնագրոսիկ իսլամացումներ նույնիսկ անչափահասներու, որ տեղական իշխանության պաշտոնից աչքի առջև և անոնց անտարբերության, չսենք գաղտնի մեղսակցության շնորհիվ, ի գործ կդրվին մեր ազնեից դէմ, որք անգէն ու անպաշտպան կգտնվեն խաժամուժ ու զինյալ խուժանին առջև, խաղալիք թողված անոր մոլեռանդական վարագ կրից, որտեղ ծարավն ունի իր երբեմնի կոտորածներու և ավարներ շարունակելուն... քանի անգամներ Բ. Դռան ուշադրության և տնօրէնության ներկայացած ենք արդեն հայաբնակ նահանգներու ողբալի վիճակը, քանի թաքրիթ մատուցված են Բ. Դռանը ... և խոստումներ են ընդունած լիազոր հանձնաժողով կարգել - ամեն ինչ իր տեղվո վրա քննելու և ի գործ դնելու արդարությունը, զինվորական գործություն ղրկելու՝ զսպելու համար չարագործներու վռնակը, բայց այդ խոստմանց և ոչ մին գործադրվեցավ, մինչև որ իրերն եկան հասան ներկա դառնագին վիճակին...»²:

Իսկ Կ.Պոլսի պատրիարքն էլ հավաստիացնում էր, որ Վանի նահանգում կացությունը նույնն էր և անապահովությունն ու զրկանքները շարունակվում էին այնպէս, ինչպէս սահմանադրությունից առաջ: Ըստ պատրիարքարանի տեղեկությունների նահանգում գործում էին երեք ահեղ ավազակախմբեր՝ յուրաքանչյուրը 40-50 հեծյալներով, որոնք ահ ու սարսափ էին սփռում ամենուրեք: Դրանք էին Նորդուզի, Շատախի ու Կտուցի ավազակախմբերը, Խիզանի լեռներում և հարավային շրջաններում

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ. սեպտեմբերի 11, թիւ 200:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 11, թ. 164-166, նաև «Կոհակ», Կ.Պոլիս, 1912 թ., օգոստոսի 22/4, թիւ 32, էջ 360:

գործող Շեյխ Ջելալեդդինի որդի՝ Շեյխ Ասիր Ալիի հրոսակախումբը և Կարճկանոմ Մուսա բեյի ելուզակները: Ավագակախմբերի նպատակն էր զինել բոլոր քրդերին և ամեն կերպ հալածելով, սպանելով, թալանելով հայերին ստիպել, որ նրանք գաղթեն՝ լքելով իրենց հողերն ու կալվածներն այնպես, ինչպես 1895-1896 թթ. կոտորածի ժամանակ¹:

Այս բոլորի հիման վրա Գևորգ Ե կաթողիկոսը հետևյալ թուղթն ուղղեց Կովկասի փոխարքային. «Ծանր վիշտ է հասել հայ բազմաչարչար ազգին՝ Տաճկահայաստանի սահմաններում նահատակ ժողովրդի հառաչանքն ու ողբը լսելի է ամեն կողմից... Տաճկաստանի Անատոլիական վիլայեթներում և Կիլիկիայում հայերն անպատիժ կերպով եթարկվում են հալածանքի: Քրդերը և չերկեսները սպանում են նրանց և կողոպտում, տանում են իրենց հարեմները նրանց կանանց և աղջիկներին և շատերին բռնի կրոնափոխ անում: Հայոց պատրիարքը բազմաթիվ անգամ դիմել է Բ.Դռանը՝ արտոնություն և պաշտպանություն խնդրելու իր հոտի համար, սակայն ստանալով միայն դատարկ խոստումներ, յուր հայացքն իմ միջոցով ուղղում է դեպի ռուս մեծ ժողովուրդը և մեր միապետ կայսրը և նորին մեծությունից է սպասում պաշտպանություն և հովանավորություն»²:

Կառավարությանն ուղղված 176 դիմումները գործնական ու շոշափելի ոչ մի արդյունք չտվեցին³: Դրա փոխարեն հետզհետե ավելի հաճախակի դարձան հայերի նկատմամբ գործադրվող հարստահարությունները: Շուտով պատրիարք Հ. Արշարունու գլխավորությամբ կազմվում է պատվիրակություն, որը մեկնում է Բ.Դռո: Այդ մասին մենք իմանում ենք արաբական «Ալ-Թակադդում» թերթից: Պատվիրակության կազմում էին արքեպիսկոպոսներ Հմայակ Դիմաքսյանը և Միհրան Գարագաշյանը՝ կրոնական (հոգևոր) խորհրդից, Ստեփան Գարայանն ու Արդանյանը՝ քաղաքական խորհրդից: Պատվիրակության անդամները հանդիպում են մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքթեֆաշային, որը տևում է մոտ երկու ժամ: Պատվիրակությունը մեծ վեզիրին է ներկայացնում հռչակագիր, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Կառավարությունը պետք է քայլեր ձեռնարկի հայերի նկատմամբ իրականացվող անարդարությունները կանխելու համար: Սակայն այս ուղղությամբ կառավարության պաշտոնյաները ոչինչ չեն անում, այլ քաջալերում են բռնություն կատարողներին շարունակել հարձակումներն ու բռնությունները, և այսօր հայ ժողովուրդը կանգնած է բնաջնջվելու վտանգի առաջ... Հայ ազգը մեծ հույսեր էր կապում սահմանադրական կառավարության հետ, սակայն այս տարիների ընթացքում

¹ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 54, թ. 10-11:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 11, թ. 167:

³ Տե՛ս Тифлиский листок, Тифлис, 1913 г., 7 мая.

հայերի հույսերը չարդարացան, այլ հակառակը՝ այդ բռնությունների շառավիղը օրեցօր ավելի է մեծանում: Մենք պահանջում ենք ձեզանից, արդարադատության և ներքին գործերի նախարարություններից երևան հանել այս անարդարությունները, որի մասին տեղյակ է կառավարությունը: Ներկա ժամանակներում դաժան անարդարություններ են տեղի ունենում Վանի, Բիթլիսի, Ադանայի, Դիրաբեքիի վիլայեթներում, և խնդրում ենք ձեր ուշադրությունն ուղղել այս ոչ սովորական իրադրությունների ուղղությամբ: ...Այն մարդիկ, որոնք բանտարկվել էին Վան քաղաքում հայ ուսուցչի և հոգևորականի սպանելու մեղադրանքով (խոսքը Ռաֆայելի սպանության մասին է, - Ա.Հ.) ազատ են արձակվել նույն վալիի հրամանով, մինչդեռ հայերից շատերը շարունակում են բանտարկված մնալ»¹:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հ. արք. Արշարունին և Ազգային կենտրոնական վարչությունը հաշվի առնելով, որ ներկա պայմաններում իրենք անկարող էին արդյունավետ գործել հոգուտ արևմտահայության անձի, գույքի ու պատվի ապահովության և աշխատելու ու զարգանալու ազատության, 1912 թ. սեպտեմբերի 7-ին հրաժական են ներկայացնում Ազգային ժողովին: Հրաժարականում մասնավորապես նշվում էր, որ «...իրերն հասան այն դառնագին վիճակին, ուր Վանեն, Ադթամարեն, Բաղէշեն, Մուշեն, Սղերդեն հետզհետե հեռագրեր հասնելով՝ գուժեցին նորագոյն եղեռներ... Պատերազմական գործոց մինիստրն ևս յայտնեց, թէ ինք Վանայ զինուորական հրամանատարէն կանխաւ դէպքերը իմացած և հրաման ուղղած է, որպէսզի չարագործներուն դէմ զինուորական միջոցներ ձեռք առնուին: Սակայն ցաւով սրտի ստիպուած ենք յայտարարել, թէ Վանեն, Բաղէշեն, Սղերդեն հեռագրեր հասան մեզ ծանուցանող՝ թէ տակաւին գործադրութիւնը տեղի չէ ունեցած, թէ իրաց վիճակը կը շարունակէ անփոփոխ, և թէ ժողովուրդը մատնուած է արհաւիրքի: Խնդիրը այս վիճակին մէձ կը գտնուէր, երբ երևցաւ կառավարութեան մէկ պաշտօնական յայտարարութիւնը, որ տեսակ մը հերքումն էր եղելութեանց, Վանայ և Բաղէշի կուսակցութիւններուն տեղեկութեանց վրայ հիմնուած: Հերքում՝ զոր մենք ալ հերքեցինք մեր կարգին յատուկ թակրիքով և մի առ մի մեջտեղ դնելով բոլոր եղելութիւնները և գոհերու անունները: Ակներն իրողութիւնները, խեղաթիւրուած՝ գաւառական պաշտօնեաներէն, հերքել՝ հին դրութեան մէկ նշխարն է և վերքը սքօղելու, բայց թունաւորելու կը ծառայէ: ...Թէն Վանայ Բաղէշի նորընտիր կուսակալները անձամբ յայց գալով մեզ՝ ոչ միայն կրկնեցին մինիստրներու խոստումները և հաստատեցին, թէ այս չարագործութիւնները թէ հայոց ազգին վնասաբեր և թէ երկրին համար

¹ Եսայան Մ., Հայկական հարցը Միջինասիական արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, էջ 139-140:

վտանագաւոր են, այլ և հաւաստեցին, թէ պէտք եղած միջոցները պիտի գործադրուին, արմատախիլ ընելու համար չարիքը»¹:

Հրաժարականը չկարողացավ կանխել անգամ Արդարադատության և կրոնների նախարար Հալիմ-բեյը, որը 1912 թ. սեպտեմբերի 14-ին Բերայի պատժական դատարանի անդամ Միսակ Մակարյանի ուղեկցությամբ անձամբ այցելեց պատրիարքին և նրան անվտանգության հավաստիացումներ տվեց²:

Արևմտահայերի զայրույթն էլ ավելի շեշտակի արտահայտվեց կաթողիկոսին ուղղված 3000 վասպուրականցիների 1912 թ. դեկտեմբերի 11-ի դիմումում–նամակում, որտեղ նրանք դժգոհում էին, որ «... միայն Վասպուրականի մեջ 60-ե ավելի հայեր ջարդվեցան այն եղանակով, ինչպես լսեցիք անշուշտ, շարունակեցան առևանգություններ, թալան և այլն, իսկ ամենեն հետո ժեռնությունները համիսլամության ծրագիր մըն ալ մշակելով և երկրի ուրիշ տարրերու, մանավանդ քրիստոնեից հանդեպ թշնամական ընթացքը բռնելով, ցույց տվին, որ իրենք ալ կատարյալ հետևողներ են սուլթան Համիդի քաղաքականության, և որ առաջ բերավ սահմանադրության վրա կատարյալ հիասթափություն թե՛ երկրին և թե՛ Եվրոպային մեջ: ...Վերջապես, վեհ հայր, թե վեց դարու պատմությունը և թե վերջին չորս տարվան սահմանադրական կյանքը բացեիքաց ցույց տվին... որ բարենորոգմանց խոստումներու վրա հույս դնել այլևս անօգուտ է, որ թուրք կառավարությունը ոչ միայն անկարող և անընդունակ, այլև սնփափազող է երկիրը բարեկարգելու և ապահովելու հայոց կենաց, պատվո և ընչից պահպանությունը, որ դարերէ ի վեր հայ ժողովրդյան միակ բանավոր և տարրական պահանջն եղած էր ... Կիսնդրենք այս նպատակով աղերսել մանավանդ ռուսական պետությանը՝ որ եղած է և է բնական պաշտպանը ճնշված ու հարստահարյալ ազգություններուն, ինչպես է հայ ազգը ի Տաճկահայաստան...»³:

Համանման բովանդակություն ուներ նաև Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Եզնիկ ծ.վրդ. Ներկարարյանին ուղղված Կարկառ, Մարմտանք, Գավաշ, Կարճկան և Շատախ գավառների և շրջակա գյուղերի հայերի բողոքը⁴:

1913 թ. շարունակվեցին քրդական բռնությունները և թալանը: Հայոց

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ., սեպտեմբերի 20, թիւ 207:

² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ., սեպտեմբերի 27, թիւ 213:

³ АВПРИ РФ, ф. Политархив, 1913, оп. 482, д. 3459, л. 48-50, նաև ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թ. 65-66, նաև **Ալեքսանյան Ս., Էվոյան Վ., Սարգսյան Ա.**, Մարդկությունը չպետք է ների (Վասպուրականին հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական հրեշավոր պլանների և մեծ եղեռնի մասին), ԲՀԱ, 1965, թիվ 1, էջ 44-45:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 14-15:

պատրիարքարանը ձեռնարկեց նոր քայլեր վիճակը շտկելու համար: Կ.- Պոլսի Հայոց պատրիարքի կողմից Մեծ վեզիր Մահմուդ Շևքեթ փաշային ուղղված հայ բնակչության կոտորածի սպառնալիքի մասին 1913 թ. մայիսի 18/31-ի թաքրիրը հուսահատական մի ճիշ էր հայկական նահագների և մասնավորապես Վանի նահանգի հայության գոյությանը սպառնացող վտանգի մասին. «...Հալեպից մինչև Վանա լճի ափը հայ ժողովուրդն ապրում է վաղվա օրվա հանդեպ մշտական վախի մեջ... Սպանությունների և կոդապուտների թիվը անընդհատ աճում է Գավաշի կազայում: Գավ ցեղը Շատախի կազայից քշել տարել է 2000 ոչխար և սպանել երկու հայ հովիվների: Ոչ անհայտ Միր Մհեն օր 60 մակլավիկների գլուխն անցած՝ ներխուժել է Խարզանի կազան և սպառնալիքներով բնակչությանը ստիպել է դրամ տալ իրեն: Սպանել է հարկահավաքին: Այս տեղերում գոյություն չունի ո՛չ կարգուկանոն, ո՛չ անվտանգություն... Թիմար գյուղում (Վան) 8 զինվորներ բռնաբարել են մեկ հղի կնոջը...»¹:

1913 թ. հունիսի 23-ին իր հիշատակագրով հերթական անգամ Վանի կուսակալությանն է դիմում Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Եզնիկ վրդ. Ներկարարյանը: Ներկայացնելով սահմանադրական շրջանում Աղթամարի կաթողիկոսարանին ենթակա Գավաշի և Շատախի գավառակների և Հայոց Ձորի գյուղախմբերի մեջ տեղի ունեցած և անպատիժ մնացած ոճիրներն ու անօրինականությունները նա նշում է. «...սահմանադրական շրջանի ձեր նախորդները, բացառությամբ միայն Բեքիր-Սամի բեյին՝ ոչ միայն թեթևություն մը չբերին այս նահանգի բնակչության ծովածալալ ցաւերուն, այլ ընդհակառակն հետամուտ եղան օրինականութեան դրոշմով վաւերացնելու բոլոր այն սխտեմատիկ հալածանքներն ու ճնշումները աւատական բռնութիւններն ու հողային յափշտակութիւնները, հայերու զինաթափում և այլն, որոնք ուղղած էին ու են հայութեան դէմ՝ մասնաւորապէս և աշխատաւոր գիւղացիութեան դէմ ընդհանրապէս», որ ըստ նրա պաշտոնեությունն ուներ երկու նպատակ. «ա) բռնաբարել հայ ժողովրդի բոլոր շահերը՝ կրօնական, ազգային, քաղաքական, տնտեսական և այլն. բ) իրենց իշխանութիւնը չարաչար շահագործել տուող իրենց անձնական շահերուն ի նպաստ... Պաշտօնեութիւնը, որ այս երկրին կեղտը եղած է, կը բաւէ ըսել թէ ազգականներու, խնամիներու և շահակից բարեկամներու կուռ և մենաշնորհեալ կազմակերպութիւն մըն է, որ իր ճանկերուն մէջ սեղմած անխղճօրէն կը շահագործէ ամբողջ նահանգին պետական գործերը: Ու երբ նկնատի ունենանք թէ չնչին բացառութեամբ՝ բոլորն ալ իսլամ են անոնք և մեծ մասով տեղացի, բացատրութեան պէտք

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու **Մ. Գ. Ներսիսյանի** խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 818-819:

չկայ ըմբռնելու համար քիւրտ հարստահարիչներուն վայելած պաշտպանութիւնը ու անպատժութիւնը մեր գաւառներուն մէջ: Սովորական է տեսնել որ իրենց անցեալով և ներկայով արատաւոր անձեր պաշտօններու կը կոչուին կամ կը պահուին իրենց դիրքերուն մէջ... Հայ մը խոշտանգելը ազգային պարծանք մը և կրօնական արարք մը կ'ընկաւ...

Պատրիարքութեան խառը ժողովի 1913 թ. հունիսի 22-ի պատասխանն ուղղված Արդարադատության և կրօնի նախարարությանը իսկական մի պարսավագիր էր թե՛ նախկին՝ համիդյան և թե՛ ներկա սահմանադրական վարչակարգի վարած նենգ քաղաքականության դեմ¹:

Հայեր նկատմամբ կիրառված քրդական բռնություններն ու անօրէնություններն իրենց արձագանքները գտան ինչպէս Վանի նահանգում, այնպէս էլ նրա սահմաններից դուրս:

Իտալական դիվանագիտական զեկուցագրերը հաստատագրում էին, որ Վանում և Բիթլիսում շարունակվում էին հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունները և սպանությունները և, որ ամեն տեսակի շահատակություններ կատարվում էին ամեն օր, սակայն ի տարբերություն ոչ վաղ անցյալի, դրանք այժմ իրականացվում էին ոչ թե զանգվածաբար և ոչ թե թուրքերի, այլ քրդական առանձին խմբերի կողմից: Այդ մասին կարդում ենք. «Քրդերն ավագակ, վրանաբնակ, դաժան, արյունարբու և ընդվզող ցեղախումբ են - փաստում էր զեկուցագիրը: Ոստիկանությունը ցույց է տալիս, թե եռանդաբար փնտրում է մեղավորներին, սակայն նրանց անկարողության, կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, հայերի հանդեպ ատելության պատճառով մեղավորները գրեթե միշտ չեն գտնվում և անպատիժ են մնում ...Մի շարք աղբյուրներից ինձ հայտնի դարձավ, որ Վանի գլխավոր նահանգապետը համաձայնության մեջ է եղել քրդերի հետ՝ ընդդեմ Հայ հեղափոխական դաշնակցության: Միգուցե նա վախենալով ինչպէս քրդերից, այնպէս էլ հայերից (առաջինները դաժան ու վայրենի են, հայերը՝ ավելի բազմամարդ, համառ և հաստատամիտ), սակայն ընտրելով առաջիններին, քանզի նրանք մուսուլման են, իսկ հայերը՝ քրիստոնյա, թշնամանք է առաջացնում նրանց մեջ, կիրառելով «բաժանիր և տիրիր» սկզբունքը»²:

Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Օլֆերը Կ.Պոլսի ռուսական

¹ Մատենադարան, ֆ. 2, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվը, ց. 32, թղթապանակ. 3, վավ. 49, նաև «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հուլիսի 26, թիւ 164:

² Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ԺԱ հատոր, Պէյրութ - Յունուար, 2015 թ., էջ 7:

³ Իտալիայի Արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923 թթ., հատոր Ա, 1913-1917, նյութը հավաքեց, կազմեց, թարգմանեց, առաջաբանը գրեց և հրատարակության պատրաստեց՝ Արամայիս Բալոյանը, էջ 23-24:

դեսպանին ուղարկված 1910 թ. ապրիլի 7-ի զեկուցագրում հայտնում էր, որ հայ-քրդական գոտությունների հիմքում ընկած էին և՛ տնտեսական շահերը, և՛ քաղաքական նկատառումները¹: Իսկ 1910 թ. նոյեմբերի 1-ին Վանի ռուսական փոխիդուպատոսը նշում էր. «Վանի վիլայեթում իրերի դրությունը առաջվա նման անմխիթար է, նույնիսկ նկատվում է շրջադարձ դեպի վատը: Այստեղ արդեն ոչ ոք այլևս չի հավատում թուրքական սահմանադրությանը: Կտրականապես ոչ մի բանում չի նկատվում էական բարելավում: Նույն անտարբերության թագավորումը, նույն դիմազրկությունը, նույն կամայականությունը և քրդերի նույն հարստահարումը: Տեղական իշխանությունները անգոր են պայքարելու ավագակների դեմ, քանի որ, ինչպես ինքը, վալին էր ինձ ասում, թուրքական սպաներից շատերը, որոնք ուղարկվում են քրդերի դեմ, ոչ միայն չեն հետապնդում քրդական ավագակապետերին, այլ ընդհակառակը՝ թաքցնում են նրանց: Ընդհանրապես Վանի վիլայեթում իրերի դրությունն այնպիսին է, որ... ոչնչով չի տարբերվում հին ավատական թուրքական կարգերից: Հեղաշրջումը դուրս եկավ ձևական ու մակերեսային, իսկ իրերի էությունը մնաց անփոփոխ»²:

Քրդական խռովությունները, հողային չլուծված հարաբերությունները խոր վրդովմունք և դժգոհություն առաջ բերեցին առաջին հերթին հայկական գաղթավայրերում: 1912 թ. սեպտեմբերի 2-ին Բուլղարիայի Շումլա, իսկ սեպտեմբերի 5-ին՝ Թաթար Բագարջըկ քաղաքների հայ գաղութի ներկայացուցիչները հանրահավաք կազմակերպեցին, որին մասնակցում էին նաև տեղի բուլղարացիները: Հաշվի առնելով Վանի, Բաղեշի, Շատախի, Խարբերդի հայերի առևանգումները, լլկումները, բռնի մահմեդակա-նացումները, հարստահարությունները, թալանը, մարդասպանությունները և ամեն տեսակի չարագործությունները, որոշվեց պատրիարքարանի միջոցով դիմել Օսմանյան սահմանադրական կառավարությանը և խնդրել գործնական և ազդեցիկ միջոցներով վերջ դնելու քստմենտի զազրագործություններին և ապահովել կյանքի, գույքի և պատվի ապահովության: Դրա իրականացման համար անհրաժեշտ էր մահապատժի ենթարկել քուրդ ավագակներին, զինաթափ անել քրդերին, կամ զենք տալ նաև հայերին և լուծել չլուծված հողային հարցը³:

Արաբական «Ալ-Թակադդում» թերթն իր 1912 թ. թիվ 270-ում տեղ գտած «Իրավիճակն Անատոլիայում» հոդվածում ներկայացնելով, որ հայերը Վանում և Բիթլիսում ենթարկվում էին բռնությունների և հարձակումների, նշում էր, որ «Վանի հայ եպիսկոպոսը հայտնում է, որ մեկ ամս-

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр., ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 168.

² ЦГИАР Грузии, ф. 521, оп. 1, д. 492, л. 381.

³ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ., սեպտեմբերի 20, թիվ 207:

վա ընթացքում քսանից ավելի հանցագործությունների ականատես է եղել: Քուրդ ավագակները հարձակվել են հայկական մի քանի գյուղերի վրա և գողացել ոչխարներ ու այլ անասուններ, ներխուժել են երկու գյուղ և կողոպտել ու թալանել բնակիչների ունեցվածքը: Հայկական գյուղերի բնակիչների մեջ տիրում են վախն ու քաոսը: Նրանք վախենում են դուրս գալ իրենց տներից, զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, օրվա հացը վաստակել»¹:

1912 թ. նոյեմբերի 21-ին Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Մ.Գիրսը Արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին հեռագրում էր, որ 1895-1896 թթ. կոտորածներից հետո արևմտահայերը հանգիստ չունեն քրդերի ձեռքից, որ «բոլոր հայերն այժմ Ռուսաստանի կողմն են, անկեղծորեն ցանկանում են մեր գորքերի գալուստը կամ բարենորոգում՝ Ռուսաստանի հսկողության տակ»², «Վանի, Բայազեթի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի մեր հյուպատոսները գրում են և միաբերան վկայում, որ հայերը կողոպտվում են, դրա համար էլ առանց կուսակցության խտրության ռուսների կողմն են»³:

Հայերը դիմում են Վանի ռուսական հյուպատոսի օգնությանը: Բ.Դուռը վախենալով Արևմտյան Հայաստանի ռուսական նվաճման վտանգից, նահանգապետին պատվիրում է խստիվ պահպանել սահմանադրական կարգը և օրինականությունը⁴: Հաշվի առնելով ստեղծված պայթյունավտանգ իրավիճակը, Շեյխ-ուլ-Իսլամն էլ պատվիրում է Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների դադիներին զսպել մահմեդականներին քրիստոնյաների նկատմամբ բռնությունների գործադրումից⁵:

Սակայն զուր էին անվտանգության այդ հավաստիացումները, քանի որ կատարվում էին նորանոր հանցագործություններ:

Այսպիսով, քրդական վայրագություններին վերջ տալու համար Վանի նահանգի գյուղացիները, Կ.Պոլսի հայոց ազգային իշխանությունները, Հայոց պատրիարքարանը, Արևմտյան Հայաստանի նահանգների հոգևոր առաջնորդներ բազմաթիվ նամակներ, հեռագրեր և բողոքագրեր հղեցին ինչպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, այնպես էլ Կ.Պոլիս՝ սուլթանին, մեծ վեզիրին, խորհրդարանի նախագահին, Ներքին գործերի նախարարին և պատվիրակություններ ուղարկեցին Բ.Դուռ՝ Օսմանյան կառավարությունից պահանջելով վերջ դնել քուրդ ելուզակների հարձակումներին և անօրենություններին:

¹ Եսայան Մ., Հայկական հարցը Միդիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, էջ 131-132:

² АВПРИ РФ, ф. Политархив, 1913, оп. 482, д. 3459, л. 50.

³ Եղիշե քահ. Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում կամ հայկական հարցի 7-րդ շրջանը, մաս 2-րդ, Բաքու, 1916, էջ 607:

⁴ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», Թիֆլիս, 1912 թ., դեկտեմբերի 23, թիվ 48:

⁵ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1912 թ. սեպտեմբերի 12, թիվ 201:

Аветис Артюнян, Протесты и жалобы армян на курдское насилие в Ванской области 1908 - 1914 гг. - Борьба армян провинции Ван в 1908-1914 гг. находит свое выражение в различных формах, наиболее распространенными из которых были жалобы и недовольства, которые с каждым годом нарастали и приобретали массовый характер. Ужасающие известия, полученные из провинции Ван в 1908-1914 годах, описали положение армян в очень неблагоприятном свете.

Жители села провинции Ван отправляли письменные жалобы в Константинополь, в которых рассказывали о своем горьком прошлом и несчастном настоящем. Они требовали положить конец беззаконию и вернуть свои земли, конфискованные курдами.

Чтобы положить конец зверствам курдов в Константинополе, Армянская национальная администрация Константинополя, Армянский патриархат и руководители западноармянских государств направили многочисленные письма и телеграммы Католикосу всех армян, султану, великому визирю, спикеру парламента, а также министру внутренних дел, требуя, чтобы правительство Османской империи прекратило атаки от курдской элиты.

Avetis Harutyunyan, Protests and complaints of armenians against kurdish violence in Van province during 1908 - 1914 - The Armenians of Van province's struggle in 1908-1914 finds its expression in various forms, the most common of which were the complaints and grievances, which were growing year by year. The terrifying news received from Van province in 1908-1914 described Armenians' dilapidated state in very unfavorable colors.

The villagers of the state sent complaints to Constantinople, telling about their bitter past and unhappy present. They demanded an end to lawlessness and the return of their lands confiscated by Kurdish.

To put an end to the Kurdish atrocities in Constantinople, the Armenian National Authority of Constantinople, the Armenian Patriarchate, and the leaders of the Western Armenian states sent numerous letters and telegrams to the Catholicos of All Armenians, the Sultan, the Grand Vizier, the Speaker of the Parliament, the Minister of Interior demanding that the Ottoman government put an end to the attacks of the Kurdish elites.

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹ» ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ԹԵՄԱՆԵՐՆ ՈՒ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ, ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ, ՆՐԱՆՑ ԿՐԹԱԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱԶԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՎԱՐԴԱՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Բանալի բառեր - Էպոս, Սասունցի Դավիթ, երաժշտություն, հուշարձան, օպերա, կերպար, բանահյուսություն, Կալիֆորնիա, Սփյուռք:

«Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոսը իր հայտնագործման ժամանակներից ստեղծագործական ոգեշնչումների և հոգևոր սննդի անսպառ աղբյուր է հանդիսացել գիտնականների, գրողների, կոմպոզիտորների, գեղանկարիչների, քանդակագործների, արհեստագործական տարբեր ճյուղերի՝ գորգագործության, խեցեգործության, բրուտագործության, մետաղամշակության, ժողովրդական վարպետների համար:

Տարբեր ժամանակներում էպոսի թեմաներն ու մոտիվները ներկայացվել են տարբեր մոտեցումներով, լուսաբանվել տարբեր մեկնաբանություններով՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական տարաբնույթ հանգամանքներով, նաև՝ գրողների, արվեստագետների աշխարհընկալման յուրահատկություններով:

Էպոսի նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացավ տասնյակ տարբերակների համադրմամբ համահավաք տեքստի՝ հրատարակումից և ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից համաշխարհային մշակույթի զանձարանում ընդգրկվելուց հետո:

1940-50-ական թվականներին՝ ստալինյան բռնատիրության ժամանակներում, էպոսի թեմաներն ու մոտիվները մեկնաբանվել են «Ժամանակի ոգուն» համապատասխան: Էպոսի հերոսների պայքարը հիմնականում ներկայացվել է ոչ թե որպես ազգային ինքնության, հայրենիքի ազատության պահպանման համար մղվող, այլ որպես դասակարգային պայքար ինչը խիստ բնորոշ էր այդ տարիների սովետական բազմազգ գրականության համար:

Հատկապես ուշագրավ են էպոսի թեմաների աշուղականմեկնաբանությունները, որոնք կապ չունեն գրականության հետ: Դրանք պրիմիտիվ, սխեմատիկ պատմություններ են էպոսի հերոսների՝ հարուստների, օտար կեղեքիչների դեմ մղվող պայքարում:

Սովետական գրականությունը, մշակույթը, արվեստը առաջընթացի նոր հուն մտան 1950-ականների վերջերին և 1960-ականների սկզբին, երբ արժանի գնահատական տրվեց անհատի պաշտամունքին: Սկսվեց խրուշչովյան «Ձնհալի» (оттепель) շրջանը: Քաղաքական կյանքի մթնոլորտային փոփոխությունները բարերար ազդեցություն ունեցան նաև գրականության, արվեստի, մշակույթի բնագավառներում: Աստիճանաբար սկսեցին հաղթահարվել գաղափարախոսական կաշկանդումները, թեմատիկ սահմանափակումները: Մշակվեցին անցյալի արժեքների վերագնահատման նոր մեթոդները, աշխարհայացքային նոր մոտեցումներ: Գրականություն «վերադարձան» անհատի պաշտամունքի տարիներին գնդակահարված, Սիբիրի աքսորավայրերում մահացած գրողները, նորովի սկսեցին մեկնաբանվել պատմական թեմաները, ընդգծվեց, որ փոքրաքանակ ժողովուրդների հարատևման գործում անչափ մեծ նշանակություն են ունեցել հոգևոր մաքառումները՝ գրականությունը, մշակույթը, արվեստը:

«Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսի թեմաներն ու մոտիվները, նույնպես, բնականաբար, իմաստավորվեցին նոր մոտեցումներով: Ուշագրավ է, որ ավելի մեծացավ երիտասարդ գրողների ուշադրությունը էպոսի չորրորդ ճյուղի՝ «փոքր Միերի» նկատմամբ:

Բանն այն է, որ քարանձավում շղթայված Միերը դեռևս դուրս չի եկել այնտեղից, և պայմաններ են անհաժեշտ, որպեսզի դարբինները շղթայազերծ են նրան, որ նա դուրս գա քարանձավից և ցրի անկախության տարիների ոգևորությունը զարթոնքին հաջորդած հուսալքությունը, վերականգնի ժողովրդի հավատը, ներշնչի, որ նրա նախահայրերը Հայկյան Բելն է եղել, Վահագն Վիշապաքաղը, Սասունցի Դավիթը:

Մայր հայրենիքում և Սփյուռքում էպոսի թեմաներով ու մոտիվներով գրվել են բազմաթիվ երկեր՝ վեպեր, վիպակներ, պատմվածքներ, պոեմներ, բանաստեղծություններ, թատերախաղեր, կանգնեցվել են հուշակոթողներ, ստեղծվել են գեղանկարչական ստեղծագործություններ, թողարկվել են նամականիշներ, մետաղադրամներ ու թղթադրամներ, անվանակոչվել են բնակավայրեր ու փողոցներ, Արցախի ազատամարտի տարիներին՝ մարտական ջոկատ, նկարահանվել են լիամետրաժ ֆիլմեր, մանուկների համար՝ մուլտֆիլմեր:

Գրականության, արվեստի տարբեր ճյուղերում մնայուն հետազիծ թողնելուց բացի, «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոսը անչափ կարևոր նշանակություն է ունեցել սերունդների հայրենասիրական դաս-

տիարակության, պատմական հիշողության ամրապնդման, իսկ Սփյուռքում՝ հայապահպանության, ուժացման դեմ մղվող պայքարի դժվարին գործում:

«Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսի թեմաներով ու մոտիվներով գրվել են բազմաթիվ գրական երկեր, կառուցվել են տասնյակ հուշակոթողներ, ստեղծվել են հարյուրավոր գեղանկարչական գործեր, գրքերի նկարազարդումներ, անվանակոչվել են բազմաթիվ բնակավայրեր ու փողոցներ: Նպատակահարմար ենք համարել անդրադառնալ դրանցից առավել հայտնիներին, որոնք կարող են ընդհանուր պատկերացում տալ քննարկվող հարցի վերաբերյալ:

Ա) Էպոսը գրականության մեջ (գրական մշակումները)

Տասնյակ գրողներ մայր հայրենիքում և Սփյուռքում մշակել են էպոսի տարբեր ճյուղերը: Կարելի է առանձնացնել Ավետիք Իսահակյանի, Եղիշե Չարենցի, Վահան Թոթովենցի, Սողոմոն Տարոնցու, Նաիրի Զարյանի, Լևոն Մանվելյանի, Վիգեն Խեչումյանի, Հմայակ Սիրասի, «Ձնհալի տարիներին» գրականություն եկած գրողների՝ Լևոն Խեչոյանի, Արմեն Մարտիրոսյանի, Հրաչյա Թամրազյանի, Էդուարդ Միլիտոնյանի, Հակոբ Օշականի (Բեյրութի, Կարապետ Սիտալի (Կալիֆորնիա) և ուրիշների մշակումները: Պետք է ընդգծել, սակայն, որ այս գրողներից շատերն իրենց մշակումներում ավելի շատ առաջնորդվել են, ինչպես նշում է ակադեմիկոս Մկրտիչ Մկրյանը, «իրենց սեփական «եսի» մղումներով և ըստ իրենց քաղաքական հայացքների են բովանդակավորել էպոսն ու նրա հերոսներին»¹:

Ակադեմիկոսն իրավացի է: Վերցնենք միայն Հմայակ Սիրասի և Նաիրի Զարյանի մշակումները: Երկուսն էլ հայ գրականության մեջ հայտնի են որպես գաղափարական պայքարի նվիրյալներ: Նաիրի Զարյանի բազմաթիվ բանաստեղծություններ նվիրված են Ստալինին («Աքիլեսին Հոմերն երգից», Ռուստամ գալին՝ «Ֆիրդուսին», «Քեզ արևը պիտի լինի հաղթանակի շքանշան» և այլն): Նրա «Հացավան» վեպը համարվում էր կոլեկտիվացման նվիրված լավագույն ստեղծագործություններից մեկը ոչ միայն հայ, այլև սովետական գրականության մեջ:

Բնականաբար, էպոսի նրա մշակումը չէր կարող հեռու լինել նրա «դասակարգային» պատկերացումներից:

Իսկ Կարապետ Սիտալի և Հակոբ Օշականի մշակումները էականորեն տարբերվում էին շատ մշակումներից, որովհետև ապրելով արտասահմանում, նրանք ավելի ազատ ու անկաշկանդ էին, հեռու գաղա-

¹ Մկրյան Մ., Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունը, Եր., 1981:

փարական պարտադրանքներից, էպոսի թեմաներն ու մոտիվները պարտադրաբար գեղարվեստականացումից:

Տարբեր գրողներ էպոսը մշակելիս հիմք են ընդունել նրա տարբեր մշակումները, ինչպես նաև համահավաք տեքստը՝ բնագրային ճշգրտումների, համեմատությունների համար:

Բնականաբար, նրանց շատերի ջանքերը չեն տվել ցանկալի արդյունք, և միայն Հովհ. Թումանյանին՝ Ամենայն հայոց բանաստեղծին է հաջողվել հարազատ մնալ էպոսի ոգուն, ոչ թե պարզապես «մշակել», այլ էպոսից վերցրած թեմաներն ու մոտիվները բարձրացնել գեղարվեստական նոր որակի, հարստացնել նոր նրբերանգներով, կերպարակերտման նոր եղանակներով ու մեթոդներով:

Հովհ. Թումանյանը «Սասունցի Դավիթը» ստեղծելիս հիմք է ընդունել Մոկաց պատումները, որոնք աչքի են ընկնում էպիկական շնչով ու հարստությամբ, հեքիաթին բնորոշ դրվագների սակավությամբ, քնարականությամբ և գեղարվեստական հմայքով էականորեն տարբերվում են աշխարհագրական մյուս վայրերի պատումներից:

Հովհ. Թումանյանի «Սասունցի Դավիթը» այնքան վարպետորեն է գրված, այնքան սահուն ու կենսախինդ է պատումի ընթացքը, լեզուն՝ այնքան անպաճույճ, որ ստեղծման օրից տեղ է գտել դպրոցական դասագրքերում, ընթերցարաններում՝ որպես մատաղ սերնդի հայրենասիրական, մարդասիրական դաստիարակության, պատմական հիշողության պահպանման լավագույն միջոց: Եվ պատահական չէ նաև, որ ոչ միայն դպրոցահասակ, այլև այդ տարիքին չհասած երեխաներից շատերը

անգիր հատվածներ են արտասանում պոեմից: Պոեմը գրելիս Հովհ. Թումանյանը ծանոթացել է Մոկաց պատումների մի քանի տարբերակների (մի շարք աղբյուրների վկայությամբ՝ չորս, ըստ որոշների՝ 8, նույնիսկ՝ 16), բաց է թողել էպոսի ժանրին բնորոշ մի քանի դրվագներ. օրինակ՝ Օհանի կնոջ՝ Սառեի՝ Դավթին սիրահետելը, նրա մարմնական տենչանքները, շրջանցել է մի շարք կերպարներ, օրինակ՝ Յոան Վերգոյի կերպարը և այլն:

Հովհ. Թումանյանը Դավթին իդեալ է դարձնում դեռևս մանուկ հասակից: Երբ բոլորը հնազանդվում են Մըսրա Մելիքին, միայն Դավիթն է ըմբոստանում նրա դեմ.

Մենակ Դավիթը ինչ արին չարին,
Մոտ չեկավ դուշման Մելիքի թրին,
Եկան քաշեցին, թե զոռով տանեն, Թափ տվեց մարդկանց,
զցեց դես ու դեն:

Փոքրիկ ճկույթը մի քարի առավ
Ապառաժ քարից կրակ դուրս թռավ:
Էս որ պատահեց, մեր Դավիթ հսկան

Մի մանուկ էր դեռ յոթ-ութ տարեկան,

Մանուկ եմ ասել, բայց այնքան ուժեղ,

Որ նրա համար թե մարդ-թե մժեղ:

Պատումներից որոշ շեղումներով հանդերձ, Հովհ. Թումանյանը հարազատ է մնում էպոսի ոճին: Նրա ստեղծած համեմատությունները, փոխաբերությունները, հիպերբոլիկ պատկերները ոչ մի դեպքում դեկորացիաների դեր չեն կատարում և նպաստում են գլխավոր կերպարի բազմակողմանիորեն բացահայտմանը, արտահայտում են էպոսի ճշմարիտ իմաստն ու բովանդակությունը:

Էպոսի գրական մշակումների համապատկերում առանձնանում են հետխորհրդային տարիների մշակումները: Խորհրդային տարիների մշակումներում, այնուամենայնիվ, զգալի են գաղափարական կապանքները, ժամանակի շարժընթացը թեպետ ոչ այնքան ակնառու կերպով, բայց ենթատեքստում դասակարգային պայքարի տիրույթում ներկայացնելու պարտադրված միտումները:

Չենք կարող չհիշատակել նաև հայ անվանի բանաստեղծ Գևորգ Էմինի «Սասունցիների պարը» ստեղծագործությունը, որը, ճիշտ է, չի կարելի համարել էպոսի որևէ ճյուղի «մշակում», սակայն ուշագրավ է այն առումով, որ ամբողջ ստեղծագործության մեջ թևածում է էպոսի հերոսական ոգին: Սասնա Աշնակ գյուղի, նրա աշխատասեր, շինարար, հերոս զավակների մասին է պոեմը:

Դա պար չէ, Սասնա մի գյուղի միջոցով բանաստեղծը մի երկրի հին պատմության էջերն է թերթում: Ավերվել, հրի ճարակ է դարձել Աշնակը, բայց եղեռնից փրկված մի բուռ անօթևաններ մի նոր Աշնակ են հիմնել Արագածի փեշերին, և նրանց մեջ նորից արթնացել է Դավթի ոգին.

Պարեց Սասունն, ու ողջ աշխարհը հիացավ,

Պարեց Սասունն, ու ողջ աշխարհը հասկացավ,

Որ պար չէ սա, այլ մի երկրի հին պատմություն,

Ուր պարտությունն անգամ ունի հպարտություն,

Եվ չի հաղթի ոչինչ այն քաջ ժողովրդին,

Որ այս ջանքով,

Ու այս կամքով

Պարել գիտի...

Հասկացան ու ասին ի լուր ողջ աշխարհի,

-Հալալ է քեզ,

Սասուն, պարի...

Պարի,

Դու դեռ երազ ունես կատարելու,

Վրեժ ունես պատմությունից դեռ հանելու:

Այս թեմայով է գրված նաև Խաչիկ Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» վեպը: Հայդուկապետի կոչով պարահրապարակ են նետվում ֆիդայիները. «Նախ կանգնեցին որպես պարիսպ, ապա ցնցեցին ուսերը ու նետվեցին առաջ: Գլխավոր պարողները սասունցիներն էին: Այդ ոչ թե պար էր, այլ հողմի շառաչ: Զույգերով կանգնեցին ճակատ ճակատի: Ծունկի են իջնում, բարձրանում, օրորվում և պտույտներ գործելով՝ ձեռքերով բախվում իրար, նորից են չոքում, կռանում և նորից շառաչելով բախվում են միմյանց... Ու այսպես պարելով էլ նրանք հոգնած թափվեցին ծառերի տակ, իրենց զենքերի վրա, իրենց պատրանքների վրա»:

Էպոսի թեմաներն ու մոտիվները նոր մոտեցումներով են ներկայացված նաև Խ. Դաշտենցի «Խոդեդան» վեպում, որի կերպարներից շատերը կարծես էպոսի հերոսներն են՝ դարասկզբի ողբերգական իրադարձությունների համապատկերում:

Թե «Ռանչպարների կանչը» և թե «Խոդեդան» ստեղծագործություններում գործողությունները ծավալվում են Սասունում, որի քաջորդիներն իրենց անառիկ լեռներում կենաց և մահու անհավասար կռիվ են մղում թուրքական կանոնավոր զորագնդերի և նրանց հետևից եկող, թալանի կույր մոլուցքով արբեցած խուժանի դեմ: Ռանչպար՝ հողի մշակ մարդիկ են համանուն վեպի հերոսները, ազնիվ, բարի, մանուկ Դավթի պես ինչ-որ չափով միամիտ, հյուրընկալ մարդիկ: Բայց երբ հայրենիքը կանգնած է վտանգի առջև, երբ թշնամին մոլեգնում է, նրանց մեջ մանուկ Դավթին փոխարինում է Քուռկիկ Ջալալին հեծած ու Թուր Կեծակին մերկացրած Դավիթը: Այդպիսին է նաև Խոդեդանը՝ տոհմիկ Սասնա ծուռ: Ամբողջ կյանքում հող է մշակել, ծառ է տնկել, անասուն է պահել, բարիքներ է ստեղծել և դրանցից բաժին հանել նաև հարևանությամբ բնակվող թուրքերին ու քրդերին: Իսկ հիմա նա մանգաղը, խոփն ու մաճը փոխարինել է անվրեպ մոսինով ու Դավթի հանգույն ահ ու սարսափ է տարածում թշնամիների վրա:

Նշված վեպերի հերոսները էպոսի հերոսների տոհմաճառի ճյուղերն են և հզոր ու անպարտելի են իրենց արմատներով: Նրանցից շատերը հիշեցնում են ոչ միայն Դավթին, այլև Քեռի Թորոսին, արտատեր պառավին, մի շարք այլ հերոսների:

Լևոն Խեչոյանը վեպում ընտրում է էպոսի հերոսներին ներկայացնելու, բնութագրելու օրիգինալ ձև. Նրանց ներկայացնում է դպրոցի գրականության ուսուցիչը՝ աշակերտներին տեղաշարժելով ժամանակի տարբեր հանգրվաններում, կապ ստեղծելով ընդհանուր շղթայի տարբեր օղակների միջև:

Սասունցի Դավթին, Խանդուք Խաթունին յուրօրինակ մեթոդով է ներկայացնում բանաստեղծ Արմեն Մարտիրոսյանը իր «Միջնադարի առավոտը» բանաստեղծությունների ժողովածուում:

Բանաստեղծը սպասում է չարը խափանող դարբինների վերադարձին, որ շղթայազերծեն Փոքր Մհերին («Զարկեցեք, դարբիններ, կռանը սալին»):

Ներկա օրերում, երբ ամեն ինչ պատվել է հուսախաբության ու հուսալքության թանձր վարագույրով մեզ մի նոր Դավիթ է պետք, մի նոր Խանդուք Խաթուն:

Ա՛խ, ո՞ր ես թուլ Դավիթ,
Որ գաս, քո ճկույթով դիպչես ավերակին հոգնության,
Քո ճկույթով դիպչես մոխիրներին
և բոցեր ելնեն մոռացության ավերակներից
և կրակե լեզվակ գանգրագիսակ:
Ա՛խ, ո՞ր ես դու, իմ Խանդուք Խաթուն:

Հետխորհրդային տարիներին գրողների ուշադրությունը սևեռվեց էպոսի չորրորդ ճյուղի՝ «Փոքր Մհերի» վրա: Այս առումով ուշագրավ են Հրանտ Մաթևոսյանի և Լևոն Խեչոյանի մշակումները: Վերջինիս «Մհերի դրան գիրքը» վեպում Փոքր Մհերը ներկայացված է որպես ժողովրդի՝ ապագայի հանդեպ ունեցած սպասելիքների մարմնացում:

Բ) Էպոսի թեմաներն ու մոտիվները արվեստի տարբեր ճյուղերում

Հուշարձաններ

Հայաստանը հարուստ է պատմական հուշարձաններով, առասպելական հերոսների հուշակոթողներով:

Երևանի տարբեր զբոսայգիներում, պուրակներում, փողոցներում կարելի է հանդիպել առասպելական Հայկի, Վահագն Վիշապաքաղի, Վարդան Մամիկոնյանի, զորավար Անդրանիկի, Գարեգին Նժդեհի, Մարշալ Բաղրամյանի և ուրիշ առասպելական ու իրական հերոսների հուշարձաններին, բնականաբար, նաև Սասունցի Դավթի, ում նկատմամբ հայ ժողովուրդն առանձնակի սեր ու վերաբերմունք ունի:

Սասունցի Դավթի լավագույն հուշարձանը՝ 6.5x2.2x9.3 մետր, կառուցված բրոնզից ու բազալտից, վեր է խոյանում Երևանի կայարանամերձ տարածքում, այն այժմ կոչվում է «Սասունցի Դավթի» հրապարակ:

Հուշարձանի հեղինակը հանրահայտ նկարիչ-քանդակագործ Երվանդ Քոչարն է, ով ցուցահանդեսներ է ունեցել աշխարհի շատ երկրներում: Հուշարձանի կառուցման գաղափարը ծագել է 1939-ին, երբ նշվում էր էպոսի 1000-ամյակը: Այդ օրերին հայտարարվեց մրցույթ, որին շատե-

րը հրաժարվեցին մասնակցել՝ սեղմ ժամկետում աշխատանքն ավարտելու անհնարինության պատճառաբանությամբ: Այդ ծանր գործին ձեռնամուխ եղավ Երվանդ Քոչարը: Ով ընդամենը 18 օրում ավարտեղ աշխատանքը, և հուշարձանը վեր խոյացավ Երևանում: Դաժան ճակատագիր էր բաժին ընկել թե հուշարձանին և թե Ե. Քոչարին. 1941թ. «Ժողովրդի թշնամի» Ե. Քոչարը ձերբակալվեց, իսկ հուշարձանը տեղահանվեց ու ոչնչացվեց: Հեղինակին առաջադրվող ծանր մեղադրանքներից մեկն էլ այն էր, որ «մերկացրած սրով հեծյալը նայում է դեպի մեր բարեկամ Թուրքիա»:

1957թ. հուշարձանը նորից գտավ իր տեղը. ստեղծել էր իր գլուխգործոցը՝ Սասունցի Դավթի հոյակերտ արձանը:

Ծանր ժամանակներ էին, և ամեն կերպ փորձ էր արվում հուշարձանի բացումն անել աննկատ: Սակայն դա չհաջողվեց: Բացումը վերածվեց համաժողովրդական տոնակատարության: Ականատեսների վկայությամբ կայարանամերձ հրապարակի տարածքում հավաքվել էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, նաև հյուրեր տարբեր երկրներից: Քաղաքի փողոցներում իսկական տոնախմբություններ էին. ամենուր բացվել էին ճոխ սեղաններ, պատշգամբներից Սասնա ծռերի պատկերներով գործեր, ասեղնագործության այլ նմուշներ էին կախված, հնչում էին Սասնա երգեր, պարային համույթները Սասնա կրքոտ պարեր էին ցուցադրում:

Բացի Երևանից, Սասունցի Դավթի արձան տեղադրված է նաև աշխարհի մի շարք երկրներում, որտեղ կան հայկական գաղթօջախներ. դրանց մի մասը հայրենիքի նվերն է օտարության մեջ ապրող իր զավակներին, մի մասը կառուցվել է հանգանակությամբ:

Սասունցի Դավթի արձանը Ֆրեզնոյում (Կալիֆոռնիա)

Արտասահմանյան արձաններից լավագույնը, թերևս, Ֆրեզնոյում կանգնեցված հուշարձանն է՝ Քուռկիկ Ջալալին հեծած Դավիթը սավառնում է դեպի հայրենիք: Հուշարձանը (հեղինակ՝ Վարազ Սամվելյան) տեղադրվել է 1971 թվականին: Պատրաստված է ձուլածո պղնձից և հայրենիքի նվերն է Ֆրեզնոյի հայկական համայնքին: Հուշարձանը կառուցվել է Ամերիկայի Հայկական Համագումարի նախաձեռնությամբ՝ ամերիկահայ բարերարների ֆինանսական աջակցությամբ, շարքային ամերիկահայերի հանգանակություններով:

Երվանդ Քոչարի հոյակերտ արձանը մեծ հաջողությամբ ընդունվեց նաև ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում: ԽՍՀՄ կենտրոնական բանկի կողմից շրջանառության մեջ դրվեց հինգ ռուբլիանոց մետաղադրամ, որի դարձերեսին Սասունցի Դավիթի հուշարձանն է, 1993թ. անկախ Հայաստանի բանկը շրջանառության մեջ դրեց 10 դրամանոց արժույթ,

1968թ. ԽՍՀՄ կենտրոնական փոստը շրջանառության մեջ դրեց Սասուն-
ցի Դավթի հուշարձանի նկարով նամականիշ:

Երաժշտության մեջ և կինեմատոգրաֆիայում

Շուշիի ազատագրման 25-ամյակի կապակցությամբ առաջին ան-
գամ քաղաքի ռեալական ուսումնարանի բացօթյա տարածքում կայացավ
«Սասունցի Դավիթ» օպերայի պրեմիերան: Այն նվիրված էր նաև կոմպո-
զիտոր Հարո Ստեփանյանի ծննդյան 120 և հայ անվանի գրող Դերենիկ
Դեմիրճյանի 100-ամյակներին:

Արցախյան պրեմիերան համախմբեց հազարավոր ունկնդիրների
աշխարհի տարբեր երկրներից: Արձագանքները չուշացան. Օպերայում
առկա է ասերգային նոր ոճ, որը սերում է հայ գուսանների վերամբարձ ե-
րաժշտական արտասանությունից: Նոր ոճի այս հերոսական օպերան
նշանավորում է հայկական օպերային արվեստի զարգացման նոր փուլ:
Օպերան աչքի էր ընկնում նաև ժամանակին յուրահատուկ կոլորիտով,
հատկապես գործող անձանց հագուստների յուրօրինակ ոճով:

Պրեմիերան կազմակերպվեց արտասահմանյան երաժիշտների մեծ
խմբի և Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի դերասանների մեծ
խմբի ջանքերով: Արտասահմանից հրավիրվածների թվում էին դիրիժոր
Սուրեն Շահինյանը (Ֆրանսիա), ռեժիսոր Արմեն Փիրի Մասիհին (Ի-
րան), խորեոգրաֆ Արսեն Մեհրաբյանը (Շվեդիա), Դավթի դերակատար
Մկրտիչ Բաբախանյանը (Գերմանիա), դերակատարներ Ամերիկայի
Միացյալ Նահանգներից և եվրոպական այլ երկրներից:

2. Ստեփանյանի «Սասունցի Դավիթը» ավանդական օպերա չէ, և
մասնագետներին ավելի շատ հետաքրքրել է իր ինքնատիպ մեկնաբա-
նություններով, կերպարակերտման յուրահատկություններով: Օպերայի
դերասանները, հատկապես Դավիթը, շատ են տարբերվում «Սասնա ծռե-
րի» կերպարներից: Էպոսում Դավիթը ատլետիկ կազմվածքով, քուռկիկ
Ջալալին հեծած, Թուր Կեծակին մերկացրած առասպելական հսկա է, օ-
պերայում նա ազատատենչ, նուրբ հոգու տեր անձնավորություն է և Մս-
րա Մելիքին հաղթում է ոչ թե իր ֆիզիկական, այլ աստվածային ուժի ու
հնարամտության շնորհիվ: Դավիթն օպերայում ներկայացվում է որպես
համամարդկային վեհ գաղափարների ջահակիր և ունկնդիրներին հմա-
յում է հենց այդ տեսանկյունից:

Պահպանելով էպոսի ոգին, գաղափարական բովանդակությունը՝ Հ.
Ստեփանյանը նորօրյա տեսանկյունից է ներկայացնում նախ դյուցազներ-
գության մյուս կերպարներին, որոնք ոչ թե առասպելական ծնունդ են, այլ
ներկա ժամանակների ունկնդիրների համար իդեալի մարմնացումներ:
Օպերայի մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ կոմպոզիտորը

լիբերտոյում ներկայացնում է նաև նոր գծեր, որոնք հարստացնում են է-պոսը:

Էպոսի մոտիվներով գրվել են նաև երաժշտական այլ ժանրի ստեղծագործություններ, պարեղանակներ:

Էպոսի թեմաներով նկարահանվել են լիամետրաժ ֆիլմեր, որոնցից լավագույնը, թերևս, 2000-ականներին նկարահանված «Ճանապարհ դեպի Սասունցի Դավիթ» ֆիլմն է: Վ. Վարդանի նովելների մոտիվներով նկարահանված այդ ֆիլմը մի տղայի մասին է, ով ձգտում է նմանվել էպոսի Դավթին: Տղայի անունը նույնպես Դավիթ է, և նա զօրուգիշեր երագում է նմանվել իր նախանախապապին, լինել նրա պես քաջ ու անվախ, նաև անչափ բարի, բոլոր երեխաների համար սիրելի:

Ծնողներից թաքուն նա շրջանից գալիս է Երևան և հասնում Սասունցի Դավթի արձանի մոտ: Սասունցի Դավթի դերակատարը ծանրամարտի աշխարհի բազմակի չեմպիոն, բազմակի ռեկորդակիր, լեգենդար Յուրի Վարդանյանն է:

Ֆիլմի ռեժիսոր Արմեն Վանթյանը գրում է, որ երբ ֆիլմը ցուցադրվել է ուկրաինական մի փառատոնում, անմիջապես ձայնագրվել է նաև ուկրաիներենով. «Մեզ ասացին, որ Ուկրաինայում երեխաներին հայրենասիրական ոգով դաստիարակող կինոնկարի պակաս կա, և այդ բացը ուզում էին լրացնել մեր ֆիլմով»:

«Ճանապարհ դեպի Սասունցի Դավիթ» ֆիլմը ցուցադրվել է նաև եվրոպական մի շարք երկրներում: Երկար ժամանակ այն չէր իջնում ԱՄՆ հայաշատ գաղթօջախների էկրաններից:

Գեղանկարչության մեջ

Գեղանկարչական բազմաթիվ ստեղծագործություններ են ստեղծվել «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոսի թեմաներով, որոնցից լավագույնն, անշուշտ, Հակոբ Կոջոյանի 1922 թվականի ստեղծած կտավն է:

Նկարն ունի 47 սմ բարձրություն, 58 սմ լայնություն: Նկարի հիման վրա ստեղծված տուֆակերտ որմնաքանդակը գտնվում է Գաֆեսճյան արվեստի կենտրոնի «Սասունցի Դավիթ» սրահում (քանդակագործ՝ Արտաշես Հավսեփյան):

Կոմպոզիցիայի կենտրոնում Սասունցի Դավիթն է՝ Քուռկիկ Ջալալին հեծած, Թուր Կեծակին ձեռքին: Շուրջը գետեղված են էպոսի երրորդ ճյուղի թեմաներով նկարագարողումները՝ գառնարած Դավթի մանկությունը, Կոզբաղինին պատժելու տեսարանը, հաշվեհարդարը Մսրա Մելիքի հետ: Թերթի ներքին տարածությունն ամփոփված է մանրանկարային գրաֆիկական պատկերների երկրորդ շարքի մեջ, որ ասես էպոսի ժամանակային ֆոնն են կազմում՝ Սասնա ամրոցի պարիսպները, Մարութա

վանքը, առանձին հերոսների կերպարներն ու դրվագավոր գլխավոր դեր: Դրանք ստեղծված են պաստոզային մեղմ գամայով:

Կոջոյանի «Սասունցի Դավիթ» աչքի է ընկնում համակարգի գեղարվեստական ամբողջականությամբ: Ակվարելային հստակ ուրվանկարը զուգորդվում է ներքին գունային ռիթմի հետ, որ միավորում է կտավի բոլոր մասերը:

Արվեստի գլուխգործոց է նաև Հ. Կոջոյանի՝ Ե. Չարենցի «Գիք ճանապարհի» գրքի նկարազարդումը, որտեղ «Սասունցի Դավիթ» պոեմը ներկայացված է կերպարային միասնական լուծմամբ, գեղարվեստական-բանաստեղծական ընդհանուր դաշնությամբ:¹

Հ. Կոջոյանից հետո շատերն են ստեղծել էպոսի թեմաներով ու մոտիվներով կտավներ, կատարել գրքերի նկարազարդումները: Առավել հետաքրքրական են Սուսաննա Դոմբայեանի՝ Սփյուռքի գաղթօջախների երեխաների համար հրատարակված էպոսի նկարազարդումները, հատկապես Ժուլիետ Սոմանդի և Ժյուլի Գոուժոյի «Ծուռ Դավիթը» գրքույկի նկարազարդումները: Գիրքը հրատարակվել է անգլերեն և նախատեսված է ԱՄՆ հայկական գաղթօջախների կիրակնօրյա դպրոցների երեխաների համար: Սփյուռքի երեխաների համար հրատարակումները նկարազարդել է նաև Խորեն Հակոբյանը: Նա ստեղծել է «Սասնա ծռերի» նկարազարդումների ամենամանրամասն շարքը՝ մոտ 220 փոքր ֆորմատի և 33 մեծամասշտաբ աշխատանքներ:

«Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոսի, նրա թեմաների ու մոտիվների՝ գրականության մեջ և արվեստի տարբեր ճյուղերում մշակումների կրթադաստիարակչական նշանակությունը:

«Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոսը բացի մշակութաբանական հետազոտողներից, ունի նաև կրթադաստիարակչական մեծ նշանակություն: Նրա վեհ գաղափարներով բազմաթիվ բազմաթիվ սերունդներ են դաստիարակվել մայր հայրենիքում և Սփյուռքում, ուր առանձնապես մեծ է ուժացման, աշխարհաքաղաքացի դառնալու ազգակործան վտանգը:

Թե մայր հայրենիքում և թե Սփյուռքի գաղթօջախներում չկա հայ գրականության, մայրենիի, հայոց պատմության որևէ դասագիրք կամ ընթերցարան, որտեղ առանձին բաժնով ներկայացված չլինեն «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական հերոսավեպը, նրա հայտնաբերման, տարբերակների բազմազանության առկայության հարցերը:

Մայր հայրենիքում աշակերտները էպոսի թումանյանական մշակմանը ծանոթանում են ցածր դասարաններում, եթե հաշվի առնենք, որ

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Հայկական հանրագիտարան, հ. 8:

նախադպրոցական տարիքում երեխաները նաև մուլտիպլիկացիոն ֆիլմեր են դիտում:

Էպոսի հետ ծանոթությունն ավելի է ընդլայնվում բարձր դասարաններում, հատկապես ավագ դպրոցի հումանիտար հոսքում, որտեղ Էպոսի ուսումնասիրությանը հատկացված է բավական զգալի ժամանակ:

Էպոսը հայրենասիրական դաստիարակության, ազգապահպանման գործընթացներում մեծ դերակատարություն ունի նաև Սփյուռքում, ուր կրթության, դաստիարակության տարբեր նորմեր են գործում:

Հայկական Սփյուռքը, որը տարածված է գրեթե ամբողջ աշխարհում, բարդ երևույթ է՝ գոյատևման իր յուրահատուկ ձևերով, կենսամակարդակով, քաղաքական հայացքներով:

Ամենաբարդը լեզվի խնդիրն է. բանն այն է, որ հայոց լեզուն ունի երկու տարբերակ՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն, ինչպես նաև ուղղագրության երկու տարբերակ՝ դասական կամ մաշտոցյան և աբեղյանական, որը ձևավորվեց խորհրդային տարիներին: Արևելահայերենով հաղորդակցվում են մայր հայրենիքում և վերջին տարիներին ԱՄՆ, Ռուսաստանի Դաշնության, եվրոպական երկրներ, նախկին խորհրդային հանրապետություններ արտագաղթածները, արևմտահայերենով՝ Մերձավոր Արևելքում և ԱՄՆ ու այլ երկրներում հայկական Մեծ եղեռնից հետո բնակություն հաստատածների սերունդները:

Առաջին դեպքում տարածված են աբեղյանական, երկրորդ դեպքում՝ դասական կամ մաշտոցյան ուղղագրությունները, ուստի, մայր հայրենիքի և Ռուսաստանի Դաշնության հայկական դպրոցների դասագրքերը գրվում են արևելահայերենով, մյուս դեպքում՝ արևմտահայերենով:

Մայր հայրենիքի պարագայում ամեն ինչ պարզ է ու հստակ. «Մասունցի Դավիթ» Էպոսի թումանյանական տարբերակը ցածր դասարաններում ներկայացված է արևելահայերեն ուղղագրությամբ, նույնը նաև բարձր դասարանների ու բուհական դասագրքերում:

Եթե խորհրդային տարիներին հայկական Սփյուռքը մատնված էր անուշադրության, և մայր հայրենիք յուրաքանչյուր սփյուռքահայի այցելություն գտնվում էր համապատասխան մարմինների հսկողության ներքո, ապա հետխորհրդային տարիներին հայրենիքի դռները բացվեցին բոլորի առջև, և առաջնահերթ խնդիրներից մեկը դարձավ Սփյուռքի մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության հարցը:

Այս գործում անուրանալի է «Մասունցի Դավիթ» անգնահատելի դերակատարությունը: Այսպես, Սփյուռքի հայրենակիցների համար հրատարակվեցին դասագրքեր և ընթերցարաններ, որոնց մեջ զգալի տեղ էր

հատկացված նաև «Մասունցի Դավիթ» էպոսին, հատկապես նրա համա-
նուն ճյուղին:¹

Բացի տողատակում նշվածներից, մեծ քանակությամբ մայր հայրե-
նիքից ՄԻՐԻԱ, Լիբանան, ԱՄՆ և Մերձավոր Արևելքի այլ երկրներ են ա-
ռաքվում դասագրքեր, ընթերցարաններ, էպոսի թումանյանական տարբե-
րակի հրատարակություններ: Այդ երկրներից շատերում ըմբռնումով են
մոտենում գաղթօջախի հարցերին, օրինակ՝ Սիրիայի պատմության դա-
սագրքերում առանձին բաժին է հատկացված հայոց պատմությանը, գրա-
կանության դասագրքերում՝ համաշխարհային գրականության անանց
արժեքների բաժնում՝ «Մասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսին:

Հրատարակվում են նաև էպոսի երկլեզու տարբերակները: Այս ա-
ռումով բավական հետաքրքիր, գաղթօջախների երեխաների համար ու-
սանելի և մատչելի է Ժուլիետ Սոմանդի և Ժյուլի Գոուժոյի կազմած «Ծուռ
Դավիթը» հայերեն և անգլերեն տարբերակներով, անհասկանալի բառերի
բացատրություններով: Գիրքը նախատեսված է ամենափոքրերի համար:
Էպոսի գլխավոր հերոսին հեղինակները ներկայացնում են երեխայի աչ-
քերով. «Այսպիսի գունագեղ Մասուն, այսպիսի ծուռ Դավիթ դուք երբևէ
չեք տեսել: Մասունցի այս պատանի հսկան ունի՝ մեծ ու բարի սիրտ, խո-
շոր ձեռքեր: Նա միշտ, առանց դիտավորության ինչ-որ բան է կոտրում,
ախր չափազանց ուժեղ էր: Երբ Դավթին ուղարկում են սարերում հոտն
արածեցնելու, սասունցիները պետք է հասկանային իրենց գլխին գալիքը»:

Մեծ տեղ է հատկացվում ռուսալեզու դպրոցականներին: Նշենք, որ
աշխարհի ամենամեծ հայկական գաղթօջախը գտնվում է Ռուսաստա-
նում (մոտ 2 միլիոն), երկրորդ տեղում ԱՄՆ-ն է (1.5 միլիոն):

Ռուսալեզու աշակերտների համար հրատարակվել է «Младший
Мгер» և «Большой Мгер» երկլեզու գրքերը (հեղինակ՝ Երազիկ Հարութ-
յունյան): Հաշվի առնելով «Մասունցի Դավիթ» էպոսի դաստիարակչական
մեծ նշանակությունը՝ Ռուսաստանի Դաշնության կրթության նախարա-
րության կողմից այն ընդգրկվել է արտաժամյա ընթերցանության համար
խորհուրդ տրվող 100 լավագույն գրքերի ցուցակում:

Ժամանակակից տեխնիկական միջոցներն ավելի լայն հնարավո-
րություն են ստեղծում «Մասունցի Դավիթ» էպոսի մասսայականացման
համար: Ցանկացողները կարող են Android համակարգի հարթակում ծա-
նոթանալ էպոսի բջջային հավելվածի անգլերեն տարբերակին:

Երևանի Մխիթար Սեբաստացու անվան կրթահամալիրի կողմից
ստեղծվել է նաև էպոսի առցանց ուսուցման տարբերակ:

¹ Տե՛ս Հայ գրականություն Սփյուռքի դպրոցների համար (հեղինակ՝ **Հ. Զաքարյան**, Եր., 2015), Հայոց լեզու Սփյուռքի դպրոցների համար (հեղ.՝ **Հ. Զաքարյան, Յու. Ավետիսյան**, Եր., 2017) և այլն: Այս դասագրքերը գրված են դասական ուղղագրությամբ:

«Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսը յուրաքանչյուր հայ մարդու սեղանի գրքերից է՝ լինի նա մայր հայրենիքում, թե Սփյուռքում:

Вардан Геворгян , Темы и мотивы народного эпоса «Сасунци Давид» в армянской литературе, искусстве, культуре и ремеслах: его воспитательное значение - В статье представлено развитие тем и целей эпоса «Давид Сасунский» в литературе, искусство, культура и другие сферы, культурно-просветительское значение которых подчеркивается на родине и в диаспоре.

Vardan Gevorgyan, The themes and motivations of «Sasuntsi David» folk epos in Armenian literature art, culture and crafts: its educational importance - In the article there are represented the developement of topics and aims of epic “David of Sassoun” in the literature, art, culture and other spheres. Their cultural-educational importance is emphasized in the motherland and diaspora.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՄԱՎԱՐԱԿԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԻՄԱԳՐԱՎԵԼՈՒ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Բանալի բառեր - համաճարակ, տնտեսական մարտահրավեր, խորհրդատվական մարմին, մշտական և հրավիրվող անդամներ, գիտնական կառավարիչ, բազմափորձ կառավարիչ, հակակշիռների մեխանիզմ:

Դեռևս 2019թ. վերջին ի լուր աշխարհի իր մասին “հայտարարած” համավարակի (covid 19) նկատմամբ վերաբերմունքը ցույց տվեց, որ համաշխարհային հանրությունը պատրաստ չէ դիմագրավել արհավիրքին: Պատճառներից մեկը այն էր, որ տարբեր երկրների իշխանությունները միատեսակ չարձագանքեցին համաճարակի տարածմանը: Դրա օջախի համարվող Չինաստանը խնդրին մոտեցավ ամենայն լրջությամբ: Կարճ ժամանակահատվածում վերապրոֆիլացվեցին գործող հիվանդանոցները, կառուցվեցին նորերը, մոբիլիզացվեցին մասնագետ-կադրերը և վերաորակավորվեցին ու դասընթացներ անցան հարակից մասնագիտությունների զգալի թվով բժշկական կադրեր: Իրականացվեցին մեծ ծավալի կանխարգելիչ միջոցառումներ: Սկզբնական շրջանի մեծ ծավալի կանխարգելիչ գործողությունների շնորհիվ Չինաստանը կարողացավ կայունացնել վիճակը և կասեցնել համաճարակի տարածումը:

Համավարակը չշրջանցեց նաև ԱՊՀ տարածաշրջանի երկրները: Դրանցում ևս այն համաչափորեն չի տարածվել (տե՛ս աղյուսակ 1): Բնութագրական է, որ այդ երկրները տարբեր կերպ արձագանքեցին համաճարակին: Բելառուսի Հանրապետությունը (այսուհետև՝ ԲՀ) բոլորովին չդադարեցրեց տնտեսական գործունեությունը (ինչպես եվրոպական երկրներից՝ Շվեդիան): Մեկ մլն բնակչի հաշվով ԲՀ-ն թե՛ վարակվածների, թե՛ վարակի հետևանքով մահացածների թվով և՛ եվրասիական երկրների, և՛ ԱՊՀ երկրների միջին ցուցանիշներից ցածր ցուցանիշներ է արձանագրել: Միննոյն ժամանակ, Վրաստանի և Տաջիկստանի հանրապետությունները, որոնք վարակի հայտնաբերման առաջին օրից կանխարգելիչ ակտիվ

միջոցառումներ ձեռնարկեցին, մեկ մլն բնակչի հաշվով և՛ վարակվածների, և՛ մահացածների առումով անհամեմատ ցածր ցուցանիշներ են արձանագրել:

Երրորդ խումբ երկրները, որոնք կանխարգելիչ միջոցառումները ուշ սկսեցին կիրառել, արձանագրել են համավարակի և դրա հետևանքով մահացածների անհամեմատ բարձր ցուցանիշներ: Այդ երկրների շարքում բացարձակ՝ առաջատարները՝ Հայաստանի և Ղրղզստանի Հանրապետություններն են: Այսպես, օրինակ, սեպտեմբերի 3-ի վիճակագրությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը 1մլն բնակչի հաշվով վարակվածների թվով եվրասիական երկրների միջին ցուցանիշը գերազանցում է 2.2, իսկ մահացածների թվով՝ 2.85 անգամ:

Աղյուսակ 1. ԱՊՀ երկրներում (ներառյալ՝ նախկին) տարածված համավարակի վերաբերյալ մի քանի բնութագրական ցուցանիշ¹

Երկրներ	23.07.2020		03.09.2020	
	հիվանդացածների ընդհանուր թիվը /այդ թվում՝ 1մլն բնակչի հաշվով	1մլն բնակչի հաշվով մահացածների թիվը	հիվանդացածների ընդհանուր թիվը /այդ թվում՝ 1մլն բնակչի հաշվով	1մլն բնակչի հաշվով մահացածների թիվը
ԱՊՀ երկրներ, այդ թվում՝	1144296 / 3990	64.1	1532036 / 5342	78.2
1.Եվրասիական միության երկրներ, որոնցից՝	1005036 / 5652.3	84.5	1273502/ 6905	100.1
Բելառուսի Հանրապետություն	66688 / 7094	55.2	72141 / 76-68	72.1
Հայաստանի Հանրապետություն	36162 / 1221.6	232.4	44271 / 14946	285.6
Ղազախստանի Հանրապետություն	76799 / 4089.4	31.2	106032 / 5646	82.1

¹ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրների տվյալների հիման վրա՝ <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/>
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD_%D0%BF%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8E

Ղրդգստանի Հանրապետություն	30349 / 4652.1	179.2	44135 / 6766.1	188.1
Ռուսաստանի Դաշնություն	795038 / 5418	87.85	1006923 / 6861.5	98.1
2.ԱՊՀ մնացած երկրներ, որոնցից՝	139260 /1360.4	27.6	258534 / 2525.6	38.9
Ադրբեջանի Հա- նրապետություն	28980 / 2903.8	39.2	36732 / 3680.2	53.6
Թուրքմենստան	-	-	-	-
Մոլդովա	21798 / 6140	200.5	37740 / 10643	275.2
Վրաստանի Հան- րապետություն	1085 / 291.7	4.3	1568 / 421.2	4.6
Տաջիկստանի Հ- անրապետություն	7015 / 770.9	6.3	8654 / 948.2	7.0
Ուզբեկստանի Հա- նրապետություն	18531 / 538.7	2.88	42540 / 1236.7	8.6
Ուկրաինայի Հա- նրապետություն	61851 / 1484.7	37.2	131300 / 3156.8	50.3

Համավարակը մարդկության առջև դրեց ոչ միայն առողջապահական, այլև՝ տնտեսական ու սոցիալական խնդիրների լուծման անհրաժեշտությունը: Առաջին ամիսներին համավարակի օջախներով հայտնի երկրների տնտեսությունները զգալի կորուստներ կրեցին: Այդ մասին են վկայում Համաշխարհային բանկի (այսուհետև՝ ՀԲ) փորձագիտական տվյալները: Հետագա ամիսներին այդ գնահատականներն ավելի ճշգրտվեցին ու խստացվեցին: ՀԲ-ի Համաշխարհային տնտեսության հեռանկարները հունիսյան զեկույցում տնտեսապես զարգացած երկրների վերաբերյալ առավել հոռատեսական էին, քան տարեսկզբին: Այսպես, ԱՄՆ-ում 2020թ. կանխատեսումը նվազեցվեց 1.8, եվրոյի գոտու երկրներում՝ 1, Ճապոնիայում՝ 0.7 %-ային կետերով (նախկին՝ համապատասխանաբար՝ -6.1, -9.1 և -6.1 %-ների համեմատությամբ)¹: Նույն Ժամանակահատվածի համար Չինաստանի իրական ՀՆԱ-ի նախնական և 2020թ. հունիսի կանխատեսումները համապատասխանաբար 1,0 և - 4.9 % են: Նույն զեկույցում ԱՄՆ-ի, եվրո գոտու երկրների, Ճապոնիայի և Չինաս-

¹ International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW, Washington, DC 20433, Global Economic Prospects, Report JUNE 2020, p.4. (file:///F:/ IN-STALL/dokument/mik/Git%20hodv/Inch%20anel%203/9781464815539.pdf).

տանի տնտեսությունների իրական ՀՆԱ-ների հավելաճի տեմպերը 2021թ. համար կանխատեսվել են, համապատասխանաբար՝ 2.3, 3.2, 1.9 և 1.1 %¹:

Համավարակն էապես ազդել է նաև ԱՊՀ տարածաշրջանի երկրների տնտեսության վրա: Մինչև համաճարակը այդ երկրների զգալի մասը վերջին երեք տարիներին զարգացման հավելաճի միջին տարեկան հարաբերականորեն բարձր տեմպ են ապահովել: Եվրասիական միության երկրներից Հայաստանի այդ ցուցանիշը 6.77, Ղազախստանինը՝ 4.23, Ղրղզստանինը՝ 4.33 %-ով բարձր է: ԱՊՀ մնացած երկրներից Տաջիկստանինը բարձր է 7.47, Թուրքմենստանինը՝ 4.33, Ուզբեկստանինը՝ 5.17, Վրաստանինը՝ 4.9 %-ով (տե՛ս աղյուսակ 2):

Տնտեսության վերաբերյալ ՀԲ-ի կանխատեսումները բոլոր երկրների կառավարությունների համար պետք է ահագանգ լինեին դրանց տնտեսությունների վրա համավարակի բացասական ազդեցությունների վերաբերյալ: Հետևաբար, կառավարությունների առջև ծառացած խնդիրների լուծումները հարկավոր էր տանել երկու ուղղությամբ՝ ազգաբնակչությանը նախապատրաստելու սպառնացող արհամիրքին դիմագրավելու և դրա բացասական ազդեցությունը մեղմելու, տնտեսությունը հնարավորինս զերծ պահելու համավարակի հետևանքով առաջացող հնարավոր ցնցումներից: ՀԲ-ն դեռևս հունվարյան կանխատեսումներում բոլոր երկրների համար նախորդ տարիների համեմատ տնտեսության հավելաճի տեմպերի նվազեցում, իսկ այդ երկրների ճնշող մեծամասնությունում 2020 թ-վականին ՀՆԱ-ի կրճատում էր կանխատեսվել:

Աղյուսակ 2. ԱՊՀ երկրների (ներառյալ՝ նախկին) ՀՆԱ-ների հավելաճի տեմպերը 2017-2021թթ.²

Երկրներ	2017	2018	2019	2020		2021	
				Հունվ. կանխ.	Հունիս կանխ.	Հունվ. կանխ.	Հունիս կանխ.
ԱՊՀ երկրներ, այդ թվում՝ 1.Եվրասիական միության երկրներ, որոնցից՝							

¹ Նույն տեղում:

² Նույն զեկույցում, էջ 80:

Բելառուսի Հանրապե- տություն	2.5	3.1	1.2	-4.0	-8.9	1.0	1.5
Հայաստանի Հանրապե- տություն	7.5	5.2	7.6	-2.8	-10.7	4.9	4.6
Ղազախս- տանի Հանրապե- տություն	4.1	4.1	4.5	-3.0	-9.7	2.5	1.1
Ղրղզստանի Հանրապե- տություն	4.7	3.8	4.5	-4.0	-12.0	5.6	7.2
Ռուսաս- տանի Դաշնություն	1.8	2.5	1.3	-6.0	-13.6	2.7	3.6
1.ԱՊՀ մնացած երկրներ, որոնցից՝							
Ադրբեջանի Հանրապե- տություն	0.2	1.5	2.2	-2.6	-7.5	2.2	2.3
Թուրքմենս- տան	6.5	6.2	6.3	0.0	-5.2	4.0	2.5
Մոլդովայի Հանրապե- տություն	4.7	4.3	3.6	-3.1	-9.8	4.0	4.2
Վրաստանի Հանրապե- տություն	4.8	4.8	5.1	-4.8	-13.5	4.0	3.5
Տաջիկստա- նի Հանրա- պետություն	7.6	7.3	7.5	-2.0	-9.5	3.7	2.4
Ուզբեկստա- նի Հանրապե- տություն	4.5	5.4	5.6	1.5	-2.7	6.6	7.2
Ուկրաինայի Հանրապե- տություն	2.5	3.3.	3.2	-3.5	-10.7	3.0	1.8

Հետևաբար, սպասվող բացասական ազդեցությունը մեղմելու նպատակով հարկավոր էր դեռևս հունվարին, առողջապահական խնդիրների լուծմանը զուգընթաց, նախապատրաստվել և իրականացնել տնտեսությունը խթանող միջոցառումներ: Մինչդեռ ոչ բոլոր երկրներն են համարժեք քայլեր ձեռնարկել: Մասնավորապես, դեռևս հունվարին ՀԲ-ն 2020թ. համար Հայաստանի տնտեսությունում կանխատեսել էր 2.8 % տնտեսական անկում: Դա պետք է ահագանգ լիներ երկրի տնտեսության զարգացման պատասխանատու մարմիններին (ՀՀ էկոնոմիկայի և Ֆինանսների նախարարություններ, Կենտրոնական բանկ, Տնտեսական մրցակցության պետական հանձնաժողով): Եթե ԿԲ-ն տարեսկզբից մասնակի քայլեր ձեռնարկեց (վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը նվազեցրեց 1 %-ային կետով, հասցնելով 4.5%), ապա ՀՀ էկոնոմիկայի և Ֆինանսների նախարարություններն իրենց վեհերոտ քայլերը սկսեցին երկրում արտակարգ դրություն հայտարարելուց հետո (մարտի երկրորդ կեսից): Իսկ ՏՄՊՊ հանձնաժողովը իր դերակատարումը տեսավ միայն Պարետին օպերատիվ տեղեկատվություն տրամադրելու մեջ:

Չխորանալով առանձին միջոցառումների արդյունավետության գնահատման մեջ, կսահմանափակվենք միայն ներկայացնելով տնտեսական մարտահրավերները, որոնք ի հայտ եկան համավարակի առաջին օրից, և դրանցից բխող առաջնահերթությունները¹:

Նախ, կառավարությունը ու դրա ստորաբաժանումները անակնկալի եկան և հոգեբանորեն, կազմակերպչական ու կադրային առումով պատրաստ չէին դիմագրավելու համաճարակին: Պատահական չէր, որ սկզբնական շրջանում առանձին կառույցների ղեկավարներ նույն երևույթի վերաբերյալ տարբեր, երբեմն էլ իրարամերժ կարծիքներ էին արտահայտում և մեկնաբանություններ էին անում:

Երկրորդ, պետական մակարդակով չունենք արտակարգ իրավիճակներում գործելու ռազմավարություն ու մարտավարություն: Տնտեսության պատասխանատու մարմինները տարիներ շարունակ գործել և գործում են անհամաձայնեցված և ոչ միասնական: Չի գործում հակակշիռների միասնության սկզբունքը:

Չորրորդ, պատասխանատու կառույցների ղեկավար կադրերի զգալի մասը չի համապատասխանում ներկայացվող պահանջներին: Պատճառը՝ այդ կադրերի ընտրության հիմքում ընկած են ոչ թե պրոֆեսիոնալիզմի պահանջը, այլ խմբային շահը և “հավատարմությունը”:

¹ Տողերիս հեղինակը հուլիսի սկզբներին մի շարք պետական մարմինների հարցեր էր ուղարկել և դրանց պատասխաններից մասամբ համոզվել էր ստորև բերվող պնդումների իրավացության մեջ, որոնց առանձին-առանձին կանոդադառնանք այլ հետազոտություններում:

Համավարաքի հետևանքով բացահայտված մարտահրավերները պահանջում են արմատական փոփոխություններ կատարել պետական կառավարման համակարգում՝ փոխելով կառավարման “փիլսոփայությունը”: Մեր կարծիքով, երկրի զարգացման շահը պահանջում է հասարակության՝ “մերոնք և մյուսներ” բաժանման արժեհամակարգը պետք է փոխարինել “բոլորը մերոնք են” արժեհամակարգով: Իշխանության փոփոխությունը երբեք էլ չպետք է հանգեցնի ազգի, հասարակության երկփեղկման: Երկրի հաջողությունը ողջ երկրի և հասարակության ձեռքբերումն է: Այս մոտեցումը պետք է ընկած լինի նաև կադրերի ընտրության հիմքում: Կադրերն ընտրելիս ընդամենը երկու չափանիշ է հարկավոր ունենալ՝ կոռումպացված չլինելը և արհեստավարժությունը: Առաջինն անհրաժեշտ պայման է, երկրորդը՝ բավարար: Երկրորդ պայմանը պետք է իրականացվի մրցակցային և թափանցիկ: Այս առումով անհրաժեշտ է ունենալ մասնագիտական կադրային բանկ (բանկեր): Միանձնյա ղեկավարման սկզբունքով պետական մարմիններում մասնագիտական բանկը ձևավորում է իշխանությունը՝ օրենքով սահմանված չափանիշներին համապատասխան:

Կոլեգիալ ղեկավարման սկզբունքով գործող մարմիններում (ինքնավար) հավասարության սկզբունքով պետք է ձևավորվեն առանձին բանկեր (խորհրդարանական մեծամասնություն ունեցող իշխող ուժը՝ կոալիցիոն գործակերտ ինքնաշարժ (եթե այդպիսին կա), խորհրդարանական փոքրամասնություն ունեցող ընդդիմադիր ուժը (կամ ուժերը՝ իրենց տեսակարար կշռին համապատասխան), ՀՀ կառավարությունը և ՀՀ նախագահը): Կոլեգիալ մարմինը ձևավորվում է դրանում ներառելով՝ առաջին երեք բանկերից հավասար թվով անդամներ (ըստ բանկերում ունեցած միավորների մեծության) և ՀՀ նախագահի բանկից՝ նախորդ յուրաքանչյուր բանկից մեկով պակաս անդամ:

Ինքնավար մարմնում յուրաքանչյուր բանկից ներառված անդամների թվին համապատասխան այդ բանկերի բարձր միավորներով թեկնածուները անձեռնմխելի են (սրանք կարող են փոխվել միայն օրենքով սահմանված դեպքերում)՝ չեն կարող կադրային բանկից դուրս մնալ: Նոր իշխանության ձևավորման (պետական մարմնի փոփոխության՝ խորհրդարանական նոր ընտրությունների, Ազգային ժողովում նոր կոալիցիայի ստեղծման, կառավարության նոր կազմի) դեպքում մնացած թեկնածուները կարող են փոխվել, եթե առաջարկվող նոր թեկնածուների միավորները ավելի բարձր լինեն: Ընդ որում, առավել բարձր միավորի դեպքում նոր թեկնածուների և անձեռնմխելի թեկնածուների տեղերը ևս պետք է փոխվեն:

Անկաշկանդ որոշում կայացնելու համար կոլեգիալ մարմնի շարքային անդամի և դրա նախագահի կամ նրա տեղակալի միջև պետք է իրավական հավասարություն լինի: Իսկ նման բան կարող է լինել, եթե այդ նախագահը և նրա տեղակալը նշանակվեն ռոտացիոն սկզբունքով: Ինքնավար մարմնի այն անդամը, որի աշխատանքային ժամկետը լրանում է մյուսներից ավելի շուտ, պետք է ծառայի որպես այդ մարմնի նախագահ:

Կառավարության գործունեության արդյունավետության բարձրացման նպատակով, տնտեսության զարգացմանն առնչվող ռազմավարական և մարտավարական նշանակության բոլոր փաստաթղթերը պետք է այլընտրանքային փորձաքննության ենթարկվեն: Այլ կերպ ասած, հարկավոր է հակակշիռների մեխանիզմ ստեղծել:

Հակակշիռների, հակադիր գաղափարների ու կարծիքների առկայությունը յուրաքանչյուր երևույթի մեջ դրա զարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալ է: Դիալեկտիկայի վերաբերյալ հեգելյան այս ճշմարտությունն ընկած է բնական և հասարակական երևույթների զարգացման հիմքում: Եթե գոյություն ունեցող ինչ-որ բան ի վիճակի չէ իր մեջ պահել հակասությունը, ապա այն կենդանի միասնություն չէ¹:

Դրանից ելնելով, կարծում ենք, անհրաժեշտություն է ՀՀ կառավարությանը (կամ ՀՀ վարչապետին) առընթեր այլընտրանքային խորհրդատվական մարմին ստեղծելը: Նման մարմնի ձևավորման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել ներքոհիշյալ պահանջները.

- 1) Խորհրդի անդամների միջև ենթակայության բացակայություն,
- 2) Տնտեսական հիմնական բնագավառները համակարգող գործող պաշտոնյաների առկայություն (այսուհետև՝ ի պաշտոնե անդամներ),
- 3) Տնտեսագիտական խորը գիտելիքներ և գործնական աշխատանքի հարուստ փորձառություն ունեցող անձինք (այդ թվում՝ պետական կառավարման համակարգում), գիտության և (կամ) բարձրագույն կրթության բնագավառի տնտեսագետ գիտնականներ (այսուհետև՝ գիտնական կառավարիչներ),
- 4) կառավարման ղեկավար աշխատանքի երկարատև փորձ ունեցող կառավարիչներ (այսուհետև՝ բազմափորձ կառավարիչներ),
- 5) Խոշոր բիզնեսի, ինչպես նաև՝ սպառողների ու գործարարների շահերի պաշտպանության, ձեռնարկատիրության զարգացման ու աջակցության հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ (այսուհետև՝ Հրավիրվող անդամներ):

Խորհրդատվական մարմինը պետք է բաղկացած լինի մշտական և հրավիրվող անդամներից: Մշտական անդամների թիվը յոթն է (նվ-

¹ Гегель, Наука логики, т.2, М., 1971, с.66.

ազագույնը): Հրավիրյալ անդամների թիվը՝ ըստ անհրաժեշտության: Մշտական անդամներից երեքը՝ ի պաշտոնե (ՀՀ ԿԲ նախագահ, ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարներ), երկուսը՝ գիտնական կառավարիչներ և երկուսը՝ բազմափորձ կառավարիչներ: Ի պաշտոնե անդամները Խորհրդի կազմում ներառվում են պաշտոնը ստանձնելուն պես: Ոչ ի պաշտոնե անդամները, ՀՀ վարչապետի որոշմամբ, կադրային բանկից նշանակվում են 12 տարի պաշտոնավարման ժամկետով (առաջին կազմի անդամները նշանակվում են երեք, վեց, ինը և տասներկու տարի պաշտոնավարման ժամկետներով): Ժամկետից շուտ անդամությունը դադարեցնող Խորհրդի անդամի փոխարեն նշանակվող անձի պաշտոնավարման ժամկետը նշանակվում է դուրս եկած անդամի պաշտոնավարման մնացած ժամանակահատվածով: Մեկ տարուց պակաս պաշտոնավարման ժամկետ մնալու դեպքում նոր անդամի պաշտոնավարման ժամկետը նշանակվում է 12 տարի և մնացած ամիսները: Ինը տարի և ավել պաշտոնավարման ժամկետ ունեցող անձը չի կարող երկրորդ անգամ անընդմեջ նշանակվել նույն պաշտոնում: Նոր նշանակվող անդամը պետք է բավարարի դուրս եկող անդամին ներկայացվող պահանջները (գիտնական կառավարչի կամ բազմափորձ կառավարչի): Խորհրդատվական մարմնի տնօրենը նշանակվում է ռոտացիայի սկզբունքով՝ ոչ ի պաշտոնե նշանակված այդ մարմնի անդամներից: Այն անդամը, որի պաշտոնավարման ժամկետը լրանում է առաջինը, տնօրեն է նշանակվում մինչև պաշտոնավարման ժամկետի ավարտը:

Խորհրդատվական մարմնի եզրակացությունը հաստատվում է անդամների ձայների առնվազն երկու երրորդի՝ կողմ քվեարկելու դեպքում: Հաստատված եզրակացությունը խորհրդատվական բնույթ է կրում, և կառավարության նիստի օրակարգում ընդգրկված հարցի քննարկման ժամանակ ներկայացնում է խորհրդատվական մարմնի տնօրենը: Եզրակացությունը հասանելի է հանրությանը (տեղադրվում է կառավարության կայք-էջում):

Խորհրդատվական մարմինը պետք է նաև երկրի զարգացման վերաբերյալ հայեցակարգային և ծրագրային փաստաթղթեր մշակի և ներկայացնի կառավարության քննարկմանը:

Վերոհիշյալներն այն նվազագույն քայլերն են, որոնք անհրաժեշտ են երկրի տնտեսությունը կայուն զարգացնելու համար:

Микаел Микаелян, Экономические вызовы пандемии в Республике Армения и приоритеты для их противостояния - Пандемия создала новые вызовы, как для мирового сообщества, так и для различных сфер деятельности Республики Армения. Правительство не было готово

противостоять не только самой пандемии, но и связанным с ней экономическим проблемам. Еще в январе Всемирный банк в экономике Армении в 2020 году прогнозировал экономический спад на 2,8%. Между тем правительство начало борьбу с эпидемией только во второй половине марта, применив ограничительные меры в некоторых секторах экономики, что усугубило экономический спад.

Повышение эффективности государственных органов требует кардинального изменения механизма отбора персонала за счет создания на конкурентной основе прозрачных кадровых банков в различных сферах экономики. Одновременно способствовать повышению эффективности управления государственных органов, за счет создания механизма единства противовесов. В частности, этого может быть достигнуто путем создания независимого консультативного органа при правительстве, в который должны входить министры финансов и экономики, председатель Центрального банка - формально, как минимум по два ученых экономистов-менеджеров и много опытных менеджеров. А при необходимости, привлечь приглашенных участников. Все вопросы экономики стратегического и тактического значения, на заседаниях правительства обсуждаются только при наличии заключения этого консультативного органа.

Выше приведены минимальные шаги, необходимые для поддержания экономики страны.

Mikael Mikaelyan, Economic challenges of the pandemic in the Republic of Armenia and priorities for confronting them - The pandemic has created new challenges both for the world community and for various spheres of activity of the Republic of Armenia. The government was not ready to confront not only the pandemic itself, but also the associated economic problems. Back in January, the World Bank forecasted an economic decline of 2.8% in the Armenian economy in 2020. Meanwhile, the government began to fight the epidemic only in the second half of March, applying restrictive measures in some sectors of the economy, which exacerbated the economic downturn.

Increasing the efficiency of government bodies requires a radical change in the personnel selection mechanism through the creation of transparent personnel banks on a competitive basis in various sectors of the economy. At the same time, contribute to the increase in the efficiency of government administration by creating a mechanism for the unity of balances. In particular, this can be achieved by creating an independent advisory body for the government, which should include the ministers of finance and economics, the chairman of the Central Bank - formally, at least two academic economists-managers and

many experienced managers. And if necessary, involve invited participants. All economic issues of strategic and tactical importance are discussed at government meetings only if there is an opinion of this advisory body.

The above mentioned things are the minimum steps needed to sustain the country's economy.

**ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅԱՑՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԿԱՌԼԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ՏԱՐՈՆ ՎԱՐԱԶԴԱՏՅԱՆ

Բանալի բառեր – մրցակցություն, հակամենաշնորհային քաղաքականություն, պետական կարգավորում, մրցակցային միջավայր:

Թեև ժամանակակից տնտեսությունը արագ է զարգանում, անընդ-հատ ենթարկվում է վերափոխումների, այդուհանդերձ ականատեսն ենք լինում տնտեսվարող սուբյեկտների անբարեխիղճ վարքագծի, շուկանե-րում համակենտրոնացման կամ գերիշխող դիրքի չարաշահման դեպքե-րի, ինչի հետևանքով արհեստական խոչընդոտներ են ստեղծվում այլ տնտեսվարողների համար և ոտնահարվում են սպառողների շահերը: Տն-տեսվարող սուբյեկտները փորձում են սահմանափակել ապրանքային շուկայում գործող կամ մուտք գործելու ներուժ ունեցող այլ սուբյեկտների գործունեությունը և այդ կերպ խոչընդոտել մրցակցությունը: Հենց սա է պատճառը, որ պետություններն իրենց վրա են վերցնում շուկաները վե-րահսկելու և մրցակցությունը պաշտպանելու պարտավորությունը: Եթե շուկաներն ամբողջովին համապատասխանեին կատարյալ մրցակցությ-յան տեսական դրույթներին, ապա պետական միջամտության կարիք ընդհանրապես չէր առաջանա: Բայց քանի որ շուկայում համակենտրո-նացման աստիճանը մեծանում է, ինչի արդյունքում սպառողների շահերը ոտնահարվում են, ուստի և պետությունը պետք է մշակի և իրագործի շու-կայի տվյալ ձախողումը վերացնելուն ուղղված տնտեսական հստակ քա-ղաքականություն և ներդնի համապատասխան իրավակարգավորումներ:

Հայտնի է, որ մրցակցության հիմքում ընկած են տնտեսվարող սուբ-յեկտների սոցիալ-տնտեսական շահերը՝ ձեռք բերել հարաբերականորեն առավել որակյալ ռեսուրսներ (այդ թվում՝ աշխատանքային ռեսուրսներ) ավելի լավ պայմաններով, ինչպես նաև առավելություն ստանալ արտադ-րության և իրացման ոլորտներում¹: Մրցակցության նպատակը մրցակցի նկատմամբ երկարաժամկետ առավելություն ստանալն է՝ ամրապնդելով շուկայում սեփական դիրքերը և հետզհետե դուրս մղելով մրցակցին շու-կայից: Մրցակցին շուկայից դուրս մղելը նշանակում է վերջինիս տնտե-

¹ Տե՛ս **Рубин Ю., Потапова О.**, Конкуренция в экономике. Как противостоять и противо-действовать соперникам и нужно ли это делать?, Современная конкуренция, Учебно-мето-дические материалы, 2016г., Том 10, №6(60), էջ 109:

սապես ոչնչացնել¹: Հետևապես խիստ մրցակցության պայմաններում մեծ է հավանականությունը, որ ի հայտ կգան անբարեխիղճ վարքագծի դրսևորումներ: Մրցակցությունն ապահովում է սպառողների այս կամ այն պահանջմունքը բավարարող արտադրանքը մատակարարելու նպատակով շուկա մուտք գործելու ազատ և հավասար հնարավորություններ, գների նվազում, մատակարարվող ապրանքների որակի բարձրացում՝ ակտիվ մարքեթինգային քաղաքականության, փաթեթավորման կատարելագործման, ապրանքային նշանների և նորարարական լուծումների կիրառման միջոցով²:

Ցանկացած երկրի տնտեսության կենսականությունը բարձրանում է, երբ տնտեսվարման առավել խիստ պայմաններ են ձևավորվում, երբ մրցակցությունն ավելի ուժեղ է լինում, իսկ համակենտրոնացումը նվազում է: Այս պարագայում տնտեսության առջև ծառացող մրցակցության սահմանափակման խնդիրների լուծման համար լավ օրենսդրություն ունենալը բավարար լինել չի կարող: Անհրաժեշտ է աջակցող քաղաքականությունների մշակում և արդյունավետ կիրարկում: Յուրաքանչյուր կառավարություն պետք է հնարավորինս աջակցի շուկաների գործունեությանը և պետք է սթափ գնահատի մրցակցության պաշտպանության, հակամենաշնորհային օրենսդրության և հարակից այլ իրավական ակտերի ու կարգավորումների ազդեցությունը մրցակցության վրա: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ կառավարության կողմից թերի մշակված և սխալ կիրառված օրենսդրությունն ու մեխանիզմները ոչ միայն ի գործու չեն շտկել իրավիճակը, այլև կարող են էլ ավելի մեծ վնաս հասցնել մրցակցային միջավայրին: Բացի ազգային առանձնահատկությունները հաշվի առնելուց, երկրի մրցակցային քաղաքականության մշակման գործընթացում պետք է գնահատվի նաև կառավարման կարողությունները և ինստիտուտների կայացվածության աստիճանը՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ մրցակցությունը նպաստում է նաև կոռուպցիայի կրճատմանը, ինչպես նաև ստեղծում առավել բարենպաստ պայմաններ ձեռնարկատիրության զարգացման համար³:

Մենաշնորհների գործունեության բացասական դրսևորումներին հակազդելու անհրաժեշտությունը պետություններին ստիպել է մշակել և իրականացնել հակամենաշնորհային քաղաքականություն. արդյունքում

¹ Տե՛ս **Тикин В.**, Конкуренция всегда недобросовестная, Современная конкуренция, Вопросы теории, 2008г., 2 (8), էջ 121-122:

² Տե՛ս **Розанова Н.**, Политика поддержки конкуренции в России: вчера, сегодня, завтра, Journal of Economic Regulation (Вопросы регулирования экономики), 2015г., Том 6, №3, էջ 6-7:

³ Տե՛ս **Godfrey N.**, Why is competition important for growth and poverty reduction?, Global Forum VII on International Investment, OECD (27-28 March 2008), էջ 11:

աշխարհը կուտակել է հակամենաշնորհային կարգավորման հսկայական փորձ: Այսպիսի կարգավորման հիմնական ուղղություններն են.

➤ գերշահության ստացման նպատակ հետապնդող համաձայնությունների, միությունների, միավորումների արգելքներ:

➤ Գների չարդարացված բարձրացման նպատակ հետապնդող գաղտնի համաձայնությունների բացահայտում և այդ բարձրացումների չեղարկում դատական կարգով:

➤ Ապամոնոպոլացում. դատարանի վճռի հիման վրա կազմակերպության պարտադրված բաժանում (տրոհում):

➤ Կազմակերպությունների նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառում (տուգանքներ, միավորումների, միաձուլումների չեղարկում և այլն)¹:

Ընդհանրապես մրցակցային քաղաքականությունը կարելի է բնութագրել իբրև կառավարության կողմից իրականացվող քաղաքականությունների հանրագումարային արդյունք, որը կանխորոշում է շուկաներում մրցակցության մակարդակը, որի վրա բազմաթիվ գործոններ են ազդում, և այն գնահատելիս անհրաժեշտ է ցուցաբերել համակողմանի մոտեցում²: Մրցակցային քաղաքականությունը որպես կանոն իր մեջ ներառում է երեք բաղադրիչ՝ ակտիվ, պաշտպանական, խթանող³:

Տնտեսական մրցակցության նպաստավոր միջավայրի ձևավորման և մրցակցության պաշտպանության առումով կարևոր է, որ ցանկացած շուկայում ապահովված լինեն գործունեության հավասար պայմաններ, ինչը կհանգեցնի այդ շուկայում մրցակիցների թվաքանակի ավելացման, իրացվող ապրանքների գների նվազման և որակի բարձրացման: Նշյալ պայմանների ապահովումը ՀՀ-ում ամրագրված է անգամ սահմանադրական մակարդակով: Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության՝ յուրաքանչյուր ոք ունի տնտեսական, ներառյալ ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունք: Մրցակցության սահմանափակումը, մենաշնորհի հնարավոր տեսակները և դրանց թույլատրելի չափերը կարող են սահմանվել միայն օրենքով՝ հանրային շահերի պաշտպանության նպատակով, իսկ շուկայում մենաշնորհ կամ գերիշխող դիրքի չարաշահումը, անբարեխիղճ մրցակցությունը և հակամրցակցային համաձայնություններն արգելվում են⁴:

¹ St'u **Воробьева И.**, Государственное регулирование национальной экономики: учебное пособие, Томск, Издательский дом ТГУ, 2014г., էջ 224:

² St'u **Чирихин С.**, О некоторых аспектах оценки эффективности конкурентной политики и необходимости ее трансформации, Конкурентоспособная Россия, Современная конкуренция, 2013г., 5 (41), էջ 92:

³ St'u **Авдашева С., Шаститко А.**, Конкурентная политика: состав, структура, система, Современная конкуренция, Вопросы теории конкуренции, 2010г., 1 (19), էջ 18-19:

⁴ St'u ՀՀ Սահմանադրություն (2015 թվականի խմբագրությամբ), հոդված 59, 1-3-րդ մասեր:

Թեև տնտեսական մրցակցության պաշտպանության ոլորտում Հայաստանի Հանրապետությունը, միջազգային տարբեր զեկույցների համաձայն, իր 20-ամյա գործունեության վերջին տարիներին որոշակի առաջընթաց է գրանցել, այդուհանդերձ դեռևս առկա են որոշակի խնդիրներ, որնոց լուծումն էլ ավելի կբարելավի երկրում մրցակցային միջավայրը:

Առաջին խնդիրն առնչվում է պետական օժանդակությունների տրամադրմանը: 2020 թվականի հունվարին Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովը լրացումներ և փոփոխություններ է կատարել «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքում (այսուհետ՝ Օրենք): Օրենքի փոփոխությունը բխում է Եվրոպական միության և Համաշխարհային բանկի առջև ՀՀ-ի ստանձնած պարտավորություններից, որով պետական օժանդակության ոլորտը պետք է առավել թափանցիկ և արդյունավետ դառնա, ինչպես նաև պետք է ձևավորվեն միասնական տեղեկատվական բազայի ստեղծման նախադրյալներ:

Նախկինում Օրենքը սահմանում էր, որ պետական օժանդակություն է համարվում պետական մարմնի կամ դրա պաշտոնատար անձի կողմից կոնկրետ տնտեսվարող սուբյեկտին կամ սուբյեկտների որոշակի խմբին տրամադրվող ցանկացած օժանդակությունը (ֆինանսական միջոցներ, գույք, արտոնություններ, այլ պայմաններ): Ներկայումս հստակեցվել է օժանդակություն տրամադրող սուբյեկտը, և ավելացվել է «պետական օժանդակություն տրամադրող մարմին» ձևակերպումը, ինչը սահմանվում է որպես «պետական մարմին, ինչպես նաև բոլոր այն մարմինները, կազմակերպությունները կամ պաշտոնատար անձինք, որոնք լիազորված են հանրային ֆինանսների կամ հանրային ռեսուրսների հաշվին տրամադրելու պետական օժանդակություն»¹: Լրացվել են նաև օժանդակության տրամադրման ուղղությունները և բուն օժանդակության ձևերը, ինչպես նաև շեշտվել է այդ օժանդակության՝ տնտեսվարողների համար ազատ տնտեսական մրցակցության պայմաններում բացակայող առավելություններ ստեղծելու հատկանիշը:

Պետական օժանդակություն տրամադրող մարմինները, համաձայն Օրենքում կատարված լրացումների, օժանդակության տրամադրումից հետո ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողով (այսուհետ՝ ՏՄՊՊՀ) են ներկայացնում տեղեկատվություն իրենց տրամադրած օժանդակության վերաբերյալ²:

Օրենքում ամրագրված է, որ «ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից կարգավորվող կամ վերահսկվող անձանց, ինչպես նաև հանրային ծառայությունների կարգավորվող ոլորտում գործող անձանց նկատմամբ

¹ «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 4, 1-ին մաս:

² «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 16¹, 7-րդ մաս:

տնտեսական մրցակցության գործառույթները ՏՄՊՊՀ-ն իրականացնում է համապատասխանաբար ՀՀ կենտրոնական բանկի և ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի հետ համագործակցության սկզբունքի հիման վրա»¹: Իսկ կատարված փոփոխությունների համաձայն՝ «ՀՀ կենտրոնական բանկը կարող է տրամադրված պետական օժանդակությունների վերաբերյալ տեղեկատվություն չներկայացնել ՏՄՊՊՀ-ին»², ինչն օբյեկտիվորեն որոշակի հարցերի տեղիք է տալիս: Առաջին հարցը կայանում է նրանում, թե ինչու է տեղեկատվություն չներկայացնելու հնարավորություն նախատեսվում միայն ՀՀ կենտրոնական բանկի(այսուհետ՝ ԿԲ) համար, իսկ ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի (այսուհետ՝ ՀԾԿՀ) պարագայում նման հնարավորություն նախատեսված չէ: Ո՞րն է նման տարբերակման պատճառը: Երկրորդ հարցը կապված է այդ տեղեկատվությունը չներկայացնելու բուն հնարավորության հետ: Եթե ԿԲ-ն օրենքով ունի նման հնարավորություն, ապա պետք է արձանագրենք, որ իր իրավասության ներքո գտնվող ոլորտներում տրամադրված պետական օժանդակությունների մասով տեղեկատվություն չներկայացնելու դեպքում կարող է առաջանալ շահերի բախում, քանի որ տնտեսական մրցակցության պաշտպանությունն իրականացվում է ՏՄՊՊՀ-ի կողմից: Եթե ի նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ համապատասխան ոլորտներում գործող անձանց նկատմամբ իր գործառույթները ՏՄՊՊՀ-ն իրականացնում է ԿԲ-ի հետ համագործակցության սկզբունքի հիման վրա, ապա ակնհայտորեն այստեղ որոշակի հակասություն է առաջանում այս կառույցների միջև համագործակցության սերտացման և զսպումների ու հակակշիռների համակարգի զարգացման միջև: Բացի այդ, անհասկանալի է նաև Օրենսդրի կողմից կատարված փոփոխությամբ ԿԲ-ին նման հնարավորության ընձեռումն այն դեպքում, երբ Օրենքով հստակ ամրագրված է ՏՄՊՊՀ-ի պարտավորությունը՝ առևտրային, բանկային կամ ծառայողական գաղտնիքի պահպանման գործում³: Եվ երրորդ հարցը, որը մեր կարծիքով ամենակարևորն է ու առանցքայինը, վերաբերում է այն կարգավորմանը, որ պետական օժանդակություն տրամադրող մարմինն օժանդակության տրամադրման վերաբերյալ տեղեկատվությունը ՏՄՊՊՀ-ին տալիս է միայն գործողությունը (օժանդակության վերաբերյալ համապատասխան որոշումը կայացնելուց և օժանդակությունը փաստացի տրամադրելուց) կատարելուց հետո՝ փոխարենը մինչև օժանդակության տրամադրումը ՏՄՊՊՀ-ին դիմելու և վերջինի կողմից դրական եզրակացությունը ստանալու՝ նախքան օժան-

¹ «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 2, 4-րդ մաս:

² «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 2, 4. 1 կետ:

³ Տե՛ս «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 33:

դակության նախաձեռնությունն իրագործելը: Այսպիսի կարգավորումը ՏՄՊՊՀ-ին իրավական հնարավորություն չի ընձեռում մրցակցության կարգավորման հակազդման կառուցակարգեր կիրարկելու տեսանկյունից, քանզի ՏՄՊՊՀ-ն այս մասով մրցակցության պաշտպանության ապահովման կարևորագույն առաքելությունից վերածվում է «տեղեկատվություն կրող և ազդեցություն չունեցող մարմնի»:

Երկրորդ խնդիրը վերաբերում է համակենտրոնացումներին: Համակենտրոնացումների նկատմամբ արդյունավետ վերահսկողության իրականացման ուղղությամբ ՏՄՊՊՀ-ի համար տարիներ շարունակ հասանելի չեն եղել բաժնետիրական ընկերություններում կատարվող գործարքների վերաբերյալ տեղեկությունները: Ինչպես հայտնի է, բաժնետիրական ընկերությունների սեփականատերերի (անվանատերերի) վերաբերյալ փոփոխությունները գրանցվում են ռեեստր վարող կազմակերպություններում, և ՏՄՊՊՀ-ն չի տիրապետում այդ ընկերություններում կատարվող գործարքների, վերակազմակերպումների, ինչպես նաև չհայտարարագրված համակենտրոնացումների բացահայտման համար անհրաժեշտ տեղեկատվությանը: Թեև դեռևս 2009 թվականի դեկտեմբերի 29-ին ԿԲ-ն և ՏՄՊՊՀ-ն կնքել են համաձայնագիր, որով պայմանավորվել են համատեղ աշխատանքային խումբ ստեղծել՝ մշակելու համար համապատասխան ընթացակարգեր, որոնք պետք է կոդներին հնարավորություն տան անհրաժեշտ տեղեկատվություն ունենալ Հայաստանի կենտրոնական դեպոզիտարիայում արժեթղթերով կատարվող գործարքների և այդ գործարքը կատարած անձանց վերաբերյալ¹, այդուհանդերձ տեղեկատվության անհասանելիությունը մինչ օրս շարունակում է խնդրահարույց լինել: Ըստ այդմ՝ ՏՄՊՊՀ-ի տեսադաշտից դուրս են եղել «Հայաստանի կենտրոնական դեպոզիտարիա» ԲԲԸ-ում և այլ ռեեստր վարող կազմակերպություններում արժեթղթերով կատարվող գործարքների և այդ գործարքները կատարած անձանց վերաբերյալ տվյալները, և ՏՄՊՊՀ-ն չի ունեցել նշված գործարքների նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու հնարավորություն: Նշված խնդիրը շարունակում է մնալ օրվա հրամայական և հանդիսանում է համակենտրոնացումների պատշաճ վերահսկողության ու հակազդման բացերից:

Շուկաներում առկա համակենտրոնացումների առումով կարևոր ենք համարում նաև անդրադառնալ ՏՄՊՊՀ-ի՝ 2017 և 2018 թվականների ուսումնասիրություններին, որոնցում նշված է, որ համապատասխանա-

¹ Տե՛ս համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի և Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի միջև համագործակցության վերաբերյալ, ք. Երևան, 29 դեկտեմբերի 2009 թվական:

բար թվով 19 և 18 ապրանքային շուկաներում գրանցվել է ներմուծող ընկերությունների թվաքանակի աճ: Աճը որոշ դեպքերում զգալի է (ընդհուպ մինչև 4 անգամ), ուստի առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծվում, որ այդ աճը նշանակում է ոլորտում իրավիճակի էական բարելավում, դիտարկված ապրանքային շուկաներում մուտքի խոչընդոտների բացակայություն, մրցակցության աշխուժացում և համակենտրոնացման աստիճանի նվազում: Չբացառելով համապատասխան ապրանքային շուկաներում առաջընթացի առկայության հնարավորությունը՝ նշենք, որ հարց է ծագում, թե արդյո՞ք բոլոր ներմուծողներն են այդ ապրանքները ներմուծել վաճառքի նպատակով: Միանշանակ կլինեն ընկերություններ, որոնք այդ ապրանքատեսակները ներմուծել են իրենց արտադրությունում, կամ, օրինակ՝ հանրային սննդի ոլորտում իբրև հումք օգտագործելու նպատակով: Բացի նշվածը, շատ հնարավոր էր, որ ավելացած ներմուծող ընկերությունները փոխկապակցված լինեին այդ նույն ապրանքային շուկաներում խոշոր խաղացողների հետ, և նշված վարքագիծը նպատակ հետապնդեր շուկան կանխամտածված ձևով արհեստական տրոհելու: Այդպիսով՝ ընկերությունների և նրանց քանակի աճի պատկերն առավել ամբողջական կլիներ, եթե ՏՄՊՀ-ն իր գործունեության տարեկան հաշվետվություններում կամ առանձին փաստաթղթերում ներկայացներ վերոնշյալ հարցերի պատասխանը՝ առանձին-առանձին ներկայացնելով վերջնական սպառողներին իրացնող և ապրանքներն իբրև հումք օգտագործող ընկերություններին, ինչպես նաև ավելացած ընկերությունների կողմից վաճառված ապրանքների հիմնական գնորդներին՝ առավել ուշադրություն դարձնելով երկրի ներսում վերջիններիս և շուկայի խոշոր խաղացողների միջև ուղղակի կամ միջնորդավորված ձևով կատարված իրացումներին, որպեսզի հաստատվեր կամ բացառվեր հնարավոր փոխկապակցվածության բոլոր դեպքերը:

Երրորդ խնդիրը տնտեսվարողների անբարեխիղճ գործողություններն են: Հասարակությանը հայտնի են բազում դեպքեր, երբ տնտեսվարող սուբյեկտները մոլորեցրել են սպառողներին՝ կոնկրետ արտադրատեսակների անվան տակ ներկայացնելով այլ ապրանքներ կամ արտադրության ժամանակ կիրառելով չթույլատրված բաղադրիչներ: Որպես առավել ցայտուն օրինակ կարելի է նշել կաթնամթերքի և վերջինիս՝ միայն բուսական ծագում ունեցող կամ խառը հումքից արտադրված փոխարինիչների օրինակը: Ինչպես հայտնի է, այդ ապրանքախմբի արտադրությունը և փաթեթավորումը պետք է տեղի ունենա կոնկրետ տեխնիկական կանոնակարգերի պահանջների համաձայն, սակայն քիչ չեն այն դեպքերը, երբ արտադրողները կաթնամթերքի կոնկրետ տեսակների անվան տակ վաճառում են նաև բուսական ծագման հումք պարունակող մթերքներ:

«Կաթի և կաթնամթերքի անվտանգության մասին» ԵԱՏՄ կանոնակարգում սահմանվում են պահանջներ կաթ պարունակող մթերքի մակնշման, պիտակի վրա տեղեկատվություն նշելու կանոնների, կաթ պարունակող մթերքի անվանումներում մթերքի հումքային բաղադրությունը բնորոշող հասկացությունների օգտագործման մասով:

Փոփոխությունների արդյունքում արտադրանքի փաթեթավորման կոնկրետ հատվածում արտադրողը պետք է նշի կաթնային յուղի փոխարինիչի ավելացման փաստը և համապատասխան կաթնամթերքի համար սահմանված հասկացությունը, որի տեխնոլոգիայով արտադրվել է ապրանքը, օրինակ՝ «կաթնային յուղի փոխարինողի ավելացմամբ կաթ պարունակող մթերք, որը պատրաստված է թթվասերի տեխնոլոգիայով»: Արտադրողներն այլևս իրավունք չունեն կիրառելու կանոնակարգով կաթի և կաթնամթերքի համար սահմանված հասկացությունները և կամ դրանց տարբեր համադրություններն անվանումներում, ապրանքային նշաններում, մակնշման ժամանակ կամ ցանկացած այլ նպատակով օգտագործման համար, եթե դա կարող է մոլորեցնել սպառողին: Չի թույլատրվում նաև այնպիսի բառերի օգտագործումը, որոնք կազմված են կաթնամթերքի անվանումների օգտագործմամբ՝ «պանրանման», «պանրային», «պանրարտադրած», «թթվասերիկ», «սերուցքիկ» և այլն¹:

Այս փաստը, սակայն, չի կանգնեցնում անբարեխիղճ տնտեսվարողներին, որոնք կա՛մ վերոնշյալ բառերի կիրառությամբ փորձում են առավելություն ստանալ, կա՛մ կիրառում են բուսական ծագման հումք իրենց արտադրանքում՝ չնշելով այդ փաստը: Նման դեպքերում ՏՄՊՊՀ-ն օրինազանցների հանդեպ վարչական վարույթներ է հարուցում և պատասխանատվության միջոցներ կիրառում²: Օրինակ, 2020 թվականի հունվարին ՏՄՊՊՀ-ն Օրենքի հնարավոր խախտման վերաբերյալ երկու վարչական վարույթ է հարուցել, որոնցից մեկը՝ դրանից ընդամենը երկու ամիս առաջ՝ 2019 թվականի նոյեմբերին տուգանված ընկերության նկատմամբ, ինչը փաստացի վկայում է խախտումների պարբերական բնույթ կրելու մասին:

Անբարեխիղճ գործողությունների մասին վկայող մեկ այլ օրինակ է կարագի, սփրեղի և մարգարինի օրինակը: Հաճախ նկատելի է, որ առևտրի կետերում և հատկապես խոշոր առևտրային ցանցերում այս ապրանքատեսակները միևնույն հատվածում են դրված լինում, և դրանց նմանությունը կամ փոխարինելիությունը դառնում են շփոթության պատճառ,

¹ Տե՛ս «Կաթի և կաթնամթերքի անվտանգության մասին» Մաքսային միության կանոնակարգում փոփոխություններ կատարելու մասին Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի Խորհրդի 2017 թվականի նոյեմբերի 10-ի N 102 որոշում:

² Տե՛ս Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի 03.12.2019թ. թիվ 187-Մ, 03.12.2019թ. թիվ 190-Մ և 05.12.2019թ. թիվ 155-Մ որոշումները:

հատկապես ոչ այնքան ուշադիր սպառողների համար: Եթե դրանք վաճառվում են կոնկրետ արտադրողների կոնկրետ բրենդներին հատուկ փաթեթավորմամբ և տարբերակված են ըստ յուրայնության, ըստ հումքի և այլ տարբերիչ հատկանիշների, հետևողականություն դրսևորող սպառողի համար առկա է դրանք իրարից հեշտորեն տարանջատելու հնարավորություն: Պետք չէ մոռանալ սակայն, որ իրականացվում է նաև նշյալ ապրանքատեսակների իրացում կիլոգրամներով՝ առանց տարբերակիչ տարայավորման, և այս դեպքում արտադրող և կամ իրացնող տնտեսվարող սուբյեկտներն ունենում են անբարեխիղճ գործողություններ իրականացնելու լրացուցիչ հնարավորություն, և միայն համապատասխան ահազանգի առկայության դեպքում հնարավոր կլինի բացահայտել նման խախտումները: Այս մասով ևս օրենսդրական կարգավորման անհրաժեշտություն կա, որպեսզի նշված ապրանքները վաճառվեն առանձնացված հատվածում:

Չորրորդ խնդիրը տարբեր ապրանքային շուկաներում, հատկապես հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող մի շարք ապրանքատեսակների ոլորտում, **գործող խոշոր ընկերությունների կողմից մեծածախ և մանրածախ իրացման տարանջատված չլինելն է,** ինչը հանգեցնում է մի շարք բացասական հետևանքների:

Նախ՝ դժվարանում է ապրանքի մեծածախ վաճառք իրականացնող խոշոր տնտեսվարողների կողմից մանրածախ ոլորտում իրականացվող գնային քաղաքականության վերահսկողությունը: Բացի այդ, կարող են ստեղծվել հավելյալ բարդություններ մեծածախ իրացմամբ զբաղվող խոշոր տնտեսվարողների խտրական դրսևորումները բացահայտելու և կանխարգելելու տեսանկյունից: Պետք է նկատի առնել նաև այն, որ վերջին տարիներին մանրածախ առևտրի շրջանառության մեջ աճել է խոշոր խանութների (առևտրային ցանցերի) տեսակարար կշիռը, զուգահեռաբար անընդհատ կրճատվում է առևտրի փոքր օբյեկտների թիվը՝ նպաստելով շրջանառության կենտրոնացմանը խոշորների ձեռքում:

Այս ամենի բացասական ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով անհրաժեշտ է օրենսդրական մակարդակով իրականացնել մանրածախ և մեծածախ առևտրի տարանջատում: Ապրանքների իրացման ժամանակ խոշոր ընկերությունների կողմից գնորդների համար տարբեր գներ սահմանելու պարագայում պետք է ունենալ հստակ սկզբունքներ և չափանիշներ, գնային և զեղչային քաղաքականություն: Դա հնարավորություն կտա բացահայտել և կանխարգելել այլ տնտեսվարողների նկատմամբ խոշոր իրացնողների խտրական դրսևորումները, ինչպես նաև կարգավորել ապրանքային շարժի մեծածախ-մանրածախ շղթայում գնագոյացման մեխանիզմները: Բացի այդ, մեծածախ ներկրումներն ու մեծածախ առևտուրը մանրածախ առևտրից տարանջատելը կնպաստի առևտրի ոլորտում գոր-

ծունեություն իրականացնող հազարավոր գերփոքր և փոքր ձեռնարկությունների համար բարենպաստ ձեռնարկատիրական միջավայրի զարգացմանը, առողջ մրցակցային հարաբերությունների ձևավորմանը և աշխատատեղերի պահպանմանը:

Մեծածախ և մանրածախ առևտուր տարանջատելու առնչությամբ կարող են առաջանալ որոշակի մտահոգություններ: Մասնավորապես՝ վտանգ կա, որ այդ տարանջատման օրենսդրական պահանջի հետևանքով տնտեսվարողները կարող են նոր ընկերություններ ստեղծել (հիմնականում այլ հիմնադիրների կազմով, որպեսզի փոխկապակցվածություն չառաջանա) և մանրածախ առևտուրն իրականացնել դրանց միջոցով: Արդյունքում՝ տնտեսվարողների քանակն արհեստականորեն կաճի, և հարկային վարչարարության իրականացումը հարկային մարմնից կպահանջի լրացուցիչ ռեսուրսներ ու ջանքեր: Ավելին՝ արհեստական տրոհման արդյունքում կտրոհվեն նաև խոշոր տնտեսվարողների իրացման շրջանառությունները, և նշյալ սուբյեկտները կսկսեն գործել հարկման այլ ընտրանքային՝ փոքր և միջին ձեռնարկատիրության համար նախատեսված համակարգերում: Այս իմաստով հարկ ենք համարում նշել, որ հարկային վարչարարության վերաբերյալ դիտարկումները տեղին են, և հնարավոր գործողությունների դեպքում ցանկալի է կանխել վարչարարության բարդացումը: Տրոհման հետևանքով սուբյեկտների՝ հարկման այլ համակարգերում գործելու արդյունքում պետական բյուջեի եկամուտների նվազումը կլինի այն «գինը», որը պետք է վճարվի, որպեսզի հասնենք տարանջատմամբ հետապնդվող սոցիալական և մյուս նպատակների իրագործմանը:

Մեծածախ և մանրածախ առևտրի տարանջատման անհրաժեշտության մասին մի քանի անգամ նշվել է նաև ՏՄՊՊՀ-ի կողմից: Օրինակ՝ «Շաքարավազ» ապրանքային շուկայում իրականացված հետազոտության «Եզրակացություն և առաջարկություններ» բաժնում հստակ վերլուծված է, որ ոլորտում տնտեսական մրցակցությունը սահմանափակող հնարավոր խնդիրների մի մասը պայմանավորված են հենց մեծածախ և մանրածախ իրացման տարանջատման բացակայությամբ¹: Մասնավորապես՝

➤ շաքարավազ ձեռք բերող ընկերությունները փաստացի տիրապետում են նաև մանրածախ իրացման օբյեկտների կամ ունեն փոխկապակցվածություն խոշոր առևտրային ցանցերի հետ, զբաղվում են և՛ մեծածախ,

¹ Տե՛ս ՏՄՊՊՀ-ի 2019 թվականի մայիսի 31-ի «Շաքարավազ ապրանքային շուկայի ուսումնասիրություն իրականացնելու մասին» թիվ 64-Ա որոշման հիման վրա իրականացված «Շաքարավազ» ապրանքային շուկայում իրականացված ուսումնասիրության արդյունքները, Երևան, 2019:

և՛ մանրածախ իրացմամբ, և իրացման ենթակառուցվածքների շնորհիվ մրցակցային առավելություն են ձեռք բերում շուկայի նորեկների հանդեպ:

➤ Ներմուծողների կողմից սահմանված մեծածախ գների և սեփական առևտրային օբյեկտների միջոցով իրացվող ապրանքների մանրածախ գների տարբերությունը (մեծածախ և մանրածախ գների մարժա) փոքր է: Գնային առումով խոշորների հետ մրցակցելու հնարավորություն չունեցող ընկերությունները չեն կարողանա մտնել շուկա կամ դուրս կնդվեն շուկայից:

➤ Հնարավոր գերիշխող դիրք ունեցող ընկերությունները շաքարավազն իրացնելիս գնորդ ընկերությունների համար հաճախ սահմանում են իրացման տարբեր գներ կամ պայմաններ: Որոշ գնորդ ընկերություններ կարող են ստանալ մրցակցային առավելություններ մյուսների նկատմամբ:

➤ ՀՀ-ում արտադրվող շաքարավազի ինքնարժեքի մոտ 85%-ը ձևավորում է հումքի արժեքը: Թանկ հումքի ձեռքբերման և ներմուծվող շաքարավազի առավել մատչելի լինելու պարագայում տեղական արտադրությունը ներքին շուկայում ներմուծվողի նկատմամբ դառնում է ոչ մրցունակ:

➤ Տարիների ընթացքում խոշորները տարբեր հանգամանքներով, օրինակ՝ ներքին շուկայի փոքր լինելով, ենթակառուցվածքներին տիրապետելով, արտասահմանյան մատակարարների հետ երկարաժամկետ գործընկերային հարաբերություններով, ձեռքբերման խոշոր ծավալների հաշվին մրցունակ գին ունենալով պայմանավորված, «գրադեցրել են» շաքարավազի շրջանառության ոլորտը: Արդյունքում նոր և փոքր տնտեսվարողների համար խնդիրներ են ստեղծվում շուկա մուտք գործելիս:

Վերը նշված խնդիրների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ ՀՀ-ում մրցակցային միջավայրի կատարելագործման համար անհրաժեշտ է գործուն քայլեր ձեռնարկել, մշակել և ներդնել արդյունավետ կարգավորումներ: Կարծում ենք, որ հնարավորինս շուտ պետք է նաև ուրվագծել մրցակցային միջավայրը բարելավելու և փոքր ու միջին ձեռնարկությունների համար հավասար հնարավորություններ ապահովելու միասնական տեսլականը: Առանց երկարաժամկետ պլանավորման իրականացված բոլոր ծրագրերը սոսկ էպիզոդիկ խնդիր են լուծելու և չեն հանգեցնելու տնտեսությունում մրցակցության պաշտպանության համակարգի իրապես կայացմանը:

Карлен Хачатрян, Тарон Вараздатын, Проблемы состоятельности системы защиты экономической конкуренции в Республике Армения - В статье представлены проблемы защиты экономической конкуренции в Республике Армения. В частности, особое внимание было уделено

возможным проблемам ограничения конкуренции при предоставлении государственной помощи, концентрациям и возможным методам их предотвращения, возможным проявлениям недобросовестного поведения хозяйствующих субъектов на отдельных рынках и направлениям их регулирования, а также необходимости разделения оптовых и розничных продаж в крупных компаний. Анализ показывает, что для улучшения конкурентной среды необходимо улучшить существующие правовые нормы, а также предпринять шаги для внедрения новых механизмов защиты конкуренции.

Karlen Khachatryan, Taron Varazdatyan, Problems of the capacity of the economic competition protection system in the Republic of Armenia - The article presents the problems of protection economic competition in the Republic of Armenia. In particular, special attention was paid to possible problems of restricting competition in the provision of state aid, concentration and possible methods of their prevention, possible demonstrations of unfair behavior of economic entities in certain markets and directions of their regulation, as well as the need to separate wholesale and retail sales in large companies. The analysis shows that in order to improve the competitive environment, it is necessary to improve the existing legal norms, as well as to take steps to introduce new mechanisms to protect competition.

**ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹՅԱՆ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ
ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ – ՈՒՄ**

ՍՅՈՒՋԱՆՆԱ ԵՂԻԱԶԱՐՑԱՆ

Բանալի բառեր - ուսանողության մասնագիտական մասնակի զբաղվածություն, ուսանողության աշխատանքային զբաղվածություն, ուսանողության զբաղվածության կազմակերպում, նախնական փորձառություն, աշխատանքային փորձառություն, ուսանողի մասնակի աշխատանք, ուսանողների ժամանակավոր (սեզոնային) զբաղվածություն:

Երիտասարդության, մասնավորապես՝ ուսանողության մասնագիտական կրթության և զբաղվածության հիմնախնդիրը ներկայումս համարվում է գլոբալ սոցիալական և մասնագիտական խնդիր: Վերջինս նման ձևակերպում է ստացել և համաշխարհային քննարկման կիզակետում հայտնվել նաև 2014 թվականին (փետրվար 27- մարտի 2) Հոնկոնգում տեղի ունեցած համաշխարհային կոնգրեսում, որի ընթացքում առաջադրվել և կարևորվել է միջազգային գործազրկության նվազմանն ուղղված արդյունավետ մոդելների և տեխնոլոգիաների որոնման անհրաժեշտությունը¹:

Երիտասարդության գործազրկությունը մարդկության ամենաբարդ գլոբալ խնդիրներից մեկն է: Ուսանողության զբաղվածության ցածր մակարդակ այսօր առկա է աշխարհի շատ երկրներում, բացառություն չէ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: Ուսանողության զբաղվածության աստիճանի ավելացման հարցը երիտասարդության գործազրկության բարձր մակարդակի հետ անմիջականորեն կապված խնդիր է: Ներկայումս գրեթե ամբողջ աշխարհում երիտասարդության զբաղվածության ճգնաժամ է և առկա է կրթության ոլորտում համապատասխան հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտություն: Շատ երկրներում նկատվում է երիտասարդության գործազրկության աճ (Պորտուգալիա, Ֆրանսիա, Չեխիա, Իսպանիա)²: Ուսանողության զբաղվածության աստիճանի բարձրացման խնդիրը ևս կարելի է դիտարկել վերջինիս շրջանակներում և դրա լուծման արդյունավետ ուղիները փնտրել աշխարհի տարբեր երկրներ-

¹ Пахомова Е. А., Пальянов М. П., Лысенко В. Г., Сергиенко Ю. П., Непрерывное профессиональное образование и занятость молодежи. Сибирский педагогический журнал, № 5, Издательство: Новосибирский государственный педагогический университет. Новосибирск. 2014, с. 50.

² Иванова С. В., Пахомова Е. А., Пальянов М. П., Руднева Е. Л. Профессиональное образование и занятость молодежи – глобальная проблема XXI века // Педагогика, № 8. 2013, с. 43–52.

րի փորձի հենքով: Կարծում ենք, որ այս խնդրի լուծման միջազգային լավագույն փորձի ուսումնասիրումն ու դրա վերամշակումը, ներդրումն ու կիրառումը կարող է արդյունավետ լինել նաև ՀՀ-ում ուսանողության զբաղվածության աստիճանի բարձրացմանն ուղղված ճիշտ քայլեր նախանշելու, մշակելու և կիրառելու համար:

Հաշվի առնելով նշված իրողությունները՝ այսօր ևս հրատապ խնդիր պետք է համարել ուսանողության զբաղվածության բարձր մակարդակի ապահովումը, որին ուղղված արդյունավետ քայլեր կարելի է նախանշել և իրականացնել՝ հիմնվելով միջազգային առաջավոր և հաջողված փորձի վրա: Այս առումով էլ այժմեական է քննվող խնդրի ուսումնասիրումը միջազգային փորձի հիման վրա և ՀՀ-ում դրա կիրառման հնարավորությունների վերհանումը:

Ինչպես գիտական, քաղաքական և հանրային կյանքի մյուս բնագավառներում, այնպես էլ կրթության և դրան համապատասխան աշխատանքային զբաղվածության ոլորտում ներդրվող և իրականացվող յուրաքանչյուր նորարարության, բարեփոխության, այդ թվում՝ ուսանողության զբաղվածության աստիճանի ավելացման միջազգային հաջողված փորձի ուսումնասիրումն ու վերլուծությունը, այդ փորձի ընդլայնումն ու կատարելագործումը, հիմնարար և առանցքային բարեփոխումների և ուղղությունների բացահայտումն այդ նորարարության արդյունավետ գործարկման և բարեհաջող իրականացման կարևոր բաղադրիչներից է: Սույն խնդրի հաղթահարման միջազգային փորձի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել այս ոլորտում առկա հիմնախնդիրներն ու դրանց հաղթահարման առավել արդյունավետ եղանակները, ներդրված և մշակված այն հիմնարար ուղղությունները, արդյունավետ ծրագրերը, նախագծերը, մեթոդներն ու մոդելները, ինչպես նաև միջազգային հաջողված օրինակները, որոնց վերամշակումը, կատարելագործումն ու ներդրումն ավելի արդյունավետ կարող է լինել ուսանողության զբաղվածության բարձր մակարդակ ապահովելու համար: Այս առումով հատկանշական է այն երկրների փորձը, որտեղ տարիներ շարունակ հաջողությամբ ներդրվել և իրականացվել է երիտասարդության զբաղվածությանն աստիճանի բարձրացման քաղաքականությունը: Ուսանողության զբաղվածության աստիճանի բարձրացմանն ուղղված քայլերի միջազգային փորձի ուսումնասիրումն ու վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս այս ոլորտում առկա ձեռքբերումները կիրառելի դարձնել նաև ՀՀ կրթության և զբաղվածության քաղաքականության մեջ:

Երիտասարդության զբաղվածության ավելացման, միջազգային փորձի և դրա հետ կապված մի շարք հիմնահարցեր ուսումնասիրել և տարբեր ասպեկտներով (աշխատաշուկայում ուսանողության, բուհի

մրցունակության ավելացման, ուսանողության կայուն զբաղվածության և այլն) քննել են տարբեր հեղինակներ: Հատկապես արժեքավոր են Գ. Ա. Կրասնովայի, Ռ. Ն. Լենսկու, Ե. Ա. Պախամովայի, Մ. Պ. Պալյանովի, Ի. Վ. Ջենկովայի, Ե. Ա. Դրոբիշևայի և այլոց կատարած ուսումնասիրությունները:

Քննվող խնդրի լուծման համատեքստում հետաքրքիր է ՌԴ Չեյաբինսկի տարածաշրջանի պետական համալսարանի կառավարման ֆակուլտետի փորձը: Ֆակուլտետի հիման վրա ստեղծվել է Հանձնաժողով՝ համալսարանի կառավարման ֆակուլտետի շրջանավարտների պրակտիկայի, ուսանողների զբաղվածության կազմակերպման և շրջանավարտներին աշխատանքի տեղավորման խթանման համար: Հանձնաժողովի գործունեությունն ուղղված է մի շարք խնդիրների լուծմանը, որոնցից, ուսանողության զբաղվածության ապահովման առումով, հատկանշական են.

- տարածաշրջանում ֆակուլտետի, օրենսդիր և գործադիր մարմինների, տարբեր ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների միջև ձևավորված գործընկերության ուսումնասիրություն և վերլուծություն,

- ֆակուլտետի և տարածաշրջանի պետական ու քաղաքային մարմինների, ձեռնարկությունների, հիմնարկների և կազմակերպությունների համագործակցության ու գործընկերության նոր ձևերի մշակում և իրականացում,

- մրցունակությունը բարձրացնելու նպատակով՝ ֆակուլտետի ուսանողների հետ աշխատանքների իրականացում՝ մասնագիտական կողմնորոշման, մասնագետների աշխատաշուկայում պահանջարկի միտումների մասին տեղեկացնելու միջոցով,

- ուսանողների մասնագիտական և գործնական պատրաստման կազմակերպում,

- ֆակուլտետի շրջանավարտների մասին տեղեկատվական տվյալների բազայի ձևավորում,

- ֆակուլտետի ուսանողների համար արդյունաբերական և ուսումնական պրակտիկայի կազմակերպում,

- ուսանողական թիմերի ստեղծում՝ հետազոտական աշխատանքներ իրականացնելու համար,

- ֆակուլտետի ուսանողների արտաուսումնական ժամանակահատվածում իր մասնագիտությամբ ուսանողի մասնակի աշխատանքի, զբաղվածության կազմակերպում,

- ֆակուլտետի ուսանողների արտաուսումնական ժամանակահատվածում մասնագիտությամբ մասնակի զբաղվածության ընթացքում իր մասնագիտությամբ հետազոտական աշխատանքների կազմակերպում.

- ֆակուլտետի ուսանողների ժամանակավոր (սեզոնային) զբաղվածության հարցերով ուսանողական միավորումների և ուսանողական թիմերի գործունեության կազմակերպում,

- ֆակուլտետի շրջանավարտների զբաղվածության կազմակերպման ապահովում,

- ֆակուլտետի փոխգործակցություն ուսանողական պրակտիկայի կազմակերպման և շրջանավարտների զբաղվածության կազմակերպման խթանման Կենտրոնի հետ,

- ֆակուլտետի փոխգործակցության ապահովում քաղաքապետարանների մակարդակով զբաղվածության ծառայությունների հետ¹:

Նշված խնդիրների լուծումն, ըստ էության, նպատակամիտված է ուսանողության զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանը, ընդ որում՝ նման գործելակերպի հիմնական ուղղություններն են՝ խնդրի կարգավորմամբ շահախնդիր պետական ու ոչ պետական համապատասխան կառույցների և բուհերի համագործակցության, գործընկերության սերտացումը, դրանց նոր ձևերի մշակումը և իրականացումը, պրակտիկաներին, հետազոտական աշխատանքներին ուսանողության ակտիվ մասնակցության ապահովումը և նրանց մասնագիտական մասնակի զբաղվածության կազմակերպման ապահովումը, մասնագիտական կողմնորոշման հենքով՝ աշխատաշուկայի պահանջարկի միտումների վերաբերյալ նրանց իրազեկվածության մակարդակի բարձրացումը: Կարծում ենք, նշված խնդիրների արդյունավետ կարգավորման արդյունքում՝ կապահովվի ուսանողության զբաղվածության աստիճանի զգալի աճ և կլուծվի նաև աշխատաշուկայում շրջանավարտների, մասնագետներ թողարկող բուհի մրցունակության խնդիրը, քանի որ մինչ բուհն ավարտելն արդեն, նրանք կունենան այսօրվա գործատուի պահանջներին համապատասխան փորձառություն, որն այսօր, իրապես խոչընդոտում է աշխատաշուկայում մասնագիտությամբ աշխատանք գտնելուն: Փաստորեն, ուսանողության զբաղվածության կազմակերպման ապահովումը, դրա աստիճանի բարձրացումը աշխատաշուկայում ապագա մասնագետների պահանջվածությունը և մրցունակությունը բարձրացնելու կարևոր գործոն է՝ ոչ միայն նրանց մասնագիտական և գործնական որակավորման, այլ նաև նախնական փորձառության շնորհիվ:

Չեյարփնակի պետական համալսարանի սույն հանձնաժողովն իր գործունեության համար մշակել և որպես առանցք սահմանել է «արտաու-

¹ Жигарь О. В., Ленский Р. Н., Содействие занятости студентов и трудоустройству выпускников как фактор повышения конкурентоспособности ВУЗА. Вестник Челябинского государственного университета, № 27. Издательство: Челябинский государственный университет. Челябинск, 2008, с. 50.

սումնական ժամանակահատվածում իրենց մասնագիտությամբ ուսանողների մասնակի զբաղվածության հայեցակարգը»: Ըստ հանձնաժողովի՝ նպատակահարմար կարող է լինել ուսանողներին օժանդակել իրենց մասնագիտությամբ դասաժամից դուրս աշխատելու համար: «Բացի մասնագիտության մեջ աշխատանքային հմտություններ ձեռք բերելուց՝ ուսանողը կարող է գիտական գործունեություն ծավալել այն ձեռնարկության, հիմնարկի կամ կազմակերպության հիման վրա, որը նրան վերցրել է աշխատանքի»¹: Ըստ էության, նման մոտեցմամբ ուսանողների մասնակի զբաղվածության ապահովումը դառնում է լավագույն միջոց՝ ընտրած մասնագիտությամբ աշխատանքային հմտություններ ձեռք բերելու, դրանով իսկ՝ աշխատաշուկայում որոշակի աշխատանքային փորձառության առկայությամբ աշխատանքային փորձ ունեցող թեկնածուների հետ մրցակցելու և մասնագիտությամբ աշխատանք գտնելու համար: Այսինքն՝ ուսանողության զբաղվածության աստիճանի բարձրացմանը զուգընթաց՝ միաժամանակ կարգավորվում է արդի գործատուների առաջատար պահանջներին, մասնավորապես՝ աշխատանքային փորձ ունենալուն համապատասխանության խնդիրը:

Չելյաբինսկի պետական համալսարանի կառավարման ֆակուլտետի պրակտիկայի կազմակերպման, ուսանողների զբաղվածության և շրջանավարտների աշխատանքի ապահովման խթանման Հանձնաժողովն, իրականացնելով մշակված այդ հայեցակարգը, այն ուղղում է ուսանողների և շրջանավարտների զբաղվածության ապահովման մի շարք հիմնախնդիրների կարգավորմանը և ակնկալում նաև ուսանողների զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանը նպաստող արդյունքներ: Այդ առումով հատկանշական են՝ մասնագիտական կրթությամբ ուսանողների մասնակի զբաղվածության խթանման համակարգի կառուցում և փորձաքարական գործառում, ֆակուլտետի շրջանավարտների մրցունակության մակարդակի բարձրացում, մասնագիտական կրթությամբ ուսանողների մասնակի զբաղվածության խթանման համակարգով՝ ուսանողների մեծամասնության ներգրավում²: Կարելի է փաստել, որ հայեցակարգային այս գործունեությամբ, իբրև ուսանողների զբաղվածության մակարդակի բարձրացման առանցքային գործոն, հիմնականում շեշտադրվում է նրանց մասնագիտությանը համապատասխան զբաղվածության ապահո-

¹ Жигарь О. В., Ленский Р. Н., Содействие занятости студентов и трудоустройству выпускников как фактор повышения конкурентоспособности ВУЗА. Вестник Челябинского государственного университета, № 27. Издательство: Челябинский государственный университет. Челябинск, 2008, с. 51.

² Жигарь О. В., Ленский Р. Н., Содействие занятости студентов и трудоустройству выпускников как фактор повышения конкурентоспособности ВУЗА, с. 51.

վումը, իսկ որպես դրա արդյունավետ իրականացման միջոց՝ ուսանողության մասնակի զբաղվածության ապահովումը արտաուսումնական ժամանակահատվածում, որը մի կողմից՝ չի ազդի մասնագիտական կրթության որակի վրա, մյուս կողմից՝ կապահովի մասնագիտական և գործնական հմտություններով, կարողություններով ու փորձով շրջանավարտների անհամեմատ հարթ մուտքը աշխատաշուկա:

Հայեցակարգային նման մոտեցման կիրառումը նաև ՀՀ բուհերի ֆակուլտետներում, կարծում ենք՝ ի նպաստ կարող է լինել բուհերի շրջանավարտների և ուսանողության զբաղվածության խթանման, մասնավորապես՝ ուսանողության զբաղվածության մակարդակի բարձրացման հիմնախնդիրների կարգավորմանն ուղղված գործնական քայլերի արդյունավետ իրականացման, զարգացման համար: Բացի դրանից՝ դրական շարժընթաց կապահովվի աշխատաշուկայում մրցակցային առավելություններ ձեռք բերելու և ստացած մասնագիտությամբ աշխատելու ուսանողության հնարավորություններն ընդլայնելու հարցում, կծնավորվի ընտրած մասնագիտության կարևորության նրանց գիտակցումը, կավելանա աշխատաշուկայում այդ մասնագետների պահանջվածության, գործատուի պահանջների վերաբերյալ տեղեկացվածության մակարդակը: Մյուս կողմից՝ ուսանողության շրջանում կավելանա մասնագիտական կրթությունն ստանալու և այդ մասնագիտությամբ աշխատելու, հեռանկարային մասնագիտական կարիերիա պլանավորելու ձգտումը:

Այսօր, մասնագիտությունների և աշխատաշուկայի պայմանների ու գործատուների պահանջների (կադրերի մասնագիտական, հոգեբանական, սոցիալական և անհատական պատրաստվածության պահանջներ) վերափոխմամբ պայմանավորված, առավել սրվել է ուսանողների զբաղվածության և շրջանավարտների աշխատանքի ապահովման խթանման համար արդյունավետ համակարգի ստեղծման խնդիրը՝ ընդգրկելով բարձրագույն մասնագիտական կրթության բոլոր մակարդակները: Մյուս կողմից՝ «երիտասարդ մասնագետների աշխատանքային փորձի պակասը աշխատաշուկա մտնելու լուրջ արգելք է, որը պայմանավորված է մասնագիտական կարողությունների բացակայությամբ և տեսական գիտելիքները գործնական հմտությունների վերածելու անկարողությամբ: Այս խնդիրը կրթական հաստատությունների թերացման արդյունք է, ուստի և վերջիններս պետք է մեծ ուշադրություն դարձնեն արտադրական պրակտիկաների պատշաճ կազմակերպմանը»¹: Հաշվի առնելով նշված խնդիրները՝ պետք է դրանք կարևորել և փորձել լուծել ֆակուլտետային մակար-

¹ Եղիազարյան Ս. Ժ., Ժամանակակից հայ ուսանողության աշխատանքի ապահովվածության հիմնախնդիրները, Լրաբեր, Երևան, 2016, էջ 210, <http://lraber.asj-oa.am/6525/1/208.pdf>

դակով՝ ամրապնդելով ու վերակառուցելով ուսանողության մասնագիտական գործունեության և աշխատաշուկայի հետ փոխադարձ կապի ապահովմանը, ինչպես նաև՝ ուսանողության աշխատանքային զբաղվածության, աշխատանքի տեղավորման հարցում կրթական կառույցների հետաքրքրության ավելացմանը միտված միջբուհական, ներբուհական, միջֆակուլտետային հայեցակարգային սերտ համագործակցությունը աշխատաշուկայի և շահագրգիռ այլ կառույցների հետ: Այդ խնդիրների կարգավորման արդյունավետ միջոց կարող է լինել սույն փորձի ուսումնասիրումը, վերամշակումը և մեր բուհական կրթության համակարգի կառուցվածքին ու բովանդակությանը համապատասխան ձևաչափով ներդրումը ՀՀ բուհական համակարգում, որի արդյունավետ կազմակերպումը (պետական մակարդակով ֆինանսավորում, շահագրգիռ կառույցների և մասնագիտական թիմի հետ համագործակցություն, միջֆակուլտետային փորձի փոխանակում) թույլ կտա լուծել ուսանողության զբաղվածության ապահովման հիմնախնդիրները և բարելավել ժամանակակից աշխատաշուկայում շրջանավարտների մրցունակությունը:

ՀՀ 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրում աշխատանքի շուկայի զարգացման կանխատեսումներում մատնանշվում է նաև աշխատանքի շուկայի ակտիվ քաղաքականությունները մշակելիս երիտասարդության շրջանում գործազրկության հիմնախնդիրներին ապագայում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելուն: Այդ առումով ծրագրում հատկապես կարևորվում է երիտասարդության շրջանում բարձր գործազրկության պատճառների վերլուծությունը: «Նման վերլուծության արդյունքները հիմք կհանդիսանան առավել նպատակաուղղված քաղաքականության միջոցառումների համար, ինչպիսիք կարող են լինել, օրինակ, ուսումից դեպի աշխատանքն անցումն ապահովող պրակտիկաները կամ կրթության ֆինանսավորման այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք ենթադրում են սահմանված տևողությամբ հանրային աշխատանքների իրականացում կրթաթոշակ ստացողի կողմից»¹: Կարծում ենք՝ նման մոտեցումը պետք է նաև հիմք դարձնել ուսանողության զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանը միտված քաղաքականության և, այդ հենքով, քննվող խնդրի կարգավորման միջազգային փորձի ներդրման համար: Այսինքն՝ ուսանողության շրջանում զբաղվածության աստիճանի ավելացմանն ուղղված քաղաքականության մշակման ճանապարհին միջազգային լավագույն փորձի, այն ներդնելու և իրականացնելու հնարավորությունների վերհանման ու ճիշտ գնահատման, այն կատարելագործելու և կիրառելու առավել արդյունավետ միջոցառումներ և մե-

¹ ՀՀ 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր, ՀՀ կառավարության 2014 թվականի մարտի 27-ի N 442 – Ն որոշման Հավելված, էջ 78:

խանգմաներ հնարավոր կլինի նախանշել և իրականացնել՝ կարևորելով և հաշվի առնելով ուսանողության շրջանում զբաղվածության ցածր մակարդակի պատճառների վերլուծությունն ու դրա արդյունքները:

Երիտասարդության զբաղվածության ավելացման տեսանկյունից՝ հետաքրքրական են նաև արևմտյան շատ երկրների փորձը, որը կարող է կիրառելի դառնալ նաև ուսանողության զբաղվածության աստիճանի ավելացման համար, քանի որ դրանց մեծ մասի հիմքում աշխատանքային զբաղվածության և մասնագիտական կրթության, բարձրագույն կրթության և մասնագիտական շրջանակի սերտ կապի ապահովումն է: Այս երկրներում կառավարության մակարդակով մշակվում են երիտասարդների զբաղվածության սոցիալական հատուկ ծրագրեր՝ ուղղված երիտասարդներին: Այդ ծրագրերն արդյունավետորեն իրականացվում են նաև ուսանողության զբաղվածության խնդրի կարգավորման համար, քանի որ անբավարարելի են կապված են մասնագիտական ուսուցման ծրագրերի հետ:

Զարգացած արդյունաբերություն ունեցող մի շարք երկրներում միջոցառումներ, որոնք նպաստում են սովորողների՝ դպրոցից աշխատանքային կյանքին անցնելուն, մասնավորապես՝ արդյունաբերության և առևտրի անհատ ձեռնարկատերերի սուբսիդները, որոնք երիտասարդներին հնարավորություն են տալիս ուսումն ավարտելուց հետո անցել վեցամսյա փորձ՝ ստանալով նվազագույն աշխատավարձ (Ավստրալիա): Իտալիայում սոցիալական ապահովագրության հարկային արտոնություններ են տրամադրվում այն ընկերություններին, որոնք առաջարկում են արդյունաբերական վերապատրաստման և ուսուցման պայմանագրեր, կես դրույքով (ոչ լրիվ աշխատանքային ժամով) սահմանափակ տևողությամբ և զուգահեռ մասնագիտական պատրաստվածության դասընթացների պայմանագրեր, որոնք անցկացվում են անմիջապես ձեռնարկությունում՝ առանց աշխատանքային պայմանագիր կնքելու: Երիտասարդների զբաղվածության առավել արդյունավետ ծրագրեր մշակվել և իրականացվել են Ֆրանսիայում: Վերապատրաստման, մասնագիտական փորձառություն ձեռք բերելու, լրացուցիչ մասնագիտական պատրաստվածության և ուսուցման տարբեր տևողությամբ ծրագրերը ներառում են հատուկ տեսակի աշխատանքային պայմանագրեր որոշակի որակավորում ունեցող և չունեցող անձանց համար (աշխատավայրին հարմարվելու պայմանագիր, որակավորման պայմանագիր և այլն), ինչպես նաև հնարավորություն են ընձեռում երիտասարդներին մասնագիտական փորձառությո-

յուն ձեռք բերել, վերապատրաստվել՝ առանց վարձու աշխատանքի կարգավիճակ տալու¹:

Ուսանողության զբաղվածության ավելացման առումով՝ հետաքրքրական է նաև Ֆրանսիայի փորձը, որտեղ աջակցության ծրագրերը միտված են ոչ միայն բուհի շրջանավարտների աշխատանքի տեղավորման խնդրի կարգավորմանն, այլև ընդգրկում են ավելի լայն շրջանակ՝ ներառելով նաև 16-26 տարեկան երիտասարդներին: Յուրաքանչյուր պետական համալսարանում և մասնավոր բուհերի մեծ մասում ուսանողներին օգնելու համար ստեղծվել են կողմնորոշման ծառայություններ յուրաքանչյուր բաժնում՝ պետական կրթական և մասնագիտական ուղղորդման, կողմնորոշման կենտրոններ: Որպես արդյունք՝ ծնողների, ուսուցիչների, ուղղորդող անձնակազմի և իրենց ընտրած ոլորտի մասնագետների օգնությամբ ուսանողները մշակում են իրենց կրթական և մասնագիտական կողմնորոշման պլանը՝ ելնելով իրենց ցանկություններից և կարողություններից: Դրան նպաստում են վարչակազմի, տեղական աշխատակազմերի, ձեռնարկությունների և ասոցիացիաների շահագրգիռ ներկայացուցիչները: Երկրորդ կարևոր ուղղությունը, որը համատեղում է բարձրագույն կրթությունը մասնագիտական միջավայրի հետ, պետական կամ մասնավոր ձեռնարկություններում փորձառություն ձեռք բերելու պրակտիկան է: Ֆրանսիայում ստեղծվել են տեղական գրասենյակներ երիտասարդների մասնագիտական և սոցիալական հարմարման համար՝ նպատակ ունենալով օգնել 16 - 25 տարեկան երիտասարդներին՝ հաղթահարել իրենց մասնագիտական և սոցիալական հարմարվողականության խնդիրները: Երիտասարդների զբաղվածության համար էլ ավելի լայն աջակցություն է առաջարկվում Ֆրանսիայի աշխատանքային օրենսգրքում, որի մի շարք հոդվածներ սահմանում են պետության և տարբեր կազմակերպությունների միջև համաձայնագրերի սկզբունքները՝ երիտասարդների համար լրացուցիչ աշխատատեղերի հետ կապված: Այս համաձայնագրերն ուղղված են 18 - 26 տարեկան երիտասարդներին: Նրանց աշխատանքի գերակա ուղղություններն են սպորտը, մշակույթը, կրթությունը, շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը և հարակից ոլորտները²: Ֆրանսիայում համալսարանների շրջանավարտներին աջակցություն են ցուցաբերում նաև ոչ պետական կազմակերպությունները, օրինակ՝ «Աշխատանքի տեղավորման հարցում բուհերի շրջանավարտների աջակ-

¹ Дробышев Е. А., Занятость молодежи: Зарубежный опыт и его применение в России. Социальная политика и социология, № 4 (82). Издательство: Российский государственный социальный университет. М., 2012, с. 287-288.

² Дробышев Е. А., Занятость молодежи: Зарубежный опыт и его применение в России, с. 290-291.

ցության ասոցիացիան» (AFIJ): AFIJ- ն անցկացնում է գիտաժողովներ, հանդիպումներ մասնագետների հետ, ընկերությունների շնորհանդեսներ, վերապատրաստման հարցազրույցներ, ստեղծում է տեխնիկական սեմինարներ աշխատանք փնտրելու համար, տալիս անհատական խորհուրդներ և ծառայություններ մատուցում հազարավոր երիտասարդների¹:

ՀՀ-ում գործող կրթական ծառայությունների շուկան և աշխատաշուկան փոխկապակցված չեն: Սա, ըստ էության, կապված է աշխատաշուկայի արագընթաց վերափոխությամբ՝ պայմանավորված՝ տեղեկատվական և հաղորդակցական նոր տեխնոլոգիաների զարգացմամբ, սոցիալ-տնտեսական համակագերի վերափոխմամբ, մրցակցության ավելացմամբ: Այս ամենն էլ իր հերթին պայմանավորում է ուսանողների աշխատանքային ու անձնային առանձնահատկությունների, նրանց մասնագիտական պատրաստվածության որակի, կարողությունների և հմտությունների պահանջները: Կրթության ոլորտը չի հասցնում արձագանքել այս փոփոխություններին և համընթաց քայլել, հետևաբար՝ մասնագիտական կրթությունը որոշ չափով չի համապատասխանում աշխատաշուկայի նոր պահանջներին: Արդյունքում՝ մասնագիտական կրթությանը համապատասխան աշխատանքով զբաղվելու հնարավորությունները նվազում են ինչպես ուսանողության, այնպես էլ արդեն բուհի շրջանավարտների համար:

Ուսանողության զբաղվածության աստիճանի ավելացմանը նպաստող միջազգային փորձից բխող միջոցառումներից ՀՀ-ում արդյունավետորեն կարող են կիրառվել կառավարության կողմից՝ մասնագիտական ուսուցման ծրագրերի հետ կապված և դրանց համաձայնեցված սոցիալական հատուկ ծրագրերի մշակումը և իրականացումն՝ ուղղված ուսանողության զբաղվածությանը: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ ներկայումս, ինչպես աշխարհի շատ երկրներում, Հայաստանում ևս, բացի մասնագիտական որակավորում ունենալուց, աշխատաշուկա մուտքի կարևոր այցեքարտ է աշխատանքային փորձի առկայությունը, իսկ բուհում սովորող ուսանողն այսօր կանգնած է այդ խնդրի առջև՝ որպես ուսանողության զբաղվածության առավելագույն մակարդակի ապահովման խնդրի լուծմանն լավագույն ուղի և ուսանողության զբաղվածության աստիճանի ավելացման ակտիվ քաղաքականության առաջնահերթություն՝ ՀՀ-ում արդյունավետ կլինի նաև պետական ու ոչ պետական ձեռնարկություններում ուսանողների փորձառության միջազգային պրակտիկայի ներդրումն ու կիրառումը՝ աշխատանքային փորձառություն ստանալու ակտիվ քաղաքականության իրականացումն ու դրան միտված ծրագրերի իրագործումը (օրինակ՝ ուսանողներին աշխատանքի տեղավորման ա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 291:

ջակցություն տրամադրելու ծրագրեր սոցիալական աջակցություն, աշխատաշուկայում կողմնորոշվելու աջակցություն, մասնագիտական գործունեության մեջ հմտանալու, աշխատանքային փորձառության ծրագրեր): Մասնավորապես՝ արդյունավետ կլինի ավարտական կուրսերում սովորողների աշխատանքային փորձ ձեռք բերելուն միտված ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը՝ բուհ-աշխատաշուկա (մասնագիտական կրթություն – աշխատանքային գործունեություն) սերտ համագործակցության ու համապատասխան ֆինանսավորման միջոցով (պետական սուբսիդավորում, օրինակ՝ ուսանողին աշխատանքային փորձառություն ստանալու հնարավորությամբ աշխատանքային պայմանագիր տրամադրող գործատուին հարկային արտոնության տրամադրում և այլն): Կարծում ենք, որ օրենսդրական կարգավորմամբ արդյունավետ կլինի լուծել ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով սահմանել ու ապահովել պետական և ոչ պետական ձեռնարկություններում և հաստատություններում բուհերի բարձր կուրսերում սովորող ուսանողության համար համապատասխան աշխատանքային ժամաքանակով ու աշխատանքային պայմաններով հավելյալ աշխատատեղերի հատկացնելու հարցը: Դա առավել արդյունավետ կարելի է իրականացնել բուհերում կազմակերպվող և համապատասխան կառույցներում անցկացվող ուսումնական, գիտա-հետազոտական պրակտիկաների հետ համաձայնեցմամբ, որի շրջանակներում կնախատեսվեն սեմինար-խորհրդատվություններ ուսանողներին, հանդիպումներ գործատուների, մասնագետների հետ: Դրանք նաև կնպաստեն դեպի աշխատանքն ուսանողության դրական վերաբերմունքի ձևավորմանը, որը կարելի է իրականացնել այդ բնագավառի գիտահետազոտական, գիտագործնական աշխատանքներում, թեմատիկ սեմինարներում, խորհրդակցություններում նրանց ներգրավելով և սոցիալական ակտիվությունը բարձրացնելով:

Այս կերպ հնարավոր կլինի լուծել բարձր կուրսերում սովորող ուսանողության աշխատանքային փորձի հարցը և ուսանողը, բուհն ավարտելով, արդեն մասնագիտական որակավորման հետ միասին կունենա նաև մասնագիտական գործունեությամբ զբաղվելու որոշակի փորձառություն, որն էլ ուսանողների զբաղվածության ապահովման հիմնաքարերից է:

Այսպիսով՝ ուսանողության զբաղվածության ապահովման, ինչպես նաև դրա մակարդակի բարձրացման միջազգային փորձը վկայում է, որ նշված երկրներում իբրև քննվող խնդրի կարգավորման հիմնական ուղղություն մատնանշվում է գերազանցապես ուսանողության մասնագիտական որակավորմանը զուգահեռ՝ մասնագիտական գործունեությամբ զբաղվելու և աշխատանքային փորձ ձեռք բերելու հնարավորությունների ստեղծումը, դրան միտված քաղաքականության իրականացումը: Ներկա-

յացված երկրների փորձից ՀՀ-ում արդյունավետորեն կիրառելի են հետևյալ հիմնական ուղղությունները.

- ուսանողության մասնագիտական մասնակի զբաղվածության ապահովում արտաուսումնական ժամանակահատվածում, իր մասնագիտությամբ ուսանողի մասնակի աշխատանքի, զբաղվածության կազմակերպում,

- բարձր կուրսերի ուսանողների հետ աշխատանքների իրականացում՝ մասնագիտական կողմնորոշման, խորհրդատվության, հանդիպումների, նաև մասնագետների աշխատաշուկայում պահանջարկի միտումների մասին տեղեկացնելու միջոցով,

- բուհերի ֆակուլտետային մակարդակով՝ ուսանողների մասին տեղեկատվական տվյալների բազայի ձևավորում և դրա հասանելիություն գործատուներին,

- ուսանողների ժամանակավոր (սեզոնային) զբաղվածության հարցերով ուսանողական միավորումների և ուսանողական թիմերի ստեղծում,

- ուսանողության մասնագիտական գործունեության և աշխատաշուկայի հետ փոխադարձ կապի ամրապնդում և վերակառուցում, ինչպես նաև՝ ուսանողության աշխատանքային զբաղվածության, աշխատանքի տեղավորման հարցում կրթական կառույցների հետաքրքրության ավելացում,

- միջբուհական, ներբուհական, միջֆակուլտետային հայեցակարգային սերտ համագործակցություն աշխատաշուկայի և շահագրգիռ այլ կառույցների հետ,

- կառավարության կողմից՝ մասնագիտական ուսուցման ծրագրերի հետ կապված և դրանց համաձայնեցված սոցիալական հատուկ ծրագրերի մշակում և իրականացում,

- պետական ու ոչ պետական ձեռնարկություններում ուսանողների փորձառության միջազգային պրակտիկայի ներդրում ու կիրառում՝ աշխատանքային փորձառություն ստանալու ակտիվ քաղաքականության իրականացում ու դրան միտված ծրագրերի իրագործում,

- ավարտական կուրսերում սովորողների աշխատանքային փորձ ձեռք բերելուն միտված ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը՝ բուհ-աշխատաշուկա (մասնագիտական կրթություն – աշխատանքային գործունեություն) սերտ համագործակցության ու համապատասխան ֆինանսավորման միջոցով,

- մասնագիտական կողմնորոշման հենքով՝ բուհերում կազմակերպվող և համապատասխան կառույցներում անցկացվող ուսումնական, գիտա-հետազոտական պրակտիկաների հետ համաձայնեցմամբ՝ պետական և ոչ պետական ձեռնարկություններում և հաստատություններում

բուհերի բարձր կուրսերում սովորող ուսանողության համար համապատասխան աշխատանքային ժամաքանակով ու աշխատանքային պայմաններով հավելյալ աշխատատեղերի ստեղծում՝ ուսանողներին աշխատանքային փորձ ձեռք բերելու հնարավորություն տալու նպատակով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Եղիազարյան Ս. Ժ., Ժամանակակից հայ ուսանողության աշխատանքի ապահովվածության հիմնախնդիրները, Լրաբեր, Երևան, 2016, էջ 208-216, <http://lraber.asj-oa.am/6525/1/208.pdf>
2. ՀՀ 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր, ՀՀ կառավարության 2014 թվականի մարտի 27-ի N 442 – Ն որոշման Հավելված:
3. Дробышев Е. А., Занятость молодежи: Зарубежный опыт и его применение в России. Социальная политика и социология, № 4 (82). Издательство: Российский государственный социальный университет. М., 2012, с. 285-293.
4. Жигарь О. В., Ленский Р. Н., Содействие занятости студентов и трудоустройству выпускников как фактор повышения конкурентоспособности ВУЗА. Вестник Челябинского государственного университета, № 27. Издательство: Челябинский государственный университет. Челябинск, 2008, с. 47-52.
5. Иванова С. В., Пахомова Е. А., Пальянов М. П., Руднева Е. Л. Профессиональное образование и занятость молодежи – глобальная проблема XXI века // Педагогика, № 8. 2013.
6. Пахомова Е. А., Пальянов М. П., Лысенко В. Г., Сергиенко Ю. П., Непрерывное профессиональное образование и занятость молодежи. Сибирский педагогический журнал, 5, Издательство: Новосибирский государственный педагогический университет. Новосибирск. 2014, с. 49-54.

Сюзанна Егиазарян, Возможности внедрения международного опыта по повышению уровня занятости студентов в Республике Армения - В статье исследуется международный опыт повышения уровня занятости студентов, оценивается его эффективность в решении вопросов занятости, а также возможность его применения в Республике Армения. Выделены основные направления, которые могут способствовать увеличению занятости студентов. В статье делаются выводы и даются рекомендации, направленные на определение эффективных способов применения

международного опыта увеличения занятости студентов в Республике Армения..

Syuzanna Yeghiazaryan, Opportunities for introducing international experience to increase the level of student employment in the Republic of Armenia - The article examines the international experience of increasing the level of student employment, evaluates its effectiveness in addressing student employment issues, as well as the possibility of its application in the Republic of Armenia. The main directions that can contribute to the increase in student employment are highlighted. The article draws conclusions and gives recommendations aimed at identifying effective ways to apply international experience in increasing student employment in the Republic of Armenia.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՌԼԱՍԵՆՏԱՐԻԶՄԻ ՏԵՍԱՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԽՈՍՐՈՎԱԴՐՈՒԽՏ ԱԶԱՅԱՆ

Բանալի բառեր - պառլամենտարիզմի պատմական ձևեր, տեսահայեցակարգային հիմքեր, պլյուրալիստական ներկայացուցչություն, պառլամենտարիզմի ինստիտուցիոնալացում, իշխանությունների տարանջատում, զսպումների և հակակշիռների համակարգ:

Համաձայն «պառլամենտարիզմ» ֆենոմենի մեկնաբանություններից մեկի՝ այն տեսություն է, որի հետազոտման առանցքում լայն առումով խորհրդարանի և օրենսդիր իշխանության ուսումնասիրումն է իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի, քաղաքական բազմակարծության, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների երաշխավորված պաշտպանության պայմաններում: Այլ խոսքերով՝ պառլամենտարիզմի տեսության հետազոտության դաշտում պառլամենտարիզմն է որպես սոցիալ-քաղաքական և իրավաքաղաքական բազմաչափ երևույթ:

Մինչև քաղաքագիտության՝ որպես առանձին գիտաճյուղի ձևավորումը, պառլամենտարիզմի հետազոտությունը հիմնականում զարգանում էր պետականագիտության շրջանակներում՝ գտնվելով եվրոպական պատմաբանների և իրավագետների ուշադրության տիրույթում: Վերջիններս հիմնականում զբաղվում էին բրիտանական պառլամենտարիզմի առանձնահատկությունների ուսումնասիրմամբ¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ եվրոպական երկրները մեկը մյուսի հետևից կառավարման խորհրդարանական համակարգեր ներդրեցին, պառլամենտարիզմի էության հետ կապված բազմաթիվ հարցեր առաջացան, մասնավորապես որոշնք են դրա հաջողության համար անհրաժեշտ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները, որքանո՞վ է բրիտանական օրինակն ընդունելի մայրցամաքի մյուս երկրների համար և այլն: 1945 թ. հետո այս հարցերի պարզաբանումն առավել հրատապ դարձավ, խորհրդարանական ժողովրդավարության գաղափարին նոր բովանդակություն հաղորդվեց, ինչը պայմանավորված էր

¹ Տե՛ս **Recker Marie-Luise**, Parlamentarismus in Europa, Berlin, 2004, էջ 7:

1920-1930-ական թթ. եվրոպական շատ երկրների՝ ավտորիտար և ֆաշիստական վարչակարգերին հետվերադարձով, դիկտատուրայի և միակուսակցականության հաստատմամբ¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո պառլամենտարիզմի քաղաքական հաջողությունները նպաստեցին, որպեսզի առաջընթաց գրանցվի նաև գիտական հետազոտությունների ոլորտում: Արդեն իսկ 1950-ական թթ. արևմտյան քաղաքագիտական մտքի շրջանակներում հիմնարար աշխատանքներ ծնվեցին խորհրդարանական կառավարման համակարգի, քաղաքական կուսակցությունների և խորհրդարանների վերաբերյալ: Մյուս երկու տասնամյակներն աչքի ընկան աշխատանքների բովանդակության փոփոխմամբ: Հիմնական հարցադրումները վերաբերում էին դասական լիբերալ-ներկայացուցչական պառլամենտարիզմի և դրա բովանդակության վերաձևակերպմանը զանգվածային ժողովրդավարության զարգացման պայմաններում: Որպես որոշիչ ուղենիշ մեծամասամբ դիտարկվում էր վեստմինիստերյան մոդելը²:

Այսպիսով, պառլամենտարիզմի՝ որպես ժամանակակից քաղաքական գիտության հետազոտության կարևորագույն ուղղություններից մեկի շուրջ մասնագիտական հետաքրքրության բուռն մեկնարկն ընդունված է համարել 20-րդ դարի 70-80-ական թթ.: Սա մի շրջան էր, երբ այն մի կողմից սուր քննադատության էր ենթարկվում համակարգային տեսության ներկայացուցիչների, մյուս կողմից պաշտպանվում էր վերջիններիս հակառակորդների կողմից: Պառլամենտարիզմի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, որոնք նախկինում ոչ համակարգված և ապրիորի էին, համակարգվեցին և նոր հիմքերի վրա դրվեցին³: Սա պայմանավորված էր ձևափոխված աշխարհի ընդհանուր օրինաչափություններով՝ ժողովրդավարության զարգացմամբ, գործադիր իշխանության նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխությամբ, քաղաքագիտության մեջ առանձին ենթաուղղությունների, մասնավորապես արդիականացման, ինստիտուցիոնալացման առաջացմամբ և զարգացման տեմպերով: Այսօր արդեն խոսք է գնում նոր՝ համեմատական պառլամենտարիզմ ենթաճյուղի մասին, որը լայն հնարավորություններ է տալիս փոխակերպվող հասարակություններում, մասնավորապես ավտորիտարից ժողովրդավարականի անցման համակարգերում պառլամենտարիզմի առանձնահատկությունները ուսումնասիրելու համար:

¹ Տե՛ս **Recker Marie-Luise**, նշվ. աշխ., էջ 10:

² Տե՛ս **Oberreuter H.**, *Parlamentsreform, Probleme und Perspektiven in westlichen Demokratien*, Passau, 1981, էջ 5:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 6:

Պառլամենտարիզմի տեսության հարստացումն ու փոփոխումն ընթացել է համանուն երևույթի զարգացմանը զուգահեռ: Ժամանակակից պառլամենտարիզմը հասարակական-քաղաքական երկարատև զարգացման արդյունք է: Այս բազմաշերտ ֆենոմենի ակունքներում ընկած տեսահայեցակարգային հիմքերի վերհանումը հնարավոր է դրա կայացման հաջորդականությունն ու ժամանակագրությունը ներկայացնելու ճանապարհով: Ժամանակակից քաղաքագիտական գրականության մեջ պայմանականորեն առանձնացվում են պառլամենտարիզմի 3 պատմական ձևեր՝ անտիկ, միջնադարյան և ժամանակակից¹: Այս տարանջատմանը համապատասխան կարելի է առանձնացնել նշված երևույթի զարգացման բովանդակության բացահայտմանն ուղղված հետևյալ փուլերը:

Առաջին՝ պրոտոպառլամենտարիզմի կամ վաղ պառլամենտարիզմի փուլն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև 10-րդ դարի սկզբներն ընկած ժամանակահատվածը: Այստեղ կարելի է տեսնել պառլամենտարիզմի սաղմնային դրսևորումները: Ք.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերին, օրինակ, Հին Հունաստանում և Հին Հռոմում ձևավորվել էին սկզբունքորեն նոր՝ բնույթով ժողովրդավարական իշխանական համակարգեր, որոնցում առաջին անգամ նկատվում էին իշխանության օրենսդիր ճյուղի դրսևորումներ («Չորս հարյուրի խորհուրդը» Սոլոնի օրոք, «Հինգ հարյուրի խորհուրդը» Կլիսթենեսի օրոք, Մենատը Հին Հռոմում և այլն)²:

Պառլամենտարիզմի զարգացման 2-րդ փուլն ընդգրկում է 10-րդ դարի սկզբներից մինչև 15-րդ դարն ընկած ժամանակահատվածը և բնորոշվում որպես «դասային-ներկայացուցչական» պառլամենտարիզմի շրջան. վաղ խորհրդարանները ձևավորվում էին որպես դասային ժողովներ: Այս շրջանը հայտնի է իշխանության ներկայացուցչական մարմինների նախնական ինստիտուցիոնալացմամբ: Այսպես, 1215 թ. քաղաքական պայքարի շնորհիվ բարոնները և հոգևորական բարձր դասը Անգլիայի թագավոր Հովհաննես Առաջին Անհողինին ստիպեցին ստորագրել «Ազատությունների մեծ խարտիան», որը փաստացիորեն սահմանափակեց կենտրոնական թագավորական իշխանության լիազորությունները: Ձևավորվեց ժամանակակից խորհրդարանի սաղմերից մեկը՝ «Թագավորական ընդհանուր խորհուրդը»: Առանց վերջինիս համաձայնության՝ թագավորը չէր կարող միջամտել խոշոր ֆեոդալների ներքին գործերին,

¹ St' u **Мартынов А., Крылов А., Машковцева Е.**, Современный европейский парламентаризм: парламентские республики Европы и тренд централизации власти, М., 2017, էջ 9-10:

² St' u **Parlamentarismus: Ursprung, Merkmale, Arten, Vorteile, Nachteile**, <https://de.solbriellersalg.com/9269-parliamentarism-origin-characteristics-types-advantages-disadvantages>, հասանելի՝ 22.09.2020:

հարկեր գանձել և այլն¹: Այսպիսով, ֆեոդալները թագավորի վրա ազդելու որոշակի միջոցներ ձեռք բերեցին: Մինչ օրս «Ազատությունների մեծ խարտիան» անգլիական իրականության մեջ սահմանադրական կարևորագույն օրենք է համարվում, արդի բրիտանական իրավունքի հիմնաքարերից մեկը: Այս շրջանի ծնունդ են Եվրոպայի ամենահին խորհրդարանը՝ իսլանդական Ալթինգը, որը հիմնադրվել է 930 թ.², ինչպես նաև իսպանական կորտեսները, որոնք ի հայտ են եկել 1137 թ.³: Պառլամենտարիզմի հայեցակարգային հայրենիքը, սակայն, Ֆրանսիան է: Այն ծագում է 12-րդ դարում կիրառում գտած հին ֆրանսերեն պառլամենտ բառից, որը նշանակում է «խորհրդակցություն», «ժողով», «բանակցություններ»⁴: Ժողովրդական ներկայացուցչական մարմինների նախատիպեր Ֆրանսիայում ի հայտ են եկել 1230 թ. սկսած: Առաջին խորհրդարանը՝ Գլխավոր շտատների տեսքով գումարվել է Ֆիլիպ 4-րդ Գեղեցիկի կողմից 1302 թ. երեք դասերի՝ հոգևորականությանը, ազնվականությանը և քաղաքացիներին Հռոմի պապի՝ Ֆրանսիայի ներքին գործերին միջամտելու ջանքերի դեմ միավորելու նպատակով⁵: Ժամանակակից խորհրդարանի նախատիպերից մեկը ևս ծնվել է Ֆրանսիայում հեղափոխության զարթոնքի պայմաններում:

3-րդ փուլում, որն ընդգրկում է 16-18-րդ դարերը, դրվեցին իշխանությունների տարանջատմամբ բնորոշվող ժամանակակից պառլամենտարիզմի պոնտերը: Բուրժուական պառլամենտարիզմ անվանմամբ հայտնի այս ժամանակահատվածը առանձնանում է նրանով, որ ընթանում էին 2 իրարամերժ, սակայն փոխապայմանավորված գործընթացներ: Մի կողմից նկատվում էին գործադիր իշխանության ուժեղացման և ներկայացուցչական մարմինների դերի թուլացման միտումներ: Հետաքրքրական է, որ դեպառլամենտարիզացումն առավել վառ արտահայտվում էր պառլամենտարիզմի «ծննդավայրեր» Ֆրանսիայում, որտեղ շուրջ 200 տարի Գլխավոր շտատներ չգումարվեցին, և Անգլիայում, որտեղ 16-17-րդ դարերում թագավորները ձգտում էին թուլացնել խորհրդարանի դերը: 2 դեպքում էլ նման քաղաքականությունը հանգեցրեց հեղափոխությունների, իսկ թագավորները ենթարկվեցին մահապատժի՝ 1649 թ.՝ Լոնդոնում, 1789 թ.՝ Փարիզում: Մյուս կողմից բուրժուական հեղափոխություններով դրվում էին ժամանակակից խորհրդարանի՝ որպես համագգային ներկայացուցչական, օրենսդրական և վերահսկողական գործառույթներով օժտ-

¹ Տե՛ս **Штокмар В.**, История Англии в Средние века, СПб., 2000, էջ 64:

² Տե՛ս **Яковлев М.**, Старейший парламент в Европе: история возникновения и развития, http://ext.spb.ru/images/files/13_Petr/YakovlevMM_parlament.pdf, հասանելի՝ 12.06.2020:

³ Տե՛ս https://w.histrf.ru/articles/article/show/kortiesy_isp_port_cortes, հասանելի՝ 15.06.2020:

⁴ Տե՛ս Parlamentarismus vs. Post-Parlamentarismus- Eine Idealtyp orientierte Vorortung der Europäischen Union, <https://www.grin.com/document/56552>, հասանելի՝ 06.08.2020:

⁵ Տե՛ս **Bruckmüller E.**, Wurzeln des modernen Parlamentarismus, 2005, էջ 4:

ված մարմնի ձևավորման հիմքերը: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում ընթանում էին քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության կայացման գործընթացներ: Նշյալ փոփոխությունները տեղի էին ունենում բացարձակության և իշխանության հին ինստիտուտների և սոցիալ-քաղաքական հին կարգերի դեմ դաժան մրցակցության պայմաններում: Թագավորական իշխանության և խորհրդարանի միջև հակասությունն առավել սուր դրսևորվեց Անգլիայում 17-րդ դարում՝ Յակով 1-ին Ստյուարտի և նրա որդի Կառլ 1-ինի կառավարման շրջանում, երբ խորհրդարանը քաղաքական ընդդիմության կողմից վերածվել էր բացարձակ միապետության դեմ ուղղված հզոր կենտրոնի, իսկ հետագայում արդեն հեղափոխության կենտրոնական դերակատարի: Պատմական կարճ ժամանակահատվածում Անգլիայում տեղի ունեցավ երկու հեղափոխություն և կառավարման համակարգի փոփոխություն. երկիրը միապետությունից անցում կատարեց հանրապետության¹: 1688 թ.-ի Փառահեղ հեղափոխությունը վերջ տվեց երկրի համար փոթորկուն ժամանակաշրջանին, իսկ 1689 թ.-ին ընդունված «Իրավունքների մասին Բիլլը» (այսուհետ՝ Բիլլ) ամրագրեց պառլամենտարիզմի հաղթանակը երկրում՝ հաստատելով սահմանադրական միապետություն: Պահպանելով թագավորական իշխանությունը՝ «Բիլլը» սահմանափակում էր նրա լիազորությունները խորհրդարանի իշխանությամբ և մի շարք այլ սահմանադրական նորմերով: Այն կարգավորում էր խորհրդարանի գործունեությունը՝ ամրագրելով վերջինիս իրավունքները, պատգամավորների ձայնի ազատության իրավունքը, խորհրդարանի կանոնավոր նիստերի անցկացման կարգը և այլն²: Հետագայում այս իրադարձությունների շնորհիվ՝ Անգլիան ստացավ «պառլամենտարիզմի ինստիտուցիոնալացման հայրենիք» տիտղոսը:

Ֆրանսիայում պառլամենտարիզմի զարգացման տեսանկյունից առանցքային են 1789-1794 թթ., երբ Բուրժուական մեծ հեղափոխությունը հանգեցրեց «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրի ընդունմանը», միապետության վերջնական տապալմանն ու Փարիզի Կոմունայի ստեղծմանը: 1792 թ. Ֆրանսիան հռչակվեց Հանրապետություն՝ հիմնված ժողովրդավարական սկզբունքների վրա:

Ինչպես տեսնում ենք, արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության ծնունդ պառլամենտարիզմի կայացումը զուգահեռաբար է ընթացել Ֆրանսիայում և բրիտանական կղզում: Բացի այդ՝ դրա պատմական զարգացման օրինաչափությունների ներկայացումից պարզ է դառնում, որ այդ գործընթացը անհարթ չի ընթացել. եղել են հետընթացներ, թագավորա-

¹ Տե՛ս **Айзенштат М.**, Западноевропейский парламентаризм XVIII-XIX вв.: этапы становления и развития, М., 2011, էջ 9:

² Տե՛ս նույն տեղը:

կան իշխանության ուժեղացման շրջաններ: Օրինակ, Ն. Բոնապարտի կառավարման տարիներին խորհրդարանը փաստացիորեն չէր գործում: 1814 թ. մինչհեղափոխական միապետության վերականգնումից հետո՝ 1830 թ. սկսած, հանրային ճնշման տակ թագավորի լիազորությունները խիստ կրճատվեցին: Նա ուներ գործադիր լիազորություններ, սակայն օրենսդրական իրավասությունները կիսում էր երկպալատանի խորհրդարանի հետ¹:

4-րդ փուլը սկսում է 19-րդ դարի սկզբներից և շարունակվում մինչ օրս: 19-րդ դարն ընդունված է համարել լիբերալ պառլամենտարիզմի ծաղկման շրջան, որի հետևանքը եղավ 19-րդ դարի վերջին պրոլետարիատի ծնունդը և մուտքը խորհրդարաններ: Չնայած բուրժուական խորհրդարանի և աշխատավորների շարժման թշնամական հակասություններին՝ ընտրական իրավունքի ժողովրդավարացման շնորհիվ խորհրդարանը պրոլետարներին ևս վերջապես ներգրավեց քաղաքական գործընթացներում: Այս պատմական պահը ծնունդ տվեց ժողովրդավարական պառլամենտարիզմին²: 20-րդ դարի սկզբին ընտրական ցենզերի աստիճանական վերացումով խորհրդարանը որակապես փոխվեց և դարձավ իրապես ժողովրդին ներկայացնող կառույց: Այս շրջանը բնորոշվում է խորհրդարանի՝ որպես եվրոպական պետական ապարատի անբաժանելի մասի վերջնական ինստիտուցիոնալացման փուլ:

Նշված փուլերում պառլամենտարիզմի հայեցակարգային հիմքերի ծանոթացումը ցույց է տալիս, որ դրա զարգացման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել ներկայացուցչականության տեսությունը և իշխանությունների տարանջատման ուսմունքը: Ընդ որում, այս գաղափարական հոսանքների զարգացումը հաճախ տեղի է ունեցել համընթաց: Ըստ գերմանացի քաղաքագետ Փ. Հուբերի՝ քաղաքական մտքի պատմության երկու մեծագույն հոսանքներ՝ ժողովրդավարության և ներկայացուցչականության տեսությունները միավորվել են և կազմել մեկ ամբողջություն՝ հայտնի ժողովրդավարական պառլամենտարիզմի տեսություն անվանմամբ³:

Ներկայացուցչականության գաղափարը միշտ էլ դրված է եղել իշխելու իրավունքի, տիրապետման հիմքում ինչպես ժողովրդավարության, այնպես էլ միապետության կամ էլ արիստոկրատիայի պայմաններում:

¹ Տե՛ս **Меньшиков П., Юсупова Е.**, Парламентский дискурс и современная медийная политика: эволюция в исторической ретроспективе, <http://intcom-mgimo.ru/2019-12/parliamentary-discourse>, հասանելի՝ 15.10.2020:

² Տե՛ս <https://www.lernhelfer.de/schuelerlexikon/politikwirtschaft/artikel/parlamentarismus#>, հասանելի՝ 05.05.2020:

³ Տե՛ս **Huber P.**, Die Rolle der nationalen Parlamente bei der Rechtssetzung der Europäischen Union Zur Sicherung und zum Ausbau der Mitwirkungsrechte des Deutschen Bundestages, https://www.parlament.gv.at/ZUSD/PDF/Bruckmueller_Wurzeln_Parlamentarismus.pdf, հասանելի՝ 05.05.2020:

միապետության պարագայում մեկ անձն է իրեն համարել հասարակության ներկայացուցիչը, արիստոկրատիայի ղեպքում՝ լուսավորյալների խումբը, միջնադարում ներկայացուցչությունը հիմնավորվել է Աստծո կամքի արտահայտման գաղափարով և այլն: Ամենահայտնի բռնապետերն անգամ ձգտել են հենվել հասարակական աջակցության վրա: Ներկայացուցչականության պատմության մեջ շրջադարձային է դրա ներսում խորհրդարանական ուղղությունների առաջացումը: Արևմտեվրոպական քաղաքակրթության ներքո ներկայացուցչականության խորհրդարանական տիպը զարգացել է հետևյալ գաղափարների վրա. ներկայացուցչական մարմինը պետք է հենվի ոչ թե մեկ անձի, այլ բազմաթիվ անձանցից բաղկացած ինստիտուտի վրա, ձևավորվի ընտրությունների միջոցով, խորհրդարանականները պետք է կարողանան ազատ բանավիճել միմյանց հետ և կաշկանդված չլինել իրենց որոշումներում: Հենվելով այս գաղափարների վրա՝ Շթ. Մարշալը ժամանակակից պառլամենտարիզմի հիմքում դնում է մի շարք բաղադրիչներ¹:

Պյուրալիստական ներկայացուցչություն: Պառլամենտարիզմը հիմնված է ոչ միայն լիբերալ ներկայացուցչության և ժողովրդավարության, այլև պյուրալիզմի գաղափարի վրա, որը ելնում է հասարակության մեջ շահերի բազմազանության գաղափարից: Ժամանակի ընթացքում պարզ դարձավ, որ տարասեռ հասարակություններին առավել լավ կարող են ներկայացնել մեծ թվով անձանց միավորումները, քան անհատը, օրինակ՝ իշխանը կամ էլ թագավորը: Պյուրալ մարմինը հնարավորություն է տալիս համարժեքորեն արտահայտել հասարակության մեջ առկա բազմազանությունը՝ ներկայացնելով ինչպես մեծամասնության, այնպես էլ փոքրամասնության շահերը: Այս առումով տեղին է հիշատակել Է. Ֆրանկելի միտքը. «Անձը չի կարող արտահայտել բնակչության տարասեռությունը, քանի որ պյուրալիզմը և նեոպյուրալիզմը ենթադրում են, որ հասարակության մեջ առկա են տարբեր լեզվաբան շահեր»²: Պյուրալիզմը պառլամենտարիզմի առանցքն է համարում նաև Գ. Լայբհոլցը³: Ամերիկացի քաղաքագետ Հ. Փիթկինը խորհրդարանական ներկայացուցչության բացատրման 3 մոտեցում է առաջ քաշում՝ ֆորմալիստական, դեսկրիպտիվ և ակտիվ:

Առաջին մոտեցումը վերաբերում է ներկայացուցչության լեզվաբանությանը. ինչո՞ւ որևէ անձ կարող է ներկայացնել մյուսին: Դեսկրիպտիվ

¹ Տե՛ս **Marschall St.**, Parlamentarismus: Eine Einführung, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2016, էջ 29-30:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 45:

³ Տե՛ս **Leibholz G.**, Das Wesen der Repräsentation und der Gestaltwandel der Demokratie im 20. Jahrhundert, Berlin, 1960, էջ 34:

մոտեցումը ենթադրում է, որ ներկայացուցչական մարմնի կազմը պետք է արտացոլի հասարակական տարասեռությունը: Այս համատեքստում կարևոր դերակատարություն է վերապահված խորհրդարանին: Երրորդ մոտեցումը ներկայացուցչությունը դիտարկում է որպես սոցիալական գործընթաց, որի երկու կողմերում փոխկապվածության մեջ գտնվող շահեր և սպասումներ ունեցող անձիք են¹:

Ընտրություններ: Պառլամենտարիզմի պայմաններում իշխողներին վերահսկելու, ինչպես նաև ներկայացուցչականության երաշխավորման տեսանկյունից անփոխարինելի նշանակություն ունեն ընտրությունները: Ժողովրդավարական երկրներում խորհրդարանը ժողովրդին ներկայացնող մարմին է՝ ձևավորված ազատ, գաղտնի, հավասար, ուղղակի ընտրությունների արդյունքում: Այն խորհրդարանները, որոնք ձևավորվել են կեղծ ընտրությունների միջոցով, չեն կարող արտահայտել հասարակական տրամադրությունները: Ընտրության հանգամանքը կարևոր է նաև հետադարձ կապի ու պատասխանատվության երաշխավորման տեսանկյունից:

Քննարկում և բանավեճ: Դեմոկրատիկ ժողովրդավարության պայմաններում քաղաքական որոշումների կայացման արդյունավետ ուղիներ են քննարկումներն ու փաստարկված բանավեճերը, որոնց անցկացման լավագույն վայր է խորհրդարանը: Քննարկումների հանձնարարականը տրված է որոշումներ ընդունելու լիազորություն ունեցող մարդկանց խմբերին՝ կուսակցություններին:

Ազատ մանդատի գաղափար: Այս հարցի հետ կապված քննարկումները սկիզբ են առել դեռևս Ֆրանսիական հեղափոխության և դրան նախորդած շրջանում: Այդ բանավեճերում Է. Ժ. Սիյեսը, օրինակ, ազատ մանդատի ակնառու կողմնակից էր: Ըստ նրա՝ պատգամավորը պետք է հնարավորություն ունենա իր պարտականություններն իրականացնելու առանց սահմանափակումների և ենթարկվի միայն իր խղճին: Այս դիրքորոշումը բրիտանական խորհրդարանականության մասին իր պատկերացումների հիմքում է դրել նաև Է. Բյորքը: Ներկայացուցչական ազատ մանդատի էությունն այն է, որ պատգամավորները ներկայացնում են ոչ թե ու ոչ միայն իրենց ընտրողներին, այլ ընդհանրական սուբյեկտ՝ ժողովրդին, ում կամքը գերակա է տեղական ընտրագանգվածի կամքի նկատմամբ²:

Պառլամենտարիզմի գաղափարական հիմքերից մեկն էլ իշխանությունների տարանջատման սկզբունքն է: Իշխանությունների բաժանման գաղափարի արմատները խորն են և կախված պատմական ժամանակահատվածից ու կառավարման ձևերից այն տարբեր դրսևորումներ է ունե-

¹ Տե՛ս **Marschall St.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

² Տե՛ս <http://www.arlis.am/documentView.aspx?docid=52465>, հասանելի՝ 15.10.2020:

ցել: Առաջին պատկերացումները կարելի է գտնել Արիստոտելի, Էպիկուրիոսի, Պոլիբիոսի աշխատություններում: Ք. Ա. 8-րդ դարում Հին Մպարտայում գործում էր իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի վրա հենված իրավաքաղաքական պրակտիկայի նախատիպը: Նման վկայություններ կան նաև Ք. Ա. 6 - 4 - րդ դարերի Աքեմենյան կայսրության վերաբերյալ: Հռոմեական հանրապետության սահմանադրության մեջ ամրագրված է իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը կոնսուլների, սենատի և ժողովրդական ժողովի (կոմիցիայի) միջև¹:

Իշխանությունների տարանջատման հայեցակարգը, սակայն, կապվում է 17-րդ դարի անգլիացի լուսավորիչ, դասական ազատականության հայր Ջ. Լոկի անվան հետ: Վերջինս իշխանությունների տարանջատման տեսությանը դոկտրինի տեսք տվեց իր «Պետական կառավարման մասին երկու տրակտատ» աշխատության մեջ: Նրա աչքերի առաջ Անգլիայի քաղաքական համակարգի, խորհրդարանականության զարգացման պատմությունն էր կերտվում: Ըստ Ջ. Լոկի՝ պետությունում բարձրագույն կարող էր համարվել միայն օրենսդիր իշխանությունը²:

Իշխանական լիազորությունները ժողովրդական ներկայացուցչության մարմնի՝ խորհրդարանի ձեռքում կենտրոնացնելու մասին գաղափարը զարգացրեց Շ. Մոնտեսքյուն: Նրա մոտեցումները լայնորեն փոխ է առել ժամանակակից պառլամենտարիզմի տեսությունը: Ըստ Շ. Մոնտեսքյոյի՝ միայն իշխանությունների տարանջատումը կարող է ապահովել հասարակության մեջ պլյուրալիստական համաձայնությունը, իրավունքի գերակայությունն ու մարդու և քաղաքացու ազատությունների ապահովումը³: Ի տարբերություն Ջ. Լոկի՝ Շ. Մոնտեսքյուն օրենսդիր իշխանությանը առանձնահատուկ տեղ չէր հատկացնում: Նա կարևորում էր իշխանության երեք ճյուղերն էլ: Շ. Մոնտեսքյուն նոր էջ բացեց պառլամենտարիզմի տեսության պատմության մեջ այն առումով, որ կարևորեց պետական իշխանության մարմիններում հասարակության բոլոր շերտերի ու դասերի ներկայացված լինելը, ինչպես նաև դրեց իշխանությունների «հավասարակշռման և զսպման» գաղափարի հիմքերը, որը ժամանակակից պառլամենտարիզմի կարևորագույն բնութագրիչներից է: Ըստ նրա՝ միայն իշխանությունների բաժանումը բավարար չէ, անհրաժեշտ է մշակել միմյանց գործողությունների վերահսկման սկզբունքներ: Այս հարցում նա

¹ St' u Gewaltenteilung: parlamentarische Demokratie, <https://www.lernhelfer.de/schuelerlexikon/politikwirtschaft/artikel/gewaltenteilung-parlamentarische-demokratie>, հասանելի՝ 15.10.2020:

² St' u Локк Дж., Сочинения в 3-х томах, <http://philosophy.ru/library/sochineniya-v-3-kh-tomakh-t-3-filosofskoe-nasledie-t-103/>, հասանելի՝ 12.01.2020:

³ St' u Нерсисянц В., История политических и правовых учений, М., 2014, էջ 373-375:

հատկապես կարևորում էր դատական իշխանության դերը, քանի որ վերջինս է երաշխավորում հասարակական կարգուկանոնը¹:

Հետաքրքրական են ֆրանսիական լուսավորության ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ժ.-Մ. Ռուսոյի գաղափարները, որը, ժողովրդական սուվերենիտետի կողմնակից լինելով, անհեթեթ էր համարում իշխանությունների տարանջատումը: Ժ.-Մ. Ռուսոյի ներկայացուցչականության տեսությունը մեկ նախադասությամբ կարելի է բնորոշել այսպես՝ միայն ժողովուրդը կարող է ինքն իրեն ներկայացնել: Լինելով ուղղակի դեմոկրատիայի անվիճելի կողմնակից, Ժ.-Մ. Ռուսոն չի մերժում այս կամ այն պետական որոշումը մշակելու համար ընտրության ճանապարհով ժողովրդի կողմից ձևավորված որոշակի մարմնի ստեղծման գաղափարը: Այս է պատճառը, որ վերջինս համարվում է պառլամենտարիզմի տեսության առաջին ազդեցիկ քննադատներից և լայն տարածում գտած ուղիղ ժողովրդավարության գաղափարական կնքահայրերից մեկը²:

Դեռևս կենդանության օրոք Ժ.-Մ. Ռուսոյի և Շ. Մոնտեսքյոյի գաղափարները հսկայական ազդեցություն ունեցան ժամանակակիցների վրա՝ դրվելով ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարախոսության հիմքում: 1789 թ. ընդունված «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրում» ասվում էր. «Հասարակությունը, որտեղ իշխանությունների տարանջատում չկա, չունի Սահմանադրություն»³:

Պետական իշխանության բաժանման յուրօրինակ դոկտրին մշակեցին Ամերիկյան հեղափոխության գաղափարախոս հիմնադիր-հայրերը՝ «զսպումների և հակակշիռների» մեխանիզմի ներդրմամբ⁴: Թ. Ջեֆերսոնն առաջ քաշեց օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև լիազորությունների հստակ բաժանման գաղափարը: Ըստ նրա՝ դատական իշխանությունը հատուկ գործառույթներ վերապահելու սկզբունքը կասկած է հարուցում, քանի որ վերջինս չի ընտրվում ժողովրդի կողմից⁵:

«Զսպումների և հակակշիռների» մեխանիզմի մշակման գործում կարևոր ներդրում ունեցավ «Ամերիկյան Սահմանադրության ճարտարապետ», ֆեդերալիստ Ջ. Մեդիսոնը: Նա վստահ էր, որ իշխանության

¹ Տե՛ս նույն տեղը:

² Տե՛ս **Руссо Ж.-Ж.**, Об общественном договоре, или принципы политического права, https://www.civisbook.ru/files/File/Russo_O_dogovore.pdf, հասանելի՝ 15.08.2020:

³ Տե՛ս **Меньшиков П., Юсупова Е.**, Парламентский дискурс и современная медийная политика: эволюция в исторической ретроспективе, <http://intcom-mgimo.ru/2019-12/parliamentary-discourse>, հասանելի՝ 15.10.2020:

⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս Федералист. Политическое эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея, М., 1993, http://grachev62.narod.ru/Fed/Fed_ogl.htm, հասանելի՝ 12.06.2020:

⁵ Տե՛ս **Միքսույան Կ.**, Քաղաքական ուսմունքների պատմություն, ուս. ձեռնարկ բուհերի համար, Եր., 2006, էջ 427:

կենտրոնացումը մեկի կամ մի քանի խմբի ձեռքում վաղ թե ուշ հանգեցնում է տիրանիայի, որի դեմ պայքարի միակ միջոցը իշխանության տարանջատումն է: Ի տարբերություն հանրապետականների, ովքեր իշխանությունների հավասարակշռությունը պահպանելու նպատակով անհրաժեշտ էին համարում կոնվենտի պարբերական գումարումը, Ջ. Մեդիսոնը առաջարկում է զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմի միջոցով ներքին հսկողության գաղափարը: Ըստ նրա՝ գործադիր իշխանությունը պարզ է, իսկ լիազորությունների շրջանակը՝ նեղ: Ավելի քիչ են դատական իշխանության գործառնությունները: Տիրապետող է օրենսդիր իշխանությունը, որը ոչ միայն օրենքներ է ընդունում, այլև մուտք ունի դեպի գանձարան: Ուստի հենց նրանից է բխում գլխավոր սպառնալիքը իշխանության այլ ճյուղերին: Հետևաբար պետք է ձգտել չեզոքացնել դրանից բխող վտանգը¹:

Ի տարբերություն Ջ. Մեդիսոնի՝ Ա. Համիլտոնը պետական իշխանության հիմնական կրող է համարում գործադիր իշխանությանը: Ըստ նրա՝ ինչպես գործադիր, այնպես էլ օրենսդիր իշխանության ուզուրպացումը հանգեցնում է տիրանիայի²:

Այսպիսով, իշխանության ճյուղերի հավասարակշռության պահպանումը պառլամենտարիզմի հիմնական սկզբունքներից է, ինչը ենթադրում է, որ դրանք պետք է գործեն ինքնուրույն և միմյանցից կախված լինեն այնպես, որ ոչ մեկը չգերիշխի մյուսի նկատմամբ: Իշխանության բաշխումը մի քանի պետական մարմինների միջև էականորեն նվազեցնում է դրա ուզուրպացման և միանձնյա տնօրինման ռիսկերը, հնարավորություններ ստեղծում ամենաթողության ու անօրինականության բացառման համար: Միայն այս դեպքում է հնարավոր երաշխավորել «իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին» սկզբունքի գործառնումը: Զսպումների և հակակշիռների իրական երաշխավորվածության պարագայում, ինչպես նշում է Ի. Կանտը, իշխանությունների տարանջատումը ոչ թե պետք է հանգեցնի իշխանության ճյուղերի փոխգործակցության բացառմանը, այլ փոխլրացմանը, քանի որ դրանց գործունեության ողջ նպատակը հանրային բարօրության երաշխավորումն է³:

Ժամանակակից պետություններում առավել ճիշտ է խոսել ոչ թե իշխանությունների տարանջատման, այլ գործառնությունների սահմանազատման մասին, որտեղ խորհրդարանի՝ որպես ներկայացուցչական մարմնի դերակատարությունը առանձնահատուկ է: Ի տարբերություն կառավարության անդամների, որոնք նշանակվում են, խորհրդարանականները

¹ Տե՛ս Միքսոնյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 432:

² Տե՛ս Միքսոնյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 435:

³ Տե՛ս Կարնիշինա Н., История политических и правовых учений: методические указания http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/912/36912/13925?p_page=5, հասանելի՝ 06.09.2020:

ընտրվում են: Խորհրդարանի ուժը ողջ ժողովրդի կամ էլ նրա զգալի մասի կողմից պարբերաբար ընտրված պատգամավորների միջոցով վերահսկողական գործառնությունը օժտված լինելն է: Օրենսդիր մարմնի խնդիրը կառավարմանը հետևելը և վերահսկելն է:

Իշխանության օրենսդիր ճյուղի կարևորությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ վերջինս է սահմանում խաղի կանոնները: Ինչպես նաև օրենքների մշակումից զատ հետևում է դրանց իրագործմանը: Օրենսդիրն է ընդունում կարևորագույն տնտեսական փաստաթուղթը՝ պետական բյուջեն: Իր ողջ գործունեությունը գործադիր իշխանությունը իրականացնում է բացառապես օրենքի շրջանակներում: Այս պատճառով է, որ այն նորմատիվ իրավական ակտերը, որոնք ընդունում է վերջինս, կոչվում են ենթաօրենսդրական:

Ժողովրդավարական երկրներում իշխանության երեք ճյուղերին համապատասխանող ցանկացած պետական մարմին կոչված է արդյունավետորեն իրականացնել իր գործառնությունները՝ նպատակ ունենալով հասնել հասարակական բարիքի՝ հաշվի առնելով ազգային շահերը:

Хосровадухт Азатын, Становление и развитие концептуальных основ парламентаризма - Современный парламентаризм является результатом длительного социально-политического развития. Эволюция и трансформация теории парламентаризма происходило параллельно с развитием одноименного феномена. Данная статья посвящена раскрытию мировоззренческой основы этого многослойного явления путем представления последовательности и хронологии его возникновения. Ознакомление с концептуальными основами парламентаризма показывает, что на его развитие большое влияние оказали теория представительства и учение разделения властей.

Khosrovadukht Azatyan, The formation and development of the conceptual foundation of parliamentarism - The contemporary parliamentary system is the result of long-term social and political development. The enrichment and change of the theory of parliamentarism took place in parallel with the development of that phenomenon. This article is dedicated to revealing the ideological foundations of this multi-layered phenomenon by presenting the sequence and chronology of its occurrence. Conceptual basis for the introduction of parliamentarism shows that its development had great influence on the development of the theory of representation and the separation of powers doctrine.

**ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ**

ՏԱԹԵՎ ԶՈՐՑԱՆ

Բանալի բաներ - արտաքին գործողություններ, անվտանգության քաղաքականություն, ռազմական ակտիվներ, միջկառավարական հանձնաժողով, Եվրոպական Միության պայմանագիր, գլոբալ ռազմավարություն, խորհրդարանական պատվիրակություն, փոփոխվող գլոբալ միջավայր:

Այն բանից հետո, երբ Եվրոպական Միության անդամ պետությունները գիտակցեցին, որ միայն միասնաբար և համակարգված գործելու դեպքում կարող են բարձրացնել իրենց միջազգային կշիռը, քաղաքական քննարկումների օրակարգ մտավ Միության միասնական արտաքին գործողությունների պլան ունենալու անհրաժեշտությունը, որը նպաստելու էր ԵՄ գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը և նրան տնտեսական դերակատարից վերածելու էր համաշխարհային քաղաքական խաղացողի:

ԵՄ «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականությունը» հիմնադրվեց 1993թ. «Եվրոպական Միության պայմանագրով»¹ և այնուհետև ամրապնդվեց հետագա պայմանագրերով: Քաղաքականության նպատակն էր պահպանել խաղաղությունը, ամրապնդել միջազգային անվտանգությունը, խթանել միջազգային համագործակցությունը, զարգացնել ժողովրդավարությունը և այլն:

«Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականությունը» ԵՄ արտաքին հարաբերությունների կարևոր մասն է և ընդգրկում է արտաքին և անվտանգության քաղաքականության բոլոր ոլորտները: Այն մեծ հաշվով առնչվում է ճգնաժամերի կանխարգելման և հաղթահարման, ինչպես նաև հետկոնֆլիկտային խաղաղության հաստատման հետ: Սա նշանակում է, որ «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» օրակարգը անկանխատեսելի է և մեծապես պայմանավորված արտաքին քաղաքական ընթացիկ իրադարձություններով:

Այսպես՝ 1997թ. Ամստերդամի պայմանագրով «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» համար սահմանվեց որոշումների ընդունման առավել արդյունավետ մեխանիզմ, որը ներառում էր կառուցողական ձեռնպահության և որակյալ մեծամասնության գոր-

¹ "The Common Foreign and Security Policy of the European Union, Florika Fink-Hooijer, pg. 9

ծիքները: 1999թ. դեկտեմբերին¹ Եվրոպական Խորհուրդը հաստատեց ԵՄ Բարձր ներկայացուցչի դերը «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» համար: 2003թ. Նիցցայի պայմանագրով մտցվեցին հետագա փոփոխություններ որոշումների կայացման գործընթացի մեջ, որի նկատմամբ վերահսկողությունը վերապահվեց 2001թ. հունվարին Եվրոպական խորհրդի որոշմամբ ստեղծված Քաղաքական և անվտանգության հանձնաժողովին²: Լիսաբոնի պայմանագիրը, որն ուժի մեջ մտավ 2009թ. հունվարի 1-ին, Միությանն օժտեց իրավաբանական կարգավիճակով և արտաքին ծառայության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքով: Պայմանագիրը ստեղծեց «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» դերակատարների նոր շրջանակ և Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայությունը արդիականացնելով «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականությունը»: Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայության հետ միասին Բարձր ներկայացուցիչը նախապատրաստում է որոշումներ, դրանք ներկայացնում Խորհրդի համապատասխան մարմիններին, այնուհետև իրականացնում ԵՄ անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարների կողմից Խորհրդի նիստերի արդյունքում որոշված քաղաքականությունը: Այդ նիստերը նախագահում է Բարձր ներկայացուցիչը, որը նաև հանդիսանում է Եվրոպական հանձնաժողովի փոխնախագահը: Եվրոպական հանձնաժողովն ունի սահմանափակ բնույթ «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» իրականացման գործընթացում: Այն չունի նախաձեռնությամբ հանդես գալու իրավունք, ինչպես նաև գործադիր լիազորություններ: Հանձնաժողովը կարող է միայն աջակցել Բարձր ներկայացուցչին՝ Խորհրդին վերաբերվող հարցերում կամ նախաձեռնություններում: Ի տարբերություն Հանձնաժողովի, Եվրոպական խորհրդարանն ունի բավականին լայն և բազմաբնույթ գործառույթ: Վերջինս պետք է տեղեկացվի և ստանա խորհրդատվություն «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» խնդիրների վերաբերյալ: Ավելին՝ Բարձր ներկայացուցիչը պետք է ապահովի, որպեսզի Եվրոպական խորհրդարանի տեսակետները պատշաճ կերպով հաշվի առնվեն քաղաքականության մշակման տարբեր փուլերում: Եվրոպական խորհրդարանը տարեկան երկու անգամ անցկացնում է քննարկումներ՝ արտաքին քաղաքականության ընթացքի և գրանցած առաջընթացի վրաբերյալ: Խորհրդարանն օգնում է նաև ձևավորել համապատասխան արտաքին ֆինանսական գործիքները՝

¹ "The Common Foreign and Security Policy as a solution for the crisis in the European Union", Rafał Świątała, pg. 32

² "European Security and Defense Policy; The First Ten Years (1999-2009), Giovanni Grevi, Damien Helly and Daniel Keohane, pg. 78

Խորհրդի և Հանձնաժողովի հետ եռակողմ բանակցությունների միջոցով: Եվրոպական խորհրդարանը պարբերաբար ուսումնասիրում է նաև Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայության գործունեությունը և առաջարկություններ ներկայացնում կառուցվածքային հարցերի վերաբերյալ՝ սկսած աշխարհագրական և գենդերային իրավահավասարության խնդրից մինչև ԵՄ այլ ինստիտուտների և անդամ պետությունների դիվանագիտական ծառայությունների հետ հարաբերությունները: Խորհրդարանը դերակատարում ունի նաև միջազգային բանակցությունների և միջազգային պայմանագրերի վերահսկողության գործում: Վերջինս պետք է տա իր համաձայնությունը՝ նախքան Խորհրդի կողմից պայմանագրերի վավերացումը: Բացի այդ, Եվրոպական խորհրդարանը կարող է ազդել «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» բյուջեի հաստատման գործընթացի վրա՝ ԵՄ բյուջեի նկատմամբ վերջնական որոշում կայացնելու իր իրավասության միջոցով:

«Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» հետ կապված իր աշխատանքի մեծ մասը Եվրոպական խորհրդարանն իրականացնում է մասնագիտացված հանձնաժողովների՝ հատկապես «Արտաքին գործերի հանձնաժողովի» և դրա երկու ենթահանձնաժողովների միջոցով: Այս հանձնաժողովները ձևավորում են արտաքին քաղաքականության օրակարգը՝ իրենց կողմից պատրաստված զեկույցների և կարծիքների միջոցով: Դրանք հանդիսանում են Եվրոպական խորհրդարանի հիմնական շփման կետերը գլոբալ կառավարչական կառույցների (ՄԱԿ), ԵՄ այլ ինստիտուտների, Խորհրդի նախագահության և անդամ պետությունների ազգային խորհրդարանների հետ շփումներում:

«Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» հետ կապված աշխատանքն իրականացվում է նաև խորհրդարանական պատվիրակությունների միջոցով, որոնց դերն է պահպանել և զարգացնել Եվրոպական խորհրդարանի միջազգային կապերը խորհրդարանական համագործակցության միջոցով՝ խթանելով Միության հիմնարար արժեքները՝ ազատությունը, ժողովրդավարությունը, մարդու իրավունքները, հիմնարար ազատությունները և օրենքի գերակայությունը: Ներկայումս գործում են քառասունչորս մշտական խորհրդարանական պատվիրակություններ: Խորհրդարանական հանձնաժողովներից գլխավորներն են Աֆրիկյան, կարիբյան և խաղաղօվկիանոսյան խորհրդարանական վեհաժողովը, ԵվրոԼատ (Եվրոպա-Լատինական Ամերիկա) համատեղ բազմակողմ վեհաժողովը, որն ստեղծվել է 1999թ. հունիսին՝ ԵՄ-ի, Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի երկրների միջև, ԵվրաՆեստ խորհր-

¹ " The Institutions of the EU's Common Foreign and Security Policy: How Bureaucratic Politics Meets Network Analysis, Claire Piana, pp. 15-17

դարանական վեհաժողովը, որը ԵՄ Արևելյան գործընկերության խորհրդարանական ֆորումն է և միավորում է Եվրոպական խորհրդարանի և Արևելյան գործընկերության երկրների ազգային խորհրդարանների անդամներին, և Միջերկրածովյան միության խորհրդարանական վեհաժողովը, որը Միության խորհրդարանական հարթակն է միջերկրածովյան երկրների համար:

Այսպիսով՝ Եվրոպական խորհրդարանի ազդեցությունն «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» նկատմամբ օգնում է բարձրացնել հաշվետվողականությունը և նպաստում է արտաքին քաղաքականության ժողովրդավարական բնույթի ամրապնդմանը:

Խորհրդարանը վճռականորեն աջակցել է հետլիսաբոնյան ինստիտուցիոնալ լանդշաֆտի կայացմանը՝ նպաստելով Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայության, ԵՄ պատվիրակությունների և հատուկ ներկայացուցիչների դերի բարձրացմանը: Արդյունքում արտաքին քաղաքականությունը դարձել է ավելի արդյունավետ և գործունակ: Խորհրդարանը խթանել է նաև ԵՄ քաղաքական և ֆինանսական գործիքների ներդաշնակությունը՝ կրկնօրինակումից և ոչ արդյունավետ գործունեությունից զերծ պահելու նպատակով: Եվրոպական խորհրդարանը հարթակ է հանդիսացել ինստիտուցիոնալ և կառավարչական քաղաքականություն մշակողների և քաղաքացիական հասարակության միջև՝ օգնելով բարձրացնել «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» վերաբերյալ հասարակության իրազեկվածության մակարդակը և նպաստելով գործընկերների լայն շրջանակի ներգրավվածությանը՝ Միության ներսում և Միությունից դուրս: Իր գործունեությամբ Եվրոպական խորհրդարանը ամրապնդել է ԵՄ արտաքին քաղաքականության տեսանկյունից կամուրջ հանդիսանալով Միության ինստիտուտների և քաղաքացիների միջև:

«Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականությունը» գործում է անդամ պետությունների արտաքին քաղաքականությունների հետ համահունչ: Իրենց հերթին անդամ պետությունները պարտավոր են աջակցել քաղաքականության բնականոն ընթացքին՝ զերծ մնալով գործողություններից, որոնք կհակասեն վերջինիս շահերին: «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականությունը» ենթակա չէ աշխարհագրական սահմանափակումների, առաջնորդվում է ժողովրդավարական արժեքներով, օրենքի գերակայությամբ, մարդու իրավունքների պահպանման, հավասարության և համերաշխության սկզբունքներով, ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ և միջազգային իրավունքի սկզբունքների նկատմամբ բացարձակ հարգանքով:

2015թ. հունիսին Եվրոպական խորհուրդը Բարձր ներկայացուցչին հանձնարարեց պատրաստել ԵՄ արտաքին և անվտանգության քաղաքականության գլոբալ ռազմավարությունը (մինչև 2016թ. հունիս)¹: Սա հաջորդեց քաղաքական միջավայրի կարևոր փոփոխությունների և մարտահրավերների շուրջ Բարձր ներկայացուցչի ռազմավարական գնահատականին, որը ևս մեկ անգամ հիմնավորեց 2003թ. հաստատված Եվրոպական անվտանգության ռազմավարությունը վերանայելու անհրաժեշտությունը: Գլոբալ ռազմավարության նպատակն էր լինելու Միության համար ապահովել ռազմավարական շրջանակ, որտեղ ԵՄ-ն կկարողանար կանխատեսել և դիմակայել ժամանակակից միջազգային մարտահրավերներին՝ իր ձեռքի տակ եղած գործիքներով և մեխանիզմների բազմազանությամբ: Անդամ պետությունների ազգային խորհրդարանների, փորձագետների և լայն հասարակության հետ համատեղ Եվրոպական խորհրդարանը ներգրավվեց գլոբալ ռազմավարության խորհրդատվական գործընթացում: Բարձր ներկայացուցիչը 2016թ. հունիսի 28-ին Եվրոպական խորհրդարանին ներկայացրեց «ԵՄ արտաքին և անվտանգության քաղաքականության գլոբալ ռազմավարությունը»: Անվտանգության վրա իր շեշտադրմամբ, ռազմավարական ինքնավարություն ունենալու հավակնությամբ և Եվրոպական միջավայրի նկատմամբ սկզբունքային և պրագմատիկ մոտեցմամբ ԵՄ Գլոբալ ռազմավարությունը փիլիսոփայության կարևոր փոփոխություն էր և էականորեն տարբերվում էր 2003թ. ընդունված Եվրոպական անվտանգության ռազմավարությունից: ԵՄ Գլոբալ ռազմավարությամբ սահմանվեցին Միության արտաքին քաղաքականության հետևյալ հինգ գերակայությունները².

1. Միության անվտանգություն
2. Պետական և հասարակական կայունություն Երևելքում և Հարավում
3. Հակամարտությունների նկատմամբ ինտեգրված մոտեցում
4. Համագործակցային տարածաշրջանային ծրագրեր
5. Համաշխարհային կառավարում 21-րդ դարի համար:

Միության պաշտպանական արդյունաբերությանն ու նորարարական կարողություններին աջակցելու նպատակով Հանձնաժողովը 2018թ. օգոստոսին ստեղծեց «Եվրոպական պաշտպանական արդյունաբերության ծրագիրը», իսկ 2019թ. մայիսին Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայության հետ միասին ներկայացրեց համատեղ գործողությունների ծրագիր: 2019թ. հոկտեմբերին ԵՄ Գլոբալ ռազմավարությո-

¹ "The Five Structural Problems of EU Foreign Policy", Jan Techau, pp. 79-80

² The Reform Treaty: Its Impact on the Common Foreign and Security Policy (CFSP), Maria Lora, pg. 10

յան ընդունման երրորդ տարին լրանալու կապակցությամբ Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայությունը դրա իրականացման ընթացքի և արդյունքների վերաբերյալ զեկույց հրապարակեց: Ի թիվս բազմաթիվ հարցերի՝ շեշտվում էր այն առաջընթացը, որ ԵՄ-ն այդ տարիների ընթացքում գրանցել էր ռազմական շարժունակության խոչընդոտները հաղթահարելու գործում, ինչպես նաև մատնանշվում էր ԵՄ-ՆԱՏՕ համագործակցության կարևորությունը՝ անվտանգության և պաշտպանության ոլորտներում:

Մինչ այդ՝ 2018թ. վերջին Եվրոպական խորհրդարանը հրապարակել էր իր զեկույցը՝ «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» իրականացման վերաբերյալ: Վերահաստատելով այն համոզմունքը, որ Միության առջև ծառացած մարտահրավերները կարելի է հաղթահարել միասնականորեն միայն, անդամ պետությունները կողմ արտահայտվեցին ԵՄ միասնական արտաքին և անվտանգության քաղաքականությանը՝ հիմնված ռազմավարական ինքնավարության և ինտեգրման սկզբունքների վրա: Զեկույցը խորհուրդ էր տալիս ամրապնդել Միության ներքին դիմադրողականությունը, արտաքին և միջազգային գործընկերների հետ համատեղ ռազմավարություն սահմանել, ներդրումներ կատարել Արևմտյան Բալկանների կայունության և բարգավաճման գործում, խթանել Արևելյան գործընկերության հետ ավելի սերտ հարաբերություններ՝ տնտեսական կապերի ամրապնդմամբ, և նպաստել տնտեսական ու սոցիալական զարգացմանը Միջերկրական ծովի հարավային ավազանի երկրներում:

Այսպիսով միջազգային նոր սպառնալիքները՝ Ղրիմի անեքսիան, սիրիական ճգնաժամը, միգրացիայի և փախստականների մեծ հոսքերը, ԵՄ-ից Մեծ Բրիտանիայի դուրս գալը և Եվրոպայից ԱՄՆ-ի «հեռանալը» դրդեցին Միությանը՝ վերակազմակերպել իր ներքին և արտաքին անվտանգության քաղաքականությունը: Դա հանգեցրեց ԵՄ արտաքին քաղաքականության փիլիսոփայության փոփոխությանը՝ ընդլայնման վրա հիմնված մոտեցումից (Եվրոպական անվտանգության ռազմավարություն, 2003) անցում կատարելով դեպի եվրոպական քաղաքացիների պաշտպանության և Եվրոպայի սահմանների կայունության վրա հիմնված մոտեցմանը (Գլոբալ ռազմավարություն, 2016):

«Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականությունը» ձևավորվեց՝ հավատարիմ մնալով «Եվրոպական Միության պայմանագրի» դրույթներին և էությանը, ապացուցեց իր արդյունավետությունը և դարձավ ԵՄ-ում քաղաքական ճգնաժամի հանգուցալուծման յուրատեսակ գործիք: Այն նպաստեց Եվրոպական Միության անվտանգության ապահովմանը, խաղաղության պահպանմանը, հակամարտությունների

կանխմանն ու միջազգային անվտանգության ամրապնդմանը, սոցիալ-տնտեսական համագործակցության խթանմանը և այլն: Արդյունքում ստեղծվեց բազմակողմ համագործակցության և լավ կառավարման վրա հիմնված միջազգային համակարգ: ԵՄ-ն գլոբալիզացիայի, արտաքին ինտենսիվ ազդեցության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի մակարդակի շնորհիվ համաշխարհային տնտեսության կարևոր տարր է: ԵՄ-ի թույլ կողմը, որպես տարբեր ներուժ ունեցող քսանութ պետությունների միավորում, միջազգային ֆորումներում իր միասնական դիրքորոշումը ձևակերպելու և արտահայտելու մեջ էր: Միջազգային խաղացողների հետ հարաբերությունների ամրապնդմանը զուգահեռ մեծանում էր շրջակա միջավայրի հետ Միության հստակ հաղորդակցության կարևորությունը: «Ընդհանուր արտաքին և անվտանգության քաղաքականության» ինտենսիվ զարգացումը դարձավ ԵՄ-ի կարևոր շանսը, քանի որ նպաստեց Միության ներսում ինստիտուցիոնալ փոփոխություններին և հասարակության իրազեկվածության աստիճանի բարձրացմանը: Այս գործընթացի միակ շոշափելի վտանգը ազգային տարաբնույթ շահերի առկայությունն է և ԵՄ անդամ պետությունների միջև կառուցողական միջազգային երկխոսության թույլ հմտությունները: Ներկայումս Եվրոպական Միությունը գտնվում է զարգացման յուրօրինակ փուլում՝ մի կողմից համարվելով աշխարհում ամենաառաջադեմ միջազգային ինտեգրման մոդելը, մյուս կողմից դինամիկ զարգացման առումով բախվելով լուրջ պատենշի: ԵՄ-ում արդյունավետ կառավարչական բարեփոխումներից հետագայում խուսափելը միանշանակ հանգեցնելու է այս աշխարհամասի աստիճանական մարզինալացմանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. "The Common Foreign and Security Policy of the European Union, Florika Fink-Hooijer, 1994
2. "The Common Foreign and Security Policy as a solution for the crisis in the European Union", Rafał Świątała, 2013
3. "European Security and Defense Policy; The First Ten Years (1999-2009), Giovanni Grevi, Damien Helly and Daniel Keohane, 2009
4. "The Institutions of the EU's Common Foreign and Security Policy: How Bureaucratic Politics Meets Network Analysis, Claire Piana, April 2001
5. "The Five Structural Problems of EU Foreign Policy, Jan Techau
6. "The Reform Treaty: Its Impact on the Common Foreign and Security Policy (CFSP), Maria Lorca, July 2007

Татев Зорян, Развитие общей внешней и безопасной политики Евросоюза с помощью договоров. В статье представлено институциональное развитие общей внешней и безопасной политики Евросоюза с помощью соответствующих договоров и влияние своеобразного инструмента с точки зрения преодаления политического кризиса Союза. Стало важным бесспорная роль общей внешней и безопасной политики, основанной на глобальных принципах управления в образовании международной системы.

Tatev Zoryan, European Union's Common Foreign and Security Policy Development Through Treaties - The institutional development of the Common Foreign and Security Policy of the European Union through relevant treaties (historical overview), as well the impact of this unique tool in overcoming the political crisis of the Union are presented in this paper. The indisputable role of the Common Foreign and Security Policy in the formation of an international system based on global governance principles are also emphasized.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՀԱՍՄԻԿ ԱՂԱՍԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – ընտանիք, երեխա, դպրոց, մանկավարժ, արդի, ծնող, դաստիարակություն, հիմնախնդիր:

«Ընտանեկան կյանքի գլխավոր
իմաստն ու նպատակը երեխաների
դաստիարակությունն է» Սուխումլինսկի

Ընտանեկան դաստիարակության, ընտանեկան փոխհարաբերությունների և ընդհանրապես ընտանիքի հիմնախնդիրները ներկայումս դարձել են առավել արդիական: Ուսուցման և դաստիարակության մարդասիրական ուղղվածությունը պահանջում է այնպես էլ ծնողների և ընդհանրապես, հասարակության կողմից գիտակցվում է, որ աճող սերնդի դաստիարակության գործում մեծ է ընտանիքի դերը: Այն առաջնային է, քանի որ ընտանիքն է պատասխանատվություն կրում երեխայի իրավունքների պաշտպանության, դաստիարակության, անձի ձևավորման և այլ սոցիալական երաշխիքների իրականացման համար: Հոգեբանների, մանկավարժների հետազոտություններն ու ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ընտանիքում տիրող մթնոլորտը, երեխայի դաստիարակությունը և անձնային ուղղվածությունը պայմանավորվում են այն ընտանիքի տիպով, որ մեծանում է երեխան:

Բնութագրենք ընտանիքը՝ վերլուծելով նրան ներկայացվող պահանջներն արդի դարաշրջանում: Փորձենք նաև մեր ուսումնասիրությունների, դիտումների արդյունքում որոշակի մտահանգումներ, եզրակացություններ, ինչու՞ չէ, նաև որոշ մանկավարժական հանձնարարականներ առաջադրել ծնողներին:

Դաստիարակության բնագավառում արմատական վերափոխում: Նոր ժամանակները նոր պահանջներ են դնում ընտանեկան դաստիարակության առջև: Ինչպես մանկավարժների ու հոգեբանների,

Այս հարցերի մշակումն արդեն հրամայական անհրաժեշտություն է դարձել հասարակության զարգացման, ժողովրդական կրթության գործի կազմակերպման և ղեկավարման արդի իրավիճակում: Հարց է ծագում՝ ինչպե՞ս դաստիարակել երեխային, որ նա լինի առողջ, խելացի, բարի, կենսուրախ և բնավորության բարոյականային հատկություններով օժտված, այսինքն, ինչպե՞ս ձևավորել մեր հասարակության արժանի քաղաքացուն: Նմանատիպ բազմաթիվ հարցեր հուզում են հատկապես երիտասարդ ծնողներին և ստիպում խորհել այն մասին, թե ինչպե՞ս հասկանալու ճանաչել երեխային:

Ընտանեկան սովորությունները, մանկավարժական փորձը, ներըմբռնումը և սերը երեխայի նկատմամբ, նրա զարգացման գործընթացը հասկանալու և ղեկավարելու հուսալի գործոններ են: Ընտանիքն է դնում այն հիմքը, որի վրա երեխան հետագայում մեծերի օգնությամբ բազմապատկում ու կատարելագործում է իր գիտելիքները, կարողություններն ու ընդունակությունները: Ինչպես նշել է Գյոթեն՝ «Ընտանիքը սկսվում է երեխաներից»:

Ընտանիքը երեխայի համար մի աշխարհ է, ուր նա սովորում է սիրել, ապրել, ուրախանալ, կարեկցել: Ընտանիքում են արմատավորվում նրա առաջին բարոյական զգացմունքներն ու համոզմունքները, համատեղ փոխհարաբերությունների առաջին քայլերը: Այդ փորձերը սկսվում են երեխայի և նրա ամենամոտ մարդկանց՝ հոր ու մոր առաջին իսկ շփումից:

Ծնող - երեխա փոխհարաբերություններ. Երեխայի անձնավորության ձևավորման կարևոր գործոն է ծնողների անձնական օրինակը: Ծնողը երեխայի համար մարդկային չափանիշների, վարքի կրողն է և բարոյական զգացմունքների ու պատկերացումների արտահայտիչը: Ծնողները պետք է հասկանան երեխաների ներաշխարհը, կարողանան ստեղծել փոխադարձ սիրո և հարգանքի վրա հիմնված փոխհարաբերություններ: Եթե ընտանիքում երեխան գուրկ է ուշադրությունից, խնամքից, ջերմությունից, եթե նրան չեն հասկանում, եթե ծնողները խախտում են երեխայի իրավունքը, գործադրում են բռնություն, զրկում են ազատությունց երեխայի մոտ հոգևոր արժեքներ սերմանելու փոխարեն, սերմանում են ագրեսիվություն և ձևավորում շեղվող վարքագիծ: Ոչ մի հասարակական դաստիարակչական կազմակերպություն չի կարող փոխարինել ընտանիքին: Երեխան նախ և առաջ կարիք ունի ծնողական սիրո ու գուրգուրանքի: Անհամերաշխ ընտանիքներում, ուր չկան ընտանեկան և մանկավարժական ուժերի ճիշտ տեղաբաշխում, ընդհանուր պահանջներ, բովանդակալից շփում երեխաների և մեծահասակների միջև, երեխաները դառնում են սոցիալապես պասիվ, չշփվող, անտարբեր չեն մասնակցում ընտանիքի կյանքին և աստիճանաբար հեռանում են ընտանիքի անդամներից: Համերաշխ

ընտանիքներում, ուր ծնողների հասարակական և բարոյական դիրքորոշումն ու գործունեությունը համապատասխանում են մեր հասարակության նպատակներին ու ընդհանուր խնդիրներին, մեծանում են բարի և մարդկային գծերով օժտված երեխաներ: Նրանք պատրաստ են հաշվի նստելու մյուսների պահանջների հետ, ցուցաբերում են պարտքի ու պատասխանատվության զգացում, մասնակցում են ընտանիքի գործերին: «Երեխայի առաջին դասը թող լինի ենթարկվելը, այն ժամանակ երկրորդը կարող է դառնալ այն, ինչ դու անհրաժեշտ ես համարում», - ասում է Ֆրանկլինը:

Մեծ դեր ունեն ընտանիքի սոցիալական դիրքորոշումների և արժեքների գնահատման համակարգը և ընտանեկան ավանդույթները: Կարևոր են նաև ծնողների մանկավարժական կրթությունն ու կուլտուրան, ընտանիքում երեխաների կյանքն ու գործունեությունը ճիշտ կազմակերպելու հմտությունը: Մեծահասակները պետք է ջանան որ երեխաներն ընտանիքում մեծանան ոչ թե բարոյական քարոզների ազդեցությամբ, այլ այնպիսի գործնական մթնոլորտում, ուր առկա են ծնողների ու երեխաների ջերմ, ընկերական ու գիտակցական փոխհարաբերություններ: Ծնողների կողմից իրականացվող դաստիարակությունն ընտանիքում պետք է ունենամանկավարժական ուղղվածություն: Անհրաժեշտ է հարգանքով վերաբերվել երեխաների հարցերին ու հետաքրքրություններին, գնահատել ու խրախուսել նրանց նորարարություններն ու նախաձեռնությունները:

«Երեխաները սուրբ են և մաքուր: Չի կարելի դարձնել նրանց մերտրամադրության խաղալիքը», - գրել է Չեխովը:

Երեխաների զգացմունքային, մշակութային, աշխատանքային դաստիարակություն: Ծնողները պետք է իմանան, որ երեխաների մեջ զգացմունքային կրթությունն իրականացվում է դասական արվեստի միջոցով, որն առկա է գրականության, նկարչության, երաժշտության արվեստների մեջ: Պետք է հաճախակի, միասին այցելեն թանգարաններ, թատրոն, դիտեն կինոնկարներ, կարդան գրքեր, իսկ հետո քննարկեն վերլուծեն, փոխանակեն կարծիքներ: Հարկավոր է լսել երեխաների դատողությունները, կատարել մտածված ուղղումներ, հավատալ նրանց ներթափանց հնարավորություններին: Կարևոր է, որ շփումների ընթացքում երեխաները ծնողներին հաղորդեն իրենց ստացած տպավորությունները, կարծիքները՝ շրջապատող իրականության, երևույթների մասին: Դաստիարակչական ներգործություններն ընտանիքում դրական արդյունքի են հասնում այն ժամանակ, երբ երեխան նախապես հոգեբանորեն տրամադրված է որոշակի գործունեության: Դրա համար կարևոր է ծնողների հեղինակությունը: Ընդ որում՝ երեխաների համար ընդունելի են դառնում ծնողների այն արարքներն ու խոսքերը, որոնք ազդում են նրանց զգացմունքների ու գիտակցության վրա: Ծնողների մանկավարժական

տակտը, ուշադիր, հոգատար վերաբերմունքը նպաստում են հանգիստի ավասարակշռված, կենսության տրամադրությամբ երեխայի ձևավորմանը:

Երեխաների բարոյական հատկանիշների դաստիարակման հաջողությունը ենթադրում է ընտանիքի բոլոր անդամներին առաջադրվող նույն պահանջները: Երբ երեխան զգում է, որ ընտանիքի բոլոր անդամները ներկայացնում են միատեսակ պահանջներ, նրա մեջ մշակվում է լսելու, կատարելու սովորություն: Օրինակ, երեխային պետք է սովորեցնել, բացատրել, թե ինչու՞ չի կարելի աղմկել, իրենից փոքրերին չնեղացնել, մեծերի հետ կոպիտ չխոսել և այլն: Ճիշտ դաստիարակության պայմաններից մեկն էլ այն է, թե ինչպե՞ս են երեխային ներկայացնում կատարվելիք պահանջները: Անգամ կարգապահ երեխան չի կատարում մեծերի պահանջն այն դեպքում, երբ այն ներկայացվում է կարգադրող տոնով, կամ գրգռված ձայնով: Նրա մոտ առաջանում է հակադրվելու ցանկություն, պատճառ դառնում վիրավորանքի և խոր ապրումների:

Որպեսզի երեխան ներկայացվող պահանջը հաճույքով կատարի, նրան պետք է դիմել հանգիստ, սիրալիր տոնով՝ հաշվի առնելով պահանջի բնույթը և երեխայի անհատական առանձնահատկությունները:

Ընտանիքում երեխան ստանում է նաև աշխատանքային դաստիարակություն:

Երեխաներին աշխատանքային գործունեությանը ծանոթացնելը նպաստում է աշխատանքի և այն իրականացնող մարդու հանդեպ հարգանքի ձևավորմանը:

Աշխատանքի նկատմամբ հետաքրքրությունը և դրական վերաբերմունքն ամրապնդվում և կայունանում է այն ժամանակ, երբ երեխան անձամբ մասնակցում է իր ուժերին համապատասխանող որևէ աշխատանքի, (օրինակ օգնում է սեղան բացել ու հավաքել, դասավորել իր խաղալիքները) ուրախանում արդյունքով, գիտակցում դրա նշանակությունն ու օգտակարությունը: Անհրաժեշտ է երեխայի մեջ սերմանել աշխատանքի նկատմամբ պարտքի զգացում: Երեխաների մասին հոգալը, նրանց դաստիարակելն ու նախապատրաստելը սոցիալական օգտակար գործունեության /ուսումնական, աշխատանքային, մշակութային/ և այլ հասարակության կողմից ընտանիքին ներկայացվող հիմնական պահանջներից են: Ընտանիքն ու դաստիարակությունը միշտ քայլել են միասին, ձեռք-ձեռքի տված: Դրանցից մեկի բացակայությունը միշտ էլ հանգեցնում է խնդիրների: Կարելի է առանձնացնել մի քանի գործոն, որոնք պայմանավորում են երեխայի զարգացումը՝ ֆիզիկական և հոգեբանական առումներով.

1. Ընտանիքի լիարժեքություն.

2. Ընտանիքի անդամների հատկապես ծնողների միջև փոխըմբռնում, համերաշխ մթնոլորտի առկայություն.

3. Երեխաների ապագայի հանդեպ պատասխանատվություն, հետևողականություն:

Դպրոց - ընտանիք: Ընտանիքն ավելի մեծ և երկարատև դպրոց է, որտեղ երեխան սովորում, դաստիարակվում ու նախապատրաստվում է դպրոցին:

Դաստիարակության և անձի ձևավորման հաջորդ փուլը, որը կարևոր է երեխայի՝ որպես քաղաքացու ձևավորման գործում՝ դպրոցն է:

Դպրոցը մատաղ սերնդի դաստիարակությունն ու կազմակերպված ուսուցումը միավորող կրթօջախ է: Ինչպես ընտանիքը, դպրոցը նույնպես ապահովում է անձի՝ որպես հասարակության լիիրավ և օգտակար անդամի ձևավորումը, որի հիմնական պատասխանատվությունը կրում է ուսուցիչը:

Ուսուցիչը պետք է լինի համբերատար, բարի, կարողանա անհատական մոտեցում ցուցաբերել յուրաքանչյուր աշակերտի նկատմամբ, ունենա մասնագիտական բարձր պատրաստվածություն, մեթոդական-մանկավարժական որակներ, տիրապետի ժամանակակից տեխնոլոգիաներին, միայն այս դեպքում նա կարող է լիարժեք լուծել իր առջև դրված խնդիրը՝ դաստիարակել և գիտելիքներով զինել աշակերտներին:

Այս երկու կարևորագույն օղակները կարող են արդյունքի հասնել միայն նպաստավոր համագործակցության, փոխադասմանավորված աշխատանքի շնորհիվ:

Դրանք ներառում են համադպրոցական բազմաբնույթ միջոցառումներ, ծնողական ժողովներ, գրույցներ, այցելություններ աշակերտների ընտանիքներ, դասալսումներ:

Ընտանիքն ու դպրոցը հասարակական այն կարևորագույն կառույցներն են, որոնց ներդաշնակ գործունեության շնորհիվ իրականանում է պետության և հասարակության ապագա քաղաքացիների կրթության և դաստիարակության գործը:

«Զորավոր է այն ազգը, որն ունի զորավոր ընտանիքներ», գրում է Մուրացանը:

Հասարակական կյանքի վերաբերյալ երեխայի պատկերացումների ձևավորման ընթացքում պետք է երեխային ընդգրկել հասարակական միջոցառումներին, տեղեկացնել երկրում կատարվող իրադարձություններին: Նա պարտավոր է ապրել, զգալ մեր ժողովրդի վիշտը, հասկանալ այն և ինքնաբուխ կերպով այն դրսևորի խաղերում և կյանքում՝ ընդօրինակի սիրելի հերոսներին, երկրի պաշտպաններին:

Երեխաների համակողմանի դաստիարակության կազմակերպման համար կարևոր նախապայման է.

1. Ընտանիքում երեխային դպրոցի համար նախապատրաստելու աշխատանքի ճիշտ և արդյունավետ կազմակերպումը, որն էլ ավելի կբարձրացնի ընտանիքի հեղինակությունն ու պատասխանատվությունը:

2. Ծնողները պետք է ունենան համապատասխան նախագիտելիքներ երեխայի զարգացման անհրաժեշտ մակարդակն ապահովելու համար:

3. Ընտանիքի բոլոր երեխաների նկատմամբ միևնույն դաստիարակչական մեթոդի կիրառումը ճիշտ չէ:

4. Կարևոր են ծնող - երեխա փոխհարաբերությունները

5. Ծնողների իրազեկվածությունը բարձրացնելու նպատակով անհրաժեշտ է կազմակերպել դասախոսություններ ու սեմինարներ՝ երեխաների ուսուցման, դաստիարակության, ծնող-երեխա փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Շարադրվածից մեր եզրակացություններն են.

Պետք է ավելի ամրապնդել ընտանիք-երեխա-դպրոց-հասարակություն փոխհարաբերությունը, որի մեջ կողմերից յուրաքանչյուրը յուրովի պետք է գտնվի պատասխանատվության մեջ՝ մյուսների հանդեպ:

Ընտանիքի հիմնախնդիրը պետք է դարձնել ավելի կարևոր և խիստ արդիական արդիական:

Դպրոցի և ընտանիքի խնդիրը պետ է լինի այն անհատի ձևավորումը, ով իր մարդկային և մասնագիտական հատկանիշներով, իր դաստիարակությամբ, իր քաղաքացիական արժանիքներով համապատասխանելու է արդի հասարակության պահանջներին:

Անհրաժեշտ է խորհուրդներով խորհուրդներով օգնել ծնողներին՝ ճանաչելու իրենց երեխաներին:

Դա կարևոր նախապայման է ընտանիքում երեխայի նպատակաուղղված և համակողմանի դաստիարակության կազմակերպման համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. « Ընտանիք և դպրոց» - Երևան, 2013;
2. «Դաստիարակության ձևերն ու մեթոդները», Կ. Շ. Ավագյան, Երևան, 1980:
3. « Նոր մոտեցումներ դաստիարակչական աշխատանքներում», Ռուզան Մուրադյան, Երևան, 2007:
4. «Դաստիարակչական աշխատանքը դպրոցում», ԿԱԻ, Երևան, 2012:

Асмик Агасарян, Актуальные вопросы семейного воспитания - В плане воспитания активных граждан общества семья должна изменить свое

отношение и проводить более последовательную и целеустремленную работу в этом направлении.

Если до этого семье была отведена решающая роль только в деле решения вопроса воспитания , то сегодня к ней необходима добавить организация образования, а также привлечения ее к вопросу решения основных проблем современной эпохи.

Успех воспитания достойного гражданина для нашего будущего общества обусловлен педагогической культурой учителей и родителей , их высоким моральным сознанием, чувствами, поведением.

Hasmik Agasaryan , Current issues of family upbringing - In terms of educating active citizens of the society , the family should change its description and work more consistently and purposefully in that direction. If until now the family was given a decisive role only in the solution of the problems of upbringing , in the problems of the modern age , today it must be added to its involvement in education.

The success of educating a worthy citizen of our future society is conditioned by the pedagogical culture of teachers and parents , their high moral consciousness feelings and behavior.

ԴԵՐԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԸ ՆՐԱ ՀՈՄԱՆԻՇ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ

ԼԻԼԻԹ ԲԱԲԱՅԱՆ

Բանալի բառեր - դերբայ, նախադասություն, հոմանիշ, գերադաս, փոխակերպում, պարզ, լրացում, ստորոգյալ, ենթակա, խնդիր:

Դերբայական դարձվածի սահմանումը, ինչպես և դերբայական դարձված անվանումը առաջին անգամ տվել է Գ.Սևակը շարահյուսության իր դասագրքում: Ահա այդ սահմանումը. «Նախադասության այն անդամը, որն արտահայտված է որևէ դերբայով և ունի լրացումներ, կոչվում է դերբայական դարձված»: Շարահյուսության դասընթացից գիտենք, որ դերբայական դարձվածը տարբեր բնույթի բառակապակցության տեսակներից մեկն է, որի առանցքային կամ գերադաս անդամն արտահայտված է դերբայով, իսկ նրա տարածքի սահմաններում գտնվող բառերը հանդես են գալիս ինչպես լրացման, այնպես էլ լրացման լրացման գործառնություններով: Նկատենք, որ դերբայական դարձվածի ինքնուրույնության մասին գաղափարը չպետք է հասկանալ բացարձակ իմաստով, այլ հարաբերական ինքնուրույնություն նշանակությամբ, քանի որ դերբայական դարձվածն ինքն իսկ լրացում է նախադասության մեկ այլ անդամի: Դիտարկենք նույն բովանդակությունն ունեցող հոմանիշ նախադասության երկու տարբերակ՝ մեկը բարդ, մյուսը պարզ նախադասության դերբայական բաղադրիչով՝ ցույց տալու համար ընդհանրությունն ու տարբերությունների նրանց գործածության ոլորտները: Այսպես՝ **Նա, ով վարդ է սիրում, փուշն էլ կսիրի: Վարդ սիրողը փուշն էլ կսիրի:**

Առանց վարանելու կարող ենք ասել, որ երկու նախադասությունն էլ նույն բովանդակությունն ունեն, երկուսով էլ հաղորդվում է նույն միտքը: Նույն իրողության տարբեր քերականական միջոցներն են: Մի դեպքում նույն միտքը, նույն իրողությունը արտահայտված է բարդ, մյուս դեպքում՝ դերբայական դարձվածի պարզ ընդարձակ նախադասությամբ: Բնական է, հոմանիշ այս երկու տարբերակներից նախընտրելին դերբայական դարձվածով նախադասությունն է, քանի որ վերջինս նույն իրողությունը հաղորդում է ավելի սեղմ, արտահայտիչ, ռճական տեսակետից դյուրասահ, դյուրահունչ ու պատկերավոր: Ավելացնենք նաև, որ դերբայական դարձվածի ենթական բուն ենթակա չէ, քանի որ այն դիմավոր բայից դերբայի փոխակերպված ենթակա է, որը որոշվում, լրացվում է նախադասության **կսիրի** բայ ստորոգյալով և վերջինիս հետ կապվում **փուշը** ուղիղ խնդրի հետ: Մենք միտումնավոր վերլուծության համար ընտրել են այն-

պիսի նախադասություններ, որոնք առավել բնորոշ են ժողովրդական խոսքին, աչքի են ընկնում իրենց սեղմությամբ ու պատկերավորությամբ: Հայտնի է, որ դերբայական դարձվածի գործածության հաճախականության ոլորտները անհամեմատ լայն ընդգրկումներ ունեն առած-ասացվածքներում, որոնցից շատերը՝ որպես ժողովրդական իմաստության դիպուկ արտահայտություններ, գալով դարերի խորքից և ունենալով խոր բովանդակություն, իրենց մեջ ամփառել, խտացրել են ժողովրդի կենսափորձը՝ բնութագրելով նրա հոգևոր և բարոյական կերտվածքի տարբեր կողմերը: Ահա բնագրային օրինակներ՝ քաղված «Հայկական առածանիից»/Ա.Ղանալանյան/.

Պատից ընկնողը չի մեռնի, հացից ընկնողը կմեռնի:

Ճիշտ խոսողի ձին պիտի թամքած լինի:

Շատի հետևից ընկնողը քիչն էլ կկորցնի:

Ջուրը չհասած՝ չեն բոքիկանա :

Չծնած երեխային շոր չեն կարի:

Երկու նապաստակի հետևից ընկնողը մեկն էլ չի բռնի:

Ուրիշի հոր փորոտը ինքը կընկնի մեջը:

Կնկա շինած տունը աստված չի քանդի, աստծու շինածը կինը կքանդի:

Օրինակների առատությունը նրա համար է, որ նմանատիպ առած-ասացվածքով նախադասությունները շարահյուսական մակարդակում պետք չէ քերականական վերլուծության ենթարկել և նրանցում ենթակա, խնդիր, պարագա որոնել, քանի որ նման կառույցներում բաղադրիչ միավորները գուցորդված են իրար կուռ միասնությամբ և անիմաստ է խախտել նրանց ամբողջականությունը, այլապես՝ կթուլանա կամ կխաթարվի նրանց լեզվաարտահայտչական կողմը, պատկերավորության ուժն ու հմայքը: Միայն ուսուցողական մեթոդական վարժանքի համար կարելի է մեկ-երկու օրինակ ուսումնասիրել, վերլուծել ոչ թե ինքնանպատակ, այլ ցույց տալու, համոզելու սովորողներին, որ ընդգծված դերբայական դարձվածի երկրորդական կամ որևէ այլ նախադասության կրճատման կամ պարզեցման հետևանք չեն, որ դերբայական նման կառույցները ժողովրդի մտածողության ինքնատիպ դրսևորումներ են՝ հիշելով միշտ «Թոկի երկարն է լավ, խոսքի կարճը» իմաստալից արտահայտությունը:

Դերբայական դարձվածի պաշտոնը նախադասության մեջ որոշվում է դարձվածը ձևավորող դերբայի ունեցած դերով. ինչ պաշտոն կատարում է դերբայը, ամբողջ դերբայական կապակցությունն էլ կոչվում է նրա անունով: Օրինակ, եթե դերբայը կատարում է ենթակայի պաշտոն, նրա անունով է կոչվում դերբայական կապակցությունը՝ ենթակա դերբայական դարձված, որոշիչ դերբայական դարձված, խնդիր դերբայական դարձված, պարագա դերբայական դարձված և այլն:

Այժմ տեսնենք, թե ազատ կամ ինքնուրույն դերբայներից յուրաքանչյուրը նախադասության տարբեր կառույցներում ինչ գործառույթներ ունի, փոխակերպման հոմանիշ ինչ տարբերակներ կարող է ունենալ, դրանցից որոնք են արդյունավետ, որոնք ոչ արդյունավետ կամ սակավ արդյունավետ, դրանց տարածման ծավալները և այլն: Դիտարկումները սկսենք անորոշ դերբայից՝ որպես ենթակա դերբայական դարձվածի գերադաս անդամ:

Ազատ դերբայներից անորոշը նախադասության մեջ տարբեր պաշտոններ վարելու յուրահատկությամբ առանձին տեղ է գրավում: Օրինակ՝ **Նախարարների և հոգևորականների ճանապարհվելը Էջմիածին**՝ առանց ժողովրդին հրավիրելու այնտեղ, շատ բնական և հասկանալի բան էր:

Այս նախադասությունն ունի երկու դերբայական դարձված, մեկը ենթակա է, մյուսը՝ պարագա: Առայժմ վերլուծենք ենթակա դերբայական դարձվածը: Դերբայական դարձվածի գերադաս անդամը՝ ենթական, արտահայտված է անորոշ դերբայով, որ լրացված է կողմնակի երկու ենթականերով /նախարարների և հոգևորականների/ և **Էջմիածին** պարագայով: Նախադասության փոխակերպման հոմանիշ տարբերակը կունենա հետևյալ տեսքը. Շատ բնական և հասկանալի բան էր, որ **նախարարները և հոգևորականները ճանապարհվել էին Էջմիածին**:

Կառուցվածքային ի՞նչ փոփոխություններ կրեց հոմանիշ տարբերակը: Նախ, դերբայական դարձվածով պարզ ընդարձակ նախադասությունը փոխակերպվեց բարդ ստորադասականի, դերբայական ենթական՝ **ճանապարհվելը**, փոխակերպվեց պարզ ստորոգյալի՝ ճանապարհվել էին, սեռական հոլովով կողմնակի ենթակաները՝ **նախարարների և հոգևորականների**, դարձան սովորական ենթականեր, տեղի պարագան՝ **Էջմիածին**, մնաց անփոփոխ, բայց ոչ իբրև կողմնակի:

Ինչպես համոզվում ենք, փոխակերպված և չփոխակերպված տարբերակները հոմանիշ կառույցներ են, երկու ձևերում էլ հաղորդվում է նույն իրողությունը, այն է, որ «Նախարարները և հոգևորականները ճանապարհվել էին Էջմիածին»:

Երկու կառույցներն էլ իրականում կան, սակայն Դ. Դեմիրճյանը իր «Վարդանանքում» նախընտրել է առաջինը, որն ավելի սեղմ ու բարեհունչ է: Դերբայական դարձվածի փոխակերպված հոմանիշ միջոցը հիմնականում մեկն է՝ դերբայական դարձվածով պարզ ընդարձակ նախադասությունները փոխակերպում ենք ստորադասականի, ապա ստորադաս բաղադրիչում դարձվածի դերբայը՝ դիմավոր բայի՝ ստանալով դեմքի, թվի, ժամանակի համապատասխան ձևավորում:

Հետևենք վերոհիշյալ օրինակներից երկուսի անփոփոխ և փոխակերպական կառույցներին:

Ագռավի տեսած սերմը չի կանաչի: Գետն իր ջրերը շռայլորեն շաղ էր տալիս քարերի վրա ու գնում՝ միախառնվելու **խորունկ կիրճի մեջ մոմաօցող Որոտանին**:

Այսպես՝ Այն սերմը, **որ տեսել է ագռավը**, չի կանաչի: Չի կանաչի այն սերմը, **որ տեսել է ագռավը**:

Գետն իր ջրերը շռայլորեն շաղ էր տալիս քարերի վրա ու գնում, **որպեսզի միախառնվի Որոտանին, որ մոմաօց է խորունկ կիրճի մեջ**:

Դիտարկվող օրինակներից երկրորդը ընդհանուր ենթակայով նախադասություն է և ունի երկու դերբայական դարձված, մեկը նպատակի պարագա է, մյուսը՝ որոշիչ: Նշենք նաև որ **Որոտանին** կողմնակի հանգման խնդիրը դարձվածներից երկուսի համար էլ ընդհանուր է:

Առանց երկար-բարակ բացատրությունների էլ կարելի է համոզվել, որ դերբայական կառույցներով ձևավորված նախադասությունները շատ ավելի ներդաշնակ են, տպավորիչ, արտահայտիչ, սեղմ ու պատկերավոր, քան փոխակերպական ձևերը:

Հատկացուցիչ դերբայական անդամի պաշտոնով սահմանափակ տարածում ունի անորոշ դերբայի սեռական հոլովածներ:

Օրինակ՝ Նստում է գոմի տաք անկյունում, լսում, թե ինչպես են ուտում կովերը, **ուտելու** պահանջ զգում:

Գյուղին չհասած՝ անտառի բացատում չոր ճյուղերի **կոտրվելու** ձայն լսվեց:

Երկու նախադասություններում ընդգծվածները կարող են ընկալվել և՛ հատկացուցիչ, և՛ որոշիչ: Տարորոշումը կատարվում է հարցումով: **Ինչի՞** պահանջ – **ուտելու** պահանջ ինչպիսի՞ պահանջ-ուտելու պահանջ:

Այսպես նաև **ինչի՞** ձայն և ինչպիսի՞ ձայն: Ինչի՞ հարցի պատասխանը կլինի հատկացուցիչ, ինչպիսի՞ հարցինը՝ որոշիչ:

Մեր հավաքած նյութերի մեջ կան մեծաքանակ թվով նախադասություններ, որոնց դիտարկումներն ու վերլուծությունները պահանջում են չափազանց կենտրոնացված ուշադրություն, այլապես թվացյալը, խաբկանքը կարող է իրականի պատրանք ստեղծել:

Մեջբերենք նմանաբնույթ օրինակներից՝ որոշակի քանակություն՝ կատարելով համապատասխան դիտարկումներ, վերլուծություններ և դրանցից բխող հետևություններ:

Նստոն սապնոտ ձեռքերը սրբեց, բարձրացավ թախտը, **ցեխոտ չուստերը թողնելով գետնին**, ծալքից հանեց մի վերմակ և ծածկեց մարդուն:

Մարկուսը փնփնթաց, թուքը կուլ տվեց ու հանկարծ արագ թափով գնաց ախոռի մի այլ բաժին, մտավ ներս և **դուրս բերելով մի ամենի նժույգ՝ թռավ վրան ու քշելով տղաների հետևից**, ինքն իր վրա գոռաց:

Սա թեքվեց դեպի նախարարները և **մոտենալով Վասակին՝** խոնարհ գլուխ տվեց և ասաց...

Առաքելը միայն լուռ նայեց՝ **դեմքը դարձնելով** նրան:

Վասակը ներքին անհանգստությամբ նայեց Բաբիկին և ծանր հայացքը բևեռելով նրա աչքերին՝ սկսեց մտածել:

Մոկաց նախարարն առանձնացավ մի փոքրիկ սենյակում և վերցնելով մի ձեռագիր մատյան՝ ընկղմվեց ընթերցանության մեջ:

Քննելով վերոհիշյալ նախադասությունները՝ մենք եկել ենք այն հետևությանը, որ մենաբառ դերբայով և դերբայական բառակապակցություններով ձևավորված անդամներից և ոչ մեկը վիճակի կամ ձևի պարագայի պաշտոն չի կատարում, թեև ընդգծված բոլոր կապակցությունները պահանջում են ձևի պարագային ուղղվող միևնույն հարցը՝ **ինչպե՞ս:**

Համոզվելու համար դիտարկենք հենց առաջին նախադասությունը, որի վերլուծությունից արված հետևությունները վերաբերվելու են նաև ընդգծված մյուս բոլոր դերբայական անդամներին: Ցուցադրված բոլոր օրինակները ընդհանուր ենթակայով համադասական նախադասություններ են, որոնցից յուրաքանչյուրի մեկ կամ երկու անդամը ներկայացնում են իբրև դիմավոր բայի դերբայի փոխակերպական հոմանիշը: «Նատոն սապնոտ ձեռքերը սրբեց, բարձրացավ թախտը, ցեխոտ չուստերը թողնելով գետնին, ծալքից հանեց մի վերմակ և ծածկեց մարդուն» նախադասության մեջ գործածված են բայական համադրական չորս ստորոգյալներ, և եթե հինգերորդն էլ արտահայտվեր դիմավոր բայով, կառաջանար ստորոգյալների **կուտակումներ** և նախադասությունը կդառնար ծանրառձ, կթուլանար ասույթի արտահայտչական կողմը: Այդ պատճառով էլ հեղինակը դիմավոր բայերից մեկը, կամ, ըստ անհրաժեշտության, երկուսը փոխակերպում է դերբայի կամ դերբայական բառակապակցության, որով նախադասությունը բեռնաթափվում է, ոճը դառնում է սեղմ ու դյուրահունչ, ավելի պատկերավոր. օրինակ՝ **«չուստերը թողնելով հատակին»** դերբայական անդամը ցույց է տալիս ոչ թե գործողության ձևը կամ գործողի վիճակը տվյալ պահին, այլև՝ համընթաց կամ ընթացակից գործողություն:

Այսպիսի դեր են վարում դերբայական կապակցությունները նաև ներկայացված մյուս նախադասություններում:

Դերբայական դարձվածի ուսուցման նյութն անսպառ է: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում սահմանափակվել այսքանով: Ավարտենք Նար-Դոսի հետևյալ խոսքերով. «Հայոց լեզուն.որքան ավելի եմ զբաղվում նրանով, ինձ թվում է ճոխության հրաշք և ոսկու հանք. որքան մշակում ես, այնքան գտվում է և շողշողում, որքա՛ն գույներ ունի և արտահայտչական հնարավորություններ...»:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գ. Սևակ, «Հայոց լեզվի շարահյուսություն», Երևան, 1980:
2. Վ. Առաքելյան, «Հայերենի շարահյուսություն» Երևան, 1958:
3. Ժ. Ճմարիտյան, «Դերբայական դարձվածք արդի հայերենում», Երևան, 1961:
4. Ա. Ղանալանյան, «Հայկական առածանի», 1951:
5. Վ. Քոսյան, «Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր», Երևան, 1976:

Лилит Бабаян , П ричастные обороты и их синонимичные виды - Изучение причастных оборотов и их синонимичных видов очень важно, оно имеет много грамматических и выразительных особенностей и проявлений изучение которых в средней школе представляет особенную важность.

Lilit Babayan, Participle phrase and its synonymous structures possess grammatical - The study of participial phrases and their synonymous forms is very important; it has many grammatical and expressive features and manifestations of which the study in secondary school is of particular importance.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշոտ Ներսիսյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot-nersisyan@mail.ru)

Ավետիս Հարությունյան - Պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ (harutyunyanavetis16@asp.am)

Էդիկ Մինասյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան (eminasyan@ysu.am)

Լիլիթ Բաբայան - ՀՀ Տավուշի մարզի Ազատամուտ գյուղի միջնակարգ դպրոցի փոխտնօրեն, (lilitbabayan1974@mail.ru)

Խոսրովադուխտ Ազատյան - ԵՊՀ քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի ասիստենտ, (khosrovadukht.azatyan@ysu.am)

Կառլեն Խաչատրյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ Կառավարման գործարարության ամբիոնի վարիչ (karlen.khachatryan@ysu.am)

Հասմիկ Աղասարյան - ՀՀ Տավուշի մարզի Ազատամուտ գյուղի միջնակարգ դպրոցի ուսուցչուհի (hasmik.agasaryan10@mail.ru)

Միքայել Միքայելյան - ԵՊՀ ԻՄ Ընդհանուր տնտեսագիտության ամբիոնի վարիչ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր (mmiqayelyan@mail.ru)

Վարդան Գևորգյան - Բուխարեստի պետական համալսարանի ասպրանտ (vardangev29@gmail.com)

Սյուզաննա Եղիազարյան - ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի հայցորդ (suzanna.yeghiazaryan@mail.ru)

Տաթև Զորյան - ԵՊՀ Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի ապիլանտ (tatev.zoryan@gmail.com)

Տարոն Վարազդատյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ Կառավարման և գործարարության ամբիոնի ասիստենտ (taron.varazdatyan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ
ԵՎ ԽՍՀՄ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐ Ի ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ
ՄԱՐՏՆՉՈՂ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԸ 2-ՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939-1945 թթ.) ----- 3

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ԲՈՐԻՍ ԼԵԳՐԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ – ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ----- 27

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

1908-1914 թթ. ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՔՐԴԱԿԱՆ
ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՍ ՀԱՅԵՐԻ
ԲՈՂՈՔԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐԸ ----- 47

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

«ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹ» ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ԹԵՄԱՆԵՐՆ
ՈՒ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ, ՄՇԱ-
ԿՈՒՅԹԻ, ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ, ՆՐԱՆՑ ԿՐԹԱԴԱՍՏԻԱ-
ՐԱԿԱԶԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ----- 66

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ՀԱՄԱՎԱՐԱԿԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԻՄԱԳՐԱՎԵԼՈՒ
ԱՌԱՋՆԱՇԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ----- 81

ԿԱՌԼԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ, ՏԱՐՈՆ ՎԱՐԱԶԴԱՏՅԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅԱՑՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ -----	92

ՍՅՈՒՋԱՆՆԱ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹՅԱՆ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ	
ԲԱՐՁՐԱՅՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ	
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ – ՈՒՄ -----	104

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՍՐՈՎԱԴՈՒԽՏ ԱԶԱՏՅԱՆ

ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԱՐԻՉՄԻ ՏԵՍԱՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ	
ՀԻՄՔԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ -----	118

ՏԱԹԵՎ ԶՈՐՅԱՆ

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՐՏԱՔԻՆ	
ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ -----	130

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄՄԻԿ ԱՂԱՍԱՐՅԱՆ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ	
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ -----	138

ԼԻԼԻԹ ԲԱԲԱՅԱՆ

ԴԵՐԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԸ ՆՐԱ	
ՀՈՄԱՆԻՇ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ -----	145

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ -----	151
---	-----

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 6(11)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Մեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ըդ շարք, Բնակարան 39

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության 2020թ. Հոկտեմբեր - նոյեմբեր ամիսների ընթացքում:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 29.12.2020

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

